

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГОРЛІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ФІЛОЛОГІЯ

*Збірник наукових праць
випуск 7
Мовознавство*

Засновано у 2002 році

Горлівка-2006

УДК 81+801+882+82

ББК Ш81.0+82.0

С92

- С92 Східнослов'янська філологія:** збірник наукових праць. Випуск 7.
Мовознавство – Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2006. – 232 с.

ISBN 966-8469-37-2

Збірник присвячено дослідженню актуальних проблем східнослов'янської філології.

Для наукових робітників, спеціалістів-філологів, аспірантів, студентів-філологів, викладачів української та російської літератур і мов у школі.

ББК Ш81.0+82.0

- С92 Восточнославянская филология:** сборник научных работ.
Выпуск 7. Языкознание – Горловка: Издательство ГГПИИЯ,
2006. – 232 с.

Сборник посвящен исследованию актуальных проблем восточнославянской филологии.

Для научных работников, специалистов-филологов, аспирантов, студентов-филологов, преподавателей украинской и русской литературы и языков в школе.

Рецензенти: д. філол. н. А.С. Зеленько
д. філол. н. В.І. Мацапура
д. філол. н. П.В. Михед

Редколегія: д. філол. н. М.М. Гіршман, д. філол. н. В.А. Глушенко, д. філол. н. В.А. Гусев, д. філол. н. А.П. Загнітко, д. філол. н. В.М. Калінкін, д. філол. н. М.О. Луценко, д. філол. н. Є.С. Отін, д. філол. н. О.С. Киченко, д. філол. н. Л.В. Дереза, д. філол. н. Л.Г. Фрізман, д. філол. н. В.В. Федоров, д. філол. н. Л.І. Шевченко, к. філол. н. Н.І. Иванова, к. філол. н. С.О. Кочетова (відповідальний редактор), к. філол. н. Т.М. Марченко, к. філол. н. Н.В. Корабльова, к. філол. н. Р.А. Куцова, к. філол. н. К.Г. Олійникова, к. філол. н. Л.І. Пац, к. філол. н. В.І. Теркулов, к. пед. н. А.Р. Габідулліна.

Друкується за рішенням вченої ради Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов. Протокол № 8 від 22.03.06

Постановою президії ВАК України від 30.06.2004р. №3-05/7 розділ „Мовознавство” збірника „Східнослов'янська філологія” внесено до переліку фахових наукових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6751.

ISBN 966-8469-37-2

© ГДПШМ, 2006

*Л.В.Боброва
(Горлівка)*

УДК 81"44

**СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ПРОСТОРОВОГО
ДЕЙКСИСА В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ ТА
АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ**

Простір є одним із тих універсальних понять, на який, з одного боку, впливають культурогічні та історичні чинники розвитку народів, а з іншого боку, він сам суттєво впливає на спосіб мислення їхніх представників. Осмислення простору, його обживання як у фізичному, так і метафоричному сенсі, формування наукового погляду на його фізичну природу, його структурування й категоризацію у мовній свідомості та в мові сформувало культурний просторовий код. Це є „сітка”, яку культура „накидає” на навколишній світ, з метою його членування, категоризації та репрезентації у мові. Погляд на простір змінювався від категорії локусу, яку ще Аристотель розглядав як місце, де перебуває певний об’єкт, до ньютонівського образу абстрактного і „порожнього” простору, а також від уявлень про верх і низ – до ідей тривимірності простору і його координатності” [9, с. 87].

Не дивно, що лінгвістична категорія, що описує просторові відношення й орієнтацію, – категорія просторового дейксису, була і є однією із самих містких і водночас спірних проблем науки про мову. Починаючи з часів древньогрецьких граматистів (стоїки, Аполлоній Дискол, Діонісій Фракійський) до сьогодення, мовознавці звертаються до питання про сутність дейксису як лінгвістичного поняття та його природи. Досі є невирішеним питання про кількість дейктичних категорій, їх склад та їх мовні особливості. Дейксис і суб’єктивність у когнітивному і референтному аспектах є ємною проблемою, яка охоплює ряд когнітивних питань із сприйняття, концептуалізації та побудови ментальних конструктів, на яких ґрунтуються орієнтаційні схеми у відкритому/закритому просторі, з точки зору зрячих/сліпих мовців. Останнім часом у колі уваги мовознавців постійно перебуває дискурсивний дейксис. Аналіз значення і форми дейктичних виразів і їх вжиток в орієнтаційному дискурсі ставить ряд невирішених питань, а саме: чи представлення просторових знань має пропозиційний, чи образний формат; чи структура дискурсу є лінійною, чи має мікроструктуру визначення, яке вкладається в одне речення; які чинники обумовлюють вибір форми орієнтації (дейктичної, інтранзитивної).

Оскільки багато мовознавців вважають дейксис фундаментальним компонентом дискурсу, останнім часом з'явилися наукові розвідки, де аналізується дейктичний зсув у поезії та прозі, проте чинники, що їх обумовлюють і мовні засоби, за допомогою яких вони реалізуються, не є чітко окресленими. Залишається не розробленим аналіз дейктичних засобів у спонтанному усному дискурсі, який допоміг би окреслити дейктичні рамки і їх зсув у процесі усного перекладу.

У цій статті буде зроблена спроба проаналізувати підходи до визначення поняття просторового дейксиса та його сутті, виявити семантичну структуру дейктичних виразів в українській, російській і англійській мовах та проаналізувати їх з точки зору функцій, які вони виконують у комунікативному акті. На прикладі вказівних займенників і прислівників спробуємо показати нашарування просторового дейксиса на оцінку, тобто їх аксіологічне переосмислення.

Тлумачення просторового дейксиса, що пропонують мовознавці, ґрунтується на оригінальній та водночас амбіціозній теорії дейксиса, запропонованої психологом К.Бюлером. Він звернув увагу на паралелізм психологічних і лінгвістичних конструктів, що й чітко прослідковується у його баченні дейксиса. Основними поняттями, якими оперує К.Бюлер, є самодостатня особа, яка сама пересувається, орієнтуючись у просторі відповідно до орієнтаційних позначок. Йдеться про суб'єктивну орієнтацію людини, яка усвідомлює свої дії. Вказуючи на безпосередній зв'язок між дейктичними словами і людиною, яка не перебуває у стані сну і у змозі усвідомлювати себе, К.Бюлер визначає дейктичні слова, як слова, основна функція яких полягає у вказівці на початок координат, „origo”, відносно якого психічно здорова людина, яка не знаходиться у стані сну, орієнтується у певній ситуації реального світу [22, с. 29]. Вказуючи на ситуацію реального сприйняття, К.Бюлер зазначає, що зміна місцезнаходження обумовлює перехід „origo” від мовця до слухача. Отже, дейктичні сигнали контролюють увагу слухача і є інструментом, який потрібен, щоб сфокусувати увагу співрозмовника на певному предметі, що є частиною відповідного дейктичного простору.

Дейксис виконує особливу функцію в узгодженні когнітивної репрезентації. Він кодує особливості контексту, в якому вживається ви-словлення, тому правильне його розуміння змушує співрозмовника його реконструвати. Це можливо за допомогою дейктичних знаків, у першу чергу просторових [17, с. 109]. Саме простору концепти лежать в основі нашої концептуальної системи, зазначає Дж.Лакофф. Вони надають сенс просторові, характеризуючи його форму, допомагають передбачити, або уявити розташування предмета у просторі [23, с. 30].

На залежність дейксиса від мовленнєвого акту і зміну його референтної співвіднесеності при зміні мовця вказує В.В. Бурлакова. Вона

вважає, що центром дейктичного поля є мовець, а отже не точка відліку системи координат, тобто *origo*. [6, с. 76]. Комунікативною недостатністю характеризує О. Д. Афанасьєва просторовий дейксіс, який вона називає ситуативним. За її словами, комунікативна недостатність викликає розбіжність координаційних систем, дейктичного центру мовців, руйнування спільного комунікативного простору, що є причиною дезорієнтації в мовній ситуації [4, с. 93-96]. Дейксіс як опозицію елементів, що відносяться до пропозиційного плану, і елементів, що безпосередньо відбивають акт мовлення (анафоричних та індексальних елементів) розглядає А. В. Алферов, акцентуючи увагу на його прагматичності та непрозорості [1, с. 85-88]. М. Б. Бергельсон та О. Е. Кібрик також підкреслюють залежність змісту вислову від координат мовленнєвого акту, який безумовно включає один із восьми компонентів (внутрішньоситуаційний, референційний, модальний, упаковочний, емоційний, ілюктивний, логічний), а також „локалізовані категорії”. Стосовно останніх вони не дають свого тлумачення, здається, мається на увазі просторовий дейксіс [5, с. 343-355].

Ч. Філлмор визначає просторовий дейксіс як такий аспект дейксіса, який залучає посилення на місцезнаходження у просторі співрозмовників комунікативного акту, їхню просторову орієнтацію, а також як просторову семантику, через яку співрозмовники комунікативного акту сприймаються у фізичному сенсі, як важливі референтні об'єкти для уточнення просторового місцезнаходження [18, с. 37]. Він вважає, що існують дві загальні думки про те, у якому сенсі можна говорити про дейксіс у мові загалом, зокрема й про просторовий дейксіс. По-перше, як соціо-просторово-часова сітка комунікативного акту обумовлює мовну форму або забезпечує матеріал для тлумачення висловлення, яке виражає цей мовленнєвий акт. По-друге, які граматичні та лексичні системи мови слугують знаками цієї сітки, як вона відображається у мові. Тож питання полягає у тому, як мовцеві вдається використовувати реальну ситуацію, щоб ідентифікувати референтний акт у просторі й часі, або які граматичні та лексичні засоби певна мова має для цієї мети [18, 35]. Саме другий аспект мав на увазі Дж. Лайонз у своєму визначенні дейксіса. Дейксіс – це “локалізації та ідентифікація осіб, предметів, подій, процесів і дій, про які йдеться, або на які посилаються, відносно просторово-часового контексту, який утворюється і підтримується актом висловлювання та участю у ньому, зазвичай, мовця і хоча б одного адресата [24, с. 637].

Просторовий контекст, або просторова сітка, вербалізується через просторову семантику, в якій відображаються а) те, як говориться про місцезнаходження фізичних предметів, тобто про певні відрізки фізичного світу, які можуть вважатися орієнтирами для визначення місцезнаходження інших предметів; б) просторові характеристики фізич-

них предметів, а саме: розмір, виміри і форма; в) знаходження предметів у просторі відносно природних орієнтирів, заданих відповідно до певної точки зору, наприклад, *на південь від, зліва від*; г) початок, кінець шляху і маршрут пересування предмета [18, с. 36].

Традиційно предметом просторового дейксиса вважається, по-перше, система вказівних займенників і прислівників, що структурують місцезнаходження учасників комунікативного акту; по-друге, прийменники та інші мовні засоби, які вживаються у просторових виразах, де учасник комунікативного акту може бути імплікованим орієнтиром; по-третє, система дієслів руху, тлумачення яких обумовлюється місцезнаходженням мовців.

Семантична система просторового дейксиса, яка складається із вказівних займенників і прислівників, має численні підсистеми. В основі кожної підсистеми, або типу, лежать певні опозиції. Універсальною і традиційною опозицією вважається протиставлення „близький vs. далекий відносно мовця, яку виділив К.Брухманн. Це є Ich-Diexis (вказівка на сферу Я), Du-Deixis (вказівка на сферу ТИ) і Jener-Deixis (вказівка на сферу ТОВІ). Цю класифікацію використовують і досі багато мовознавців. Але, як слушно зауважує К.Є.Майтинська, вказівні займенники не обмежуються тільки вказівкою на приближеність або віддаленість від мовця. Існує багато інших, що реалізуються в різних мовах. Крім того, один і той самий займенник може мати семантику різних опозицій, тому належати до різних підкласів. Семантичні системи вказівних займенників і прислівників вона ділить на дві основні групи. До першої групи належать ті займенники, які протиставляються за суб'єктивною орієнтацією, до другої – ті, які протиставляються за вказівкою на об'єктивні дані предмета [10, с. 64-60].

За суб'єктивною орієнтацією семантичні системи вказівних займенників і прислівників української, російської і англійської мов протиставляються по мірі віддаленості від мовця. Відповідно до цього критерію Ю.Д.Апресян, С.Рахімов і К.Є.Майтинська вважають, що російська мова має бінарну систему просторових засобів, до якої входять займенники *этот – тот* і прислівники *тут – там*. Один вказує на близький предмет відносно мовця, інший – на віддалений [10, с. 70; 3, с.8; 13, с. 15]. Це ж стосується української мови. Проте аналіз просторових займенників протослов'янського періоду свідчить, що бінарна система з'явилась із тернарної. У древньоросійській мові розрізнялись три групи вказівних займенників, кожна мала своє значення і використовувалася у певних випадках: *тъ, та, то* – для безвідносної вказівки (порівняйте з бругманновським Der-Deixis), *сь, сък* – для вказівки на найближчий предмет і *онь, она, оно* – для позначення віддаленого предмета [8, с. 332]. Останні два зникли, хоча їх вживають як архаїзми в певних стилях. Англійська просторова система теж традиційно вважається

ся бінарною. Вона представлена просторовими займенниками *this 'цей'*, *that 'мой'* вказівними прислівниками *here 'тут'*, *there 'там'*. Перша пара вказує на близький предмет відносно мовця, друга – на віддалений. Проте існують і архаїчні форми *yon*, *yonder*, перший з яких вказує на близькість, а другий на далекість [17, с. 110].

Протиставлення щодо видимості – невидимості суб'єктивної орієнтації була характерна англійським просторовим архаїчним вказівкам *yon*, *yonder*, хоча, за спостереженнями Ч.Філлмора, в деяких шотландських діалектах *yonder* досі вживають для позначення видимих у момент мовлення предметів, а *yon* – невидимих [19, с. 42]. Опозиція „видимий vs. невидимий”, здається, спостерігається у російських просторових словах *вон*, *тут*. К.С. Яковлева вважає, що обмеженість фізичного простору слів *вон*, *тут* визначається їх сприйняттям у споконвічному просторовому значенні. *Тут* – це, як правило, певний видимий локус [16, с. 58]. Що ж до наявності цієї опозиції в українських просторових вказівних займенників і прислівників, то, здається, вона не спостерігається, або ще не виявлена.

Вказівка на відомий/невідомий предмет характерна англійським прислівникам *that 'мой'* і *this 'цей'*. Ч.Філлмор і В.Хенкс, проаналізувавши вказівну референцію з точки зору динамічної перспективи, виявили, що дистантний *that 'мой'* вказує на інформацію відому обом, і мовцю і слухачеві, тоді як проксимальний *this 'цей'* позначає щось невідоме обом співбесідникам [18, с. 54; 20, с. 57].

С.Стросс на основі даних проведеного експерименту пропонує тривимірну модель англійських просторових вказівних слів, до яких вона долучає займенник *it 'це'*. Усі попередні системи вказівок, що представляють згадані опозиції, є мовець-центричні, тобто мовець є центр координат, бюлерівський „origo”. На відміну від них, модель С. Стросс є реципієнт-центричною у сенсі ступеня уваги, яку реципієнт звертає на предмет. Модель вжитку вказівних слів обумовлюється трьома чинниками: а) ступенем уваги реципієнта, спрямованої на предмет; б) відносною кількістю інформації про предмет, якою, на думку мовця, має володіти реципієнт, іншими словами, новою, невідомою і відомою інформацією; в) на скільки важливим є референт для мовця, тобто відносним ступенем важливості. Посилаючись на Е.Гарсія, К.І.Кірсьєра і В. Дівєра, С.Стросс, замість терміна дейксис, вживає фокус у значенні емфаза, який підсилює функцію вказівки на ступінь новизни. Отже, дистантний *this 'цей'* позначає високий фокус (High Focus) уваги і вказує на нову й важливу інформацію для реципієнта. Займенник *that 'мой'* задає медіальний фокус (Medium Focus), який вказує на напіввідому інформацію реципієнту про напівважливий референт, проте достатньо відому, щоб досягти певної мети спілкування, або висловити певне ставлення до нього. Займенник *it 'це'* представляє низький фокус (Low Focus)

і вживається для позначення відомої реципієнту інформації про неважливий для нього предмет [25, с. 135].

Відповідно до моделі С.Стросс, англійські займенники і прислівники розподіляються не тільки щодо опозиції відомий – невідомий суб'єктивної орієнтації, а й вживаються в об'єктивному протиставленні за вибірковістю й емфазою. Вибірковість припускає посилення на вже відому інформацію або виділення предмета із подібних за ступенем важливості.

Об'єктивне протиставлення щодо розподілу денотатів на групи (класи) є граматичним і охоплює відмінювання займенників і розподіл за граматичними родами. Це протиставлення у нашому випадку притаманне українським і російським просторовим займенникам і не спостерігається в англійській мові через її аналітичність. Протиставлення вказівних займенників щодо їх вжитку в складнопідрядних реченнях виявляється в англійській мові. Ця опозиція не типова ані для українських, ані для російських займенників.

Вказівні просторові займенники і числівники виконують три комунікативні функції. На думку Ч.Філлмора, з певних причин розрізняються інформативна, ідентифікуюча і припускаюча функції.

За допомогою просторових займенників або числівників, вжитих в інформативній функції, мовець повідомляє реципієнту місцезнаходження предмета, про який йдеться. Дейктична вказівка у цьому випадку реалізується через посилення на місцезнаходження мовця у момент мовлення, як у прикладі (1), або через остенсивне послання, як у прикладі (2):

1. *She lives here.* 'Вона живе тут', що можна тлумачити, як вона живе у місці, де я зараз знаходжусь.

2. *Your hat is over there.* 'Твоя шапка ось там', що означає, що твоя шапка там, куди я зараз вказую жестом.

Ідентифікуюча функція передбачає виділення одного предмета із ряду подібних і його асоціацію із вказаним місцезнаходженням у процесі комунікативного акту. Дейктично ідентифікуюча функція досягається за допомогою вказівних займенників. У реченні (3) вказівний займенник *that 'цей'* виділяє саме той стілець поміж інших, який є предметом мовлення:

3. *Sit in this chair; not that one.* *Сядь на цей стілець, а не на той'.*

Вказівні займенники і прислівники виконують припускаючу функцію, коли немає жодної необхідності вказувати ані на предмет, про який йде мова, ані на його місцезнаходження, оскільки мовець припускає, що реципієнт знає, незалежно від того, яку інформацію повідомляє просторовий вираз, про предмет мовлення і його місцезнаходження. В англійській мові найчастіше у цій функції вживаються просторові вирази, коли висловлюється гнів, нервовість, нетерпіння і т.п. Вказівні займенники *this 'цей'*, *that 'ма (ома)'* у реченні (4) виконують припус-

каючу функцію, оскільки будинок, де знаходяться і мовець і реципієнт, не треба ані ідентифікувати, ані інформувати про нього. І вони обидва знають, про яку змію йде мова, оскільки вона там одна.

4. *Susan, get that snake out of this house!* 'Сьюзан, забери оту змію із цього будинку.'

Хоча займенники *this 'цей'*, *that 'та (ома)'* не виконують ані інформативної, ані ідентифікуючої функції, їх вибір ґрунтується саме на тих просторових критеріях, якими керується мовець, коли ідентифікує предмет у певному сенсі [18, с. 43-44] Тож на просторове значення вказівних займенників *this 'цей'*, *that та (ома)'* нашаровується оцінне, тобто негативне ставлення про перебування рептилії у будинку, з одного боку, а з іншого, вона перебуває у центрі уваги обох співрозмовників. Треба зазначити, що таке вживання цього займенника суперечить моделі вказівної референтності, яку запропонувала С.Стросс, про яку йшлося вище. Задаючи медіальний фокус (Medium Focus), займенник *that 'той'* вказує на напіввідому інформацію реципієнту про напівважливий предмет, проте достатньо відому, щоб досягти певної мети спілкування або висловити певне ставлення до референта. У прикладі (4) навряд чи йдеться про напіввідому або напівважливу змію, на яку ледве звертає увагу реципієнт, не висловлюючи свого ставлення. Проте можливо, якщо цей займенник виконує інформативну, або ідентифікуючу функцію, він набуває медіального фокусу.

На наш погляд, інформативна, ідентифікуюча і припускаюча функції притаманні також українським і російським вказівним займенникам і прислівникам, що описують просторові відношення у комунікативному акті. Інформативна функція вказівного прислівника **тут** й ідентифікативна вказівного займенника **цього/цих/цю** в описі жахливого становища Венеції очевидні: (5) *І от – задля порятунку цього каміння, цього золота, мрамору, цих ліпнин і мозаїк, цього лайна голубів деякі розумники навіть пропонують перенести всю цю Венецію в якесь безпечніше і сухіше місце. ... Вони твердять, ніби вже за якусь двадцять років тут ніхто не житиме* [2, с. 64].

В інтелектуальній дискусії Петьки і Чапаєва про поняття „где” враз **вот** *здесь* виконує інформативну функцію, вказуючи на конкретне місцеперебування свідомості: (6) – *А сознание твоё где? – Вот здесь, – сказал я, постучав себя по голове* [11, с. 157]. Розбираючись, хто є білим, а хто є червоним, Чапаєв використовує вказівні займенники **этот, вот** в ідентифікуючій функції: (7) *А этот стол – упрощённая карта сознания. Вот красные. А вот белые* [11, с. 156].

Змальовуючи жагуче бажання емігрантів добратися до країни своєї мрії, Німеччини, Ю.Андрухович кепкує над ними, водночас зневажає і засуджує, використовуючи займенник **цю/цей/ці** в припускаючій функції: (8) *...они таки встигли, змогли, скрутили, видерли для себе*

цю землю, цю Німеччину, цей добробут, ці спальні мішки в підземних переходах, вони зробили ці міста кольоровішими, ця добра працюювита самовіддана Німеччина зіграла їх [2, с. 29-30].

Філософствуючи про долю і життя, Чапаєв припускає, що, звичайно, усім відоме відчуття приреченості, тож і займенник *этої* вжито у припускаючій функції: (9) *А бессмысленный грохот этой случайной сцепки надежд, мнений и страхов он называет своей жизнью. И нет никакого способа избежать этой судьбы* [11, с. 98].

Тож, виконуючи філлморівську функцію припущення, вказівні займенники і прислівники, основна семантика яких є просторовою, набувають оцінного значення, а просторове відступає на другий план. Переосмислення просторих знаків призводить до втрати їхньої семантики, що перетворює їх на знаки інших культурних кодів, зокрема аксіологічного. Не випадково П.Флоренський зазначав, що „вся культура може бути визначена як діяльність організації простору” [15, с. 55]. Просторовий код на підставі знакових перенесень та змістових перетворень нашаровується на аксіологічний через привласнення простору, що знаходиться в межах „околиці мовця» (термін К.С.Яковлевої), тобто простору, який лежить у межах фізичного сприйняття. Отже, уявлення простору як координатної абстракції, вектори якої людина проектує „від себе”, пристосовуються для вираження оцінки того, що знаходиться поза її межею. Одним із таких просторових орієнтаційних знаків, який змінив свою семантику, є просторовий дейктик „там”. Як і інші, подібні просторові знаки у свідомості багатьох народів світу пов'язуються з аксіологічною антиномією „своє – чуже”. Інтегральна семантика знака „там” ґрунтується на інтеграції когнітивних структур – фреймів простору і пейоративного відчуження.

Відчуження і негативне ставлення до чужого А.Б.Пеньковський назвав семантичною категорією пейоративного відчуження, основою якого є генералізуюче узагальнення. Сутність пейоративного відчуження полягає в тому, що промовець, негативно оцінюючи той чи інший об'єкт, виключає його із свого культурного чи ціннісного світу і, отже, відчужує його, характеризуючи як елемент іншої, далекої та ворожої йому (об'єктивно чи суб'єктивно – у силу власної ворожості) культури, іншого – далекого – світу. Ця категорія має особливі засоби мовного вираження, одним із яких є переінтерпретований дейктичний знак „там” [12, с. 57].

Там – з його основним значенням “не тут”, “не тепер” (звідки “не в моїй свідомості”) – відсилає в інші локуси, в інші часи, в інші культурні та ціннісні світи, куди від “я – тут – тепер” можна перевертатися тільки оцінювальною думкою. І якщо оцінювальна свідомість сприймає “інше” як “чуже – погане”, то приналежне йому *там* виявляється знаком відчуження, а отже, знаком негативної оцінки.

Як знак, показчик “відчуження” – *там*, у нейтральному контексті об’єктивного опису чи висловлення, набуває суб’єктивного експресивно-оцінного змісту, виявляючи множинність “чужих” світів, роблячи явними сховані “чужосвітні” сфери свідомості й культури. Така сфера невідомих суб’єкту свідомості й оцінки імен й іменувань, які саме своєю невідомістю штовхають на відчуження в географічному й іншому просторі й/чи в часі: 1 (а) ... *there was nothing in her manner to that young Buccaneer or Bosinney or whatever his name was, different from her manner to himself*; ... [21, с. 180]. – (б) – ... *вона поводитися з цим Піратом, чи то Босіні, чи як його там кличуть, точнісінько так, як із ним, Свізіном*; ... [7, с. 166]. В англійському висловленні пейоративне відчуження виражається через неозначений займенник *whatever*. В українському перекладі саме переосмислена частка *там* не тільки виражає відчуження, а й підсилює його експресивність, метафорично переміщуючи особу, до якої проявляють негативне ставлення, поза „околицю мовця”, тобто у „чужий світ”.

Зневажливе ставлення до Вагнера в англійському реченні передається негативною часткою *not* і вказівним просторовим займенником *those*, який має переосмислену просторову семантику, на яку до того ж нашаровується категорія множини, вказуючи на приналежність до чужого, відчуженого світу: 2 (а) *Mercifully not one of those new-fangled German pantomimes by that fellow Wagner* [21, с. 52]. – (б) – *Саме йшов “Фіделіо”. На щастя, не якась там новітня німецька пантоміма того Вагнера*... [7, с. 46]. В українському перекладі зберігається переосмислене просторове значення із семантикою відчуження, хоча множинність перекладач не передав.

Зневажливе оцінне значення набуває англійський займенник *any* у поєднанні з словосполученням *other sort of*, завдяки якому неоднозначно висловлюється вказівка на приналежність не до свого „світу”, а „чужого”: 3 (а) ... *he was much more happy to retire to rest after partaking of a quiet tumbler; than to figure at any other sort of amusement* [26, с. 366]. – (б) – *Йому було куди приємніше лягти спати після спокійно випитого відма келиха вина, ніж брати участь у якихось там розвагах* [14, с. 262]. В українському перекладі ставлення відчуження висловлюється через категорію множини й неозначеного займенника, які підсилюються часткою відчуження *там* із аксіологічно-експресивною інтегрованою семантикою.

Отже, просторові знаки, наприклад, *ті*, *там*, пов’язані з аксіологічною опозицією етносвідомості „своє – чуже”, що виявляється у їх використанні для позначення відчуження, негативної оцінки „чужого” через переосмислення просторового показчика. Ці знаки не є самостійними, вони, як правило, вживаються з іншими мовними засобами, які утворюють семантичну категорію відчуження. Кореляція вербалі-

зованого просторового чинника із типом оцінки очевидна. На основі аналізу подібних висловлювань можна припустити, що просторові займенники і прислівники із дистантним значенням, як правило, набувають негативного забарвлення при їх аксіологічному переосмисленні в українській, російській і англійській мовах, а знаки із проксимальним значенням можуть виражати і позитивну і негативну оцінку.

Отже, мовні засоби української, російської та англійської мов відображають як суб'єктивну, так і об'єктивну просторову орієнтацію. Суб'єктивна орієнтація реалізується у таких опозиціях, як близько vs. далеко, видимий vs. невидимий, відомий vs. невідомий. За критерієм віддаленості усі три мови мають бінарну систему просторових знаків, яка виникла із тернарної. Опозиція „видимий vs. невидимий” має двоскладову структуру в російській та англійській мовах. Треба зауважити, що ця опозиція в українській мові чекає свого дослідника. Опозиція відомий vs. невідомий в англійській мові має тернарну реципієнт-центричну систему, в якій увага, яка звертається на подану інформацію про об'єкт мовлення, розподіляється на три ступені: високий фокус (High Focus) уваги, що вказує на нову й важливу інформацію для реципієнта; медіальний фокус (Medium Focus), який вказує на напіввідому інформацію реципієнту про напівважливий референт, проте достатньо відому, щоб досягти певно мети спілкування або висловити певне ставлення до предмета; низький фокус (Low Focus) вживається для позначення відомої реципієнту інформації про неважливий референт.

Флективність української й російської мов забезпечує експлікацію об'єктивної орієнтації, що реалізується через протиставлення щодо розподілу денотатів на групи (класи). Воно є граматичним і охоплює відмінювання займенників і розподіл за граматичними родами. Об'єктивна орієнтація представлена в англійській мові протиставленням за вибірковістю й емфазою та за вживанням вказівних займенників в складнопідрядних реченнях.

В українській, російській та англійській мовах вказівні просторові займенники і числівники виконують три комунікативні функції: інформативну, ідентифікуючу і припускаючу. Остання характеризується аксіологічним переосмисленням в українській, російській і англійській мовах і є, на наш погляд, дійктивною основою семантико-функціональної категорії відчуження, яка відображає розподіл світу на „свій” і „чужий” мовними засобами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алфёров А.В. Дейксис de dicto: функциональный класс интеракциональных индексалов // Филологические науки. – 2001. – №2. – С. 85 – 93.

2. Андрухович Ю. Переверзія. – Львів: Класика, 2001. – 290 с.
3. Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира // Семиотика и информатика: Сб. науч. ст. Вып. 28. – М.: ВИНТИ, 1986. – С. 5 – 33.
4. Афанасьев О.Д. Коммуникативная недостаточность высказываний, содержащих ситуативный дейксис (на материале английского языка) // Вестник ЛГУ. Сер.2, 1989. – Вып. 3. – №16. – С. 93 – 96.
5. Бергельсон М.Б., Кибрик А.Е. Прагматический „принцип приоритета” и его отражение в грамматике языка // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз-а, 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 343 – 355.
6. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка: Пер. с нем. / Общ. ред. и коммент. Т.В. Булыгиной, вступ. ст. Т.В. Булыгиной и А.А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 2000. – 528 с.
7. Голсуорси Дж. Сага про Форсайтів: Власник; В зашморгу; Здаємо в оренду (переклад Тереха О.). – К.: Дніпро, 1988. – 847 с.
8. Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка. – М.: Изд-во Просвещение, 1964. – 452 с.
9. Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 2000.
10. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. М.: Изд-во «Наука», 1969. – 309 с.
11. Пелевин В. Чапаев и Пустота. Желтая Стрела. – М.: Вагриус, 2001. – 416 с.
12. Пеньковский А.Б. О семантической категории «чуждости» в русском языке. // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1989. – С. 54-82.
13. Рахимов С. Речевая коммуникация и проблема дейксиса в разносистемных языках. Ташкент: Изд-во «ФАН» УзССР, 1989. – 92 с.
14. Теккерей В. Ярмарок суети (переклад Сенюк О.). – К.: Вища школа, 1983. – 622 с.
15. Флоренський П.А. Анализ пространственности и времени в художественно-изобразительном произведении. – М., 1993.
16. Яковлева Е.С. О некоторых моделях пространства в русской языковой картине мира // Вопросы языкознания. – 1994. – N 4. – С. 48-63.
17. Brown, G. Speakers, Listeners, and Communication: Explorations in Discourse Analysis. Cambridge; New York, USA: Cambridge University Press, 1996. – 251 P.
18. Fillmore, Ch. Towards a Descriptive Framework for Spatial Deixis. In: Jarvela R., Klein W. (Eds.) Speech, Place, and Action Studies in Deixis and Related Topics. 1982. – p. 31-59.
19. Fillmore, Ch. Santa Cruz Lectures on Deixis. Bloomington: Indiana University Linguistics Club. 1975 – 86 p.
20. Hanks, W.F. The Indexical Ground of Deictic Reference. In: Duranti, A., Goodwin, C. (Eds.), Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon. Cambridge University Press, Cambridge, UK. – P. 46-76.

21. Galsworthy J. Forsytes' Saga. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1967. – 878 p.
22. Jones, P.E. Philosophical and Theoretical Issues in the Study of Deixis: A Critique of the Standard Account. In: Green K. (Eds.) New Essays in Deixis: Discourse, Narrative, Literature. Amsterdam – Atlanta, GA. 1995. – P. 27-48.
23. Lakoff, G., Johnson M. Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought. Basic Books. 1999. – 624 p.
24. Lyons, J. Semantics, Vol. London: Cambridge University Press. 1977.
25. Strauss, S. This, That, and It in Spoken American English: a Demonstrative System of Gradient Focus. In: Language Science. 24 (2002). – P. 131-152.
26. Thackeray W.M. Vanity Fair. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1954. – Part I. – 442 p.

АННОТАЦІЯ

В статье рассматривается понятие пространственного дейксиса в коммуникативно-прагматическом аспекте. Предлагается анализ дейктико-пространственной структуры украинского, русского и английского языков с позиций субъективной и объективной ориентации, которые реализуются в таких оппозициях, как близкий vs. далекий, видимый vs. невидимый, известный vs. неизвестный, важная vs. менее важная информация и других. Украинские, русские и английские указательные местоимения и наречия, обозначая пространственные отношения, в коммуникативном акте выполняют информативную, идентификационную и предполагающую функции. Последняя реализуется через наложение оценочного значения на пространственно-дейктическое в сравниваемых языках.

SUMMARY

The paper considers the notion of spatial deixis in its communicative and pragmatic aspects. There proposed the analysis of the deictic spatial structures of the Ukrainian, Russian and English languages in the subjective and objective orientation perspectives which are realized by means of such oppositions as proximal vs. distal, visible vs. nonvisible, known vs. new, important vs. unimportant information, etc. Describing spatial relations, Ukrainian, Russian and English demonstratives fulfill Informing, Identifying and Acknowledging functions in the communicative act. The Acknowledging function is fulfilled by means of the overlapping of evaluative and deictic meanings in the respective languages.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ВИВЧЕННЯ СТРУКТУРНОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ МОВНОЇ СИСТЕМИ (ІЗОМОРФІЗМ ГЕННОГО ТА МОВНОГО КОДІВ)

Когнітивна лінгвістика й лінгвістичний детермінізм як постмодерн у мовознавстві, утверджуючи комплексний діахронічно-генетичний аспект вивчення змісту й форми (що абсолютизував лінгвістичний структуралізм) мови сформуванням сучасної категоризованої лінгвістичної парадигми, ставлять мовознавство поряд з фізикою й біологією. Це не означає, що тут все гаразд, про що свідчать численні автореферати дисертацій, в яких не видно навіть чіткості у розрізненні форми й змісту – не видно усвідомлення того, що дисертант пробує добудувати ідеальну модель мови за допомогою ієрархії лінгвістичних категорій.

У своїх загальнотеоретичних настановах, на відміну від декого з нових апологетів теологічної теорії походження людини й мови, ми опираємося на основні положення еволюційної теорії, що стала базою компаративної лінгвістики, збагаченої не лише за рахунок попередньої класичної, але й усіх наступних парадигм. В еволюційній теорії розв'язується питання про співвідношення свідомого й підсвідомого, раціонального й емоціонального. Еволюційна теорія підтримується нами у мовознавстві виявленням еволюції свідомості, заміною у методології й теорії мовознавства категорії мислення категорією свідомості.

Давно помічено, що історія з її відступами й зигзагами не співпадає з логікою розвитку будь-якого складного явища. На цій підставі у мовознавстві постало питання про розрізнення історії мовознавства як розділу з курсу загального мовознавства для бакалаврів чи спеціалістів філологічних спеціальностей та історії лінгвістичних вчень (точніше парадигм) для магістрантів. Уся еволюція лінгвістичних парадигм у мовознавстві, завершуючись у кінці ХХ століття когнітивною лінгвістикою, підтверджує право функціонування еволюційної теорії не лише у біології, але й у науці в цілому.

Зважаємо на очевидний нині патологічний зигзаг у теорії пізнання, пов'язаний з тривалим домінуванням у свідомості раціонального, власне заміною усієї свідомості її третім компонентом мислення – понятійним мисленням. Це, до речі, ілюструється й однобікою гіпертрофованістю компаративної парадигми за рахунок процесу диференціації на шкоду інтеграції, з одного боку, абсолютизацією форми на шкоду змістові структуралістами, по-друге.

У черговий раз людство уже в кінці ХХ століття переконалося у марному сподіванні на абсолютизацію понятійного мислення, власне на заміну ним трикомпонентної свідомості. Логіка домінування найбільш розвиненої європейської цивілізації, що входить в еру інформації, збоями у високорозвиненій Франції нагтовхує на думку про хибний шлях нинішньої еволюції. Переконані, що й у США не все буде спокійно у майбутньому, як і у Великобританії проблема перебуває на етапі очікування. Мабуть, європейським соціологам, філософам-футурологам час почати переконувати своїх політиків у необхідності визнати права на формування китайської, арабської, негритянської, південно-середньоамериканської цивілізацій, щодалі свідоміше поступаючись своїми сьогочасними егоїстичними потребами. Слід усвідомлювати, що в утвердженні цивілізацій універсальна глобальна тенденція реалізується підсвідомо – не можна ні нехтувати нею, ні маніпулювати довільно. Слід визнати, що араби, негри, індуци тощо з часом підсвідомо „усвідомлять” хибність і безперспективність інстинктивного прямування до благ Європи та США. Це має супроводжуватися піднесенням розвитку гуманітарних наук, які дадуть змогу проаналізувати соціальну структуру земної спільноти й на основі іншого, антропного тлумачення сутності людини запропонувати реформувати її до нині неспіввідносно розвинутого науково-промислового потенціалу. Така суспільна переорієнтація, навіть зважаючи на пришвидшену еволюцію, дасть змогу зняти підсвідомо окреслену нині гостру європейсько-арабську, поки що залагоджувану європейсько-китайську, європейсько-індуську, ще не визнані й не зовсім очевидні європейсько-африканську (негритянську), європейсько-південноамериканську проблеми у майбутньому, а значить подовжити уже визначену еволюції, переносючи сподівані неминучі ускладнення на період сформованих відносин названих цивілізацій. Треба сподіватися, що людство на той період в умовах конкуренції цивілізацій стане розумнішим. Під цим кутом зору актуалізується питання про універсальні релігійні догми-заповіді як своєрідні принципи регуляції поведінки людей, що були обґрунтовані великими релігійними мислителями [12, с. 150].

Та не зважаючи на ефективність сучасної науки, зважаючи на значні досягнення у виробничій сфері і не співвідносні з ними здобутки у сфері соціальної, означає нехтувати наукою в цілому, гуманітарними її галузями. ХХІ століття учені називають ерою синтезу науки й віри. На жаль, все ще недостатній рівень розвитку гуманітарних галузей не обіцяє осмисленої їх взаємодії. ХХ століття ознаменоване виникненням численних галузей на зіткненні точних і гуманітарних наук. Змушені констатувати, що синтез різних галузей наук у ХХ столітті відбувався активно, але не завжди ефективно. За характером взаємодій, скажімо, у мовознавстві розрізняємо в основному кількісне формування у вигляді психолінгвістики, соціолінгвістики, етнолін-

гвістики, математичної лінгвістики, по-перше, так і якісну інтеграцію, що постала сформуванням на початку XIX ст. компаративної, а у XX столітті – структурної, генеративної, яфетидології, функціональної, когнітивної лінгвістичних парадигм.

Справді, XX століття у мовознавстві характеризується зростаючою ускладненою інтеграцією мовознавства, зокрема з біологією, соціологією, психологією, математикою, нарешті – з комп'ютерологією. XX століття ніби вирівняло терези у співвідношенні процесів диференціації, що було переважаючим для XIX ст., та інтеграції. Ми, як і ряд інших мовознавців, констатуємо нині порівняно швидко змінюваність лінгвістичних парадигм: класичну до XIX і компаративну з XIX ст. У XX столітті почергово, одна за одною, ускладнюючись, змінювали одна одну структурна, математична, яфетидологія, генеративна, функціональна, когнітивна, парадигма лінгвістичного детермінізму. Справджуються передбачення К. Маркса про поетапну домінантність у функціонуванні науки фізики, біології, психології, етики й естетики, що констатує у своїй книзі акад. Б.М. Кедров [10].

Постмодернізм у мовознавстві, що знаменує підсвідоме утвердження у практиці наукового дослідження трикомпонентної свідомості (замість одного лише понятійного мислення), поступається когнітивній лінгвістиці. Нами як одним з апологетів лінгвістичного детермінізму це зроблено уже усвідомлено [9]. У своїй лінгвістичній парадигмі ми пропагуємо положення про те, що складувана спершу на основі конкретно-образного мислення, все далі ускладнювана на основі операцій понятійного мислення, структурована система категоризації мови має досліджуватися саме за допомогою операціонального апарату сучасного наукового понятійного мислення. До останнього ця невідповідність не усвідомлювалась, перебуваючи глибоко у сфері підсвідомості, і лише у когнітивній лінгвістиці підсвідомо, а в лінгвістичному детермінізмі вже усвідомлено вона констатується.

Виходячи з визнання категорії свідомості, диференціації наукової й вербалізованої повсякденно-побутової (мовної) моделей світу, ми усвідомлюємо, що структуралізацію мови як комунікативно-гносеологічної системи треба здійснити на основі здобутків фізики у галузі теорій гравітації, відносності квантової механіки, ноосфери та біології у сфері генетики, зокрема генної інженерії, вивчення стовбурних клітин. Нині підтверджується теза, що досягнута у природничих науках (зокрема у фізиці у вигляді теорій гравітації, відносності, квантової механіки, ноосфери та біології у сфері генної інженерії, дослідження стовбурних клітин) структуралізація субстанції утвердилася і в галузі мовознавства.

Стало очевидним, що й мовознавство як гуманітарна галузь науки набуває науковості, притаманної прогресуючим природничим наукам, точніше наздоганяє останні, розробляючи справді наукові підва-

лини функціонування не лише науки, але й людської цивілізації. Відбувається інтеграція точних і гуманітарних галузей наук.

До речі, це утворює не лише думку про багатогранність науки, можливості одночасного витлумачення закономірностей різних галузей наук, але й еволюціонування науки у напрямку зростання відсторонення енергії закономірностей від матерії. Зрозуміло, що повного співпадання двох гілок наук не відбулося і не відбудеться практично не лише у найближчому, але й віддаленому майбутньому. Пояснюється це різною соціальною значимістю їх і незмірною (поки що неусвідомленою) складністю гуманітарних наук. Причина останнього – різне співвідношення раціонального й емоціонального, ментального й почуттєвого. В останніх саме друге постає визначальним, хоч і перші не позбавлені емоціонально-почуттєвого, бо не можна нехтувати емоціональним компонентом у науковій інтуїції.

Отже, еволюцію функціонування реального світу ми подовжуємо еволюцією його пізнання, що є її складовою частиною. Еволюційна теорія нами обстоюється утвердженням у мовознавстві теорії ізоморфізму генного і мовного кодів. Цю теорію фактично започаткував акад. М.Я. Марр у „Новому вченні” про мову, науково сформулював Роман Якобсон та його колеги лауреат Нобелівської премії генетик Пилип Леритьер, антрополог Клод Леві-Строс, біолог Франсуа Жакоб [13, с. 199-222]. Найвизначніший мовознавець у колишньому радянському мовознавстві Т.В. Гамкрелідзе також, здається, схилився до визнання ізоморфізму генного й мовного кодів [4]. Передвісником теорії ізоморфізму, безумовно, слід вважати біолога й мовознавця німецького ученого компаративіста Антуана Шлейхера.

Нині стає очевидним, що усвідомлення категоризації мовної й лінгвістичної моделей потребує звернення до філософської й психологічної категорії ритму, як уже звернулися до свідомості, у якій виділили, крім раціонального, почуттєве. У лінгвістичному доробку В.І.Вернадського поряд з науковим поняттями субстанції, матерії, енергії стоять симетрія та ритм [3]. Виявлення ритмів, здається, важко асоціювати з категоризацією мовної системи, але в аспекті еволюції це стає зрозумілим. Трансформування природничо-біологічного чинника у соціально-лінгвістичний найочевидніше при розгляді питання про членування мовного потоку: про це свідчать перетворення біологічного складу у смислову морфему, біологічного такту – у смислову лексему і т.д. Деталізуючи еволюційну теорію, треба усвідомити сутність ритмів. Після визнання субстанції, представлення її у вигляді матерії й енергії визнання ритмів стає абсолютно логічним. Ми щойно відзначили, що І.В.Вернадський у створюваній ним концепції ноосфери оперує поняттями ритму, симетрії, матерії, енергії, свідомості. Усі ці поняття у їх взаємозв'язку стають підставою нині обґрунтовуваної теорії ізомор-

фізму генного й мовного кодів. Визнання наявності у матерії енергії, визнання функціонування матерії (субстанції як єдності матерії й енергії) у просторі і часі – підстава визнання живих і мертвих просторових коливань-ритмів. Невизнання функціонування субстанції у єдності просторових і часових ритмів не дасть змогу зрозуміти пізнаваність структурованої упорядкованої у просторі-часі субстанції, представленої у певний часовий період у певному місці певними конкретними предметами, речами, явищами, взаємозв'язаними й взаємозумовленими між собою. Утвердження поняття субстанції замість матерії зумовлене розумінням того, що матерія функціонує у просторі і часі; це зрозуміле після засвоєння положення про єдність матерії й енергії. Наголосимо, що саме часова й просторова дискретність субстанції реалізується у категорії ритму.

Наслідки взаємодії суб'єкта з природним середовищем також ритмічно реалізуються матеріальною структуралізацією у вигляді конкретних предметів і явищ та ідеальною структуралізацією у вигляді категорій пізнання. У системі пізнання мови часова й просторова дискретність виявляє себе лінгвістичною категоризацією. Лінгвістична категоризація еволюціонує від класичної парадигми через компаративну, структурну, функціональну до когнітивної й лінгвістичного детермінізму.

Знову підкреслимо, що визнання того, що субстанція у вигляді матерії чи енергії функціонує у часі й просторі, має деталізуватися положенням про те, що це функціонування реалізується через, так би мовити, „живі”, часові й застигли, „мертві” просторові ритми. Саме визнання взаємозв'язку часу й простору як категорій субстанції робить логічним твердження про трансформування-перехід часових ритмів у просторові.

Когнітивна лінгвістика підвела мовознавців до усвідомлення вже здійсненої структуралізації мови структурною лінгвістикою в аспекті вираження, а функціональною – в аспекті змісту. Когнітивна лінгвістика, зважаючи на її розпливчастість, актуалізувала проблему, лише лінгвістичний детермінізм пропонує реалізувати її в усьому обсязі. Саме лінгвістичний детермінізм, уточнивши поняття повсякденно-побутової (релігійної, художньої й первинної власне повсякденно-побутової на сучасному етапі у вербальному вираженні мовної та наукової моделей) й визначивши роль та місце мови у формуванні свідомості, здається, дає змогу досвід теорії складання наукової моделі світу у сфері точних наук перенести у теорію й практику формування повсякденно-побутової й похідних від неї художньої, релігійної й сучасної власне повсякденно-побутової – у сфері гуманітарних наук.

Відзначимо, що лінгвістичний детермінізм базується на принципі системності в широкому розумінні, синхронно-діахронно, коли сис-

темність доповнюється принципом синергетики і витлумачується як здатність системи через хаос набути здатність до самоорганізації. Цей принцип цілком узгоджується з визнанням взаємодії матеріального та ідеального, а стосовно людини, її психіки – підсвідомого, що постало на основі взаємодії біолого-генетичного, й свідомого. Останнє у філософії мови вимагає розрізнення предметно-понятійного (денотативно-десигнативного) й конотативно-почуттєвого компонентів. Це аналізується автором цієї розвідки у процесі виформування ним теорії лінгвістичного детермінізму. Уявлення про формування нової лінгвістичної парадигми можна отримати у процесі ознайомлення з численними розвідками і кількома книгами ученого.

До періоду класичної категоризації початкуючий мовознавець звикає й не помічає її нібито. Вона була багатою на граматичному (морфемному, морфологічному, синтаксичному) рівнях, поверховішою – на фонематичному, порівняно небагатою – на лексичному. Ознайомлення з історією мовознавства дає можливість прослідкувати за процесом складання категоризації пізнаваної системи мови. Якщо раніше це робилося в основному в аспекті суто лінгвістичному, то нині – комплексно, із залученням здобутків частіше психології, філософії, історії, а останнім часом – фізики, біології, комп'ютерології.

До речі, описова категоризація у мовознавстві веде початок з одиниць у мові і підсвідомо визначуваних категорій. Такою універсальною мовною категорією-конструктом слід визначити значення слова, що пізніше трансформувалося у значення у мові стосовно усіх інших мовних підсистем (основних і проміжних). Ядерне поняття значення було й залишається у центрі уваги філософії мовознавства. Нині розв'язується воно не лише лінгвістами, але й філософами та психологами. До останнього робилося це у процесі аналізу співвідношення мови й мислення. У даному випадку заслуговують на увагу психолінгвістичні спроби Л.С. Виготського, О.Р. Лурії.

Зауважимо також, що до останнього не помічалось різниці між одиницею (у мові різних її підсистем) і категорією-конструктом (граматичні категорії роду іменника, стану дієслова у класичному мовознавстві, а в функціональній лінгвістиці міжчастиномовні категорії персональності / імперсональності, категорії раціональної й емоціональної модальності тощо). Лише на сучасному етапі стала очевидною штучність їх розмежування: обидва вони є наслідком раціонального осмислення мовних явищ, обидва вони, сприймаючись органами відчуттів, формуються раціонально (раніше підсвідомо, нині все усвідомленіше).

Отже, еволюція у мовознавстві – це зміна категоризації мовної системи. Поки що немає більш-менш чіткого розмежування лінгвістичних парадигм і їх дослідницько-категоризуючого апарату. Правда, змушені визнати, що це зроблено стосовно когнітивної

лінгвістики у відповідному термінологічному словнику [11]. Скажімо, що все ще не розв'язане питання навіть про моделі світу. Так, Р.А.Аронов розрізняє як реальність класичний і квантовий світи; взаємозв'язуючи їх, він констатує трансформацію першого у другий; невідповідністю у свідомості традиційного сталого й відносного, зумовленого рівнем свідомості й технічного озброєння людини, пояснює кризи науки [2]. Відчуваючи невизначеність наївної мовної й наукової моделей світу, Ю.Д.Апресян обґрунтовує потребу створити галузеву наукову модель світу, власне підмову науки [1].

До речі, автор цієї розвідки ще раніше розрізнив стосовно мовознавства вербалізований варіант повсякденно-побутової наївної моделі світу і лінгвістичну модель як сектор наукової моделі світу. Під таким кутом зору зрозумілим є виділення галузевих концептів. Ми сприймаємо витлумачення концепта на позначення загального уявлення, поняття, смислове значення імені (знака) [6, с. 18-23]. Усі застереження з приводу неточності названого терміна відпадають, якщо визнати повсякденно-побутову й наукову моделі світу, слова-образи й слова-поняття у названнях моделях.

Отже, доцільність використання назви концептуальної моделі світу можна зрозуміти, зваживши на використання наукового поняття концепту, зокрема у культурології. Ми орієнтуємо мовознавців, розрізняючи повсякденно-побутову у вербальному її вираженні й лінгвістичний компонент наукової моделі світу, пам'ятати про те, що змістова сторона природної звукової мови складається за допомогою асоціацій за суміжністю й подібністю конкретно-образного мислення і що пізнається вона аналітиком-дослідником за допомогою операцій понятійного мислення.

Переорієнтація з категорії мислення на категорію свідомості – це не лише теоретичне пояснення з'яви когнітивної лінгвістики та лінгвістичного детермінізму, але й розв'язок цілого ряду часткових питань структурно-семантичного аналізу не лише лексично-семантичної підсистеми, але й усієї змістової сторони повсякденно-побутової моделі світу у її вербальному варіанті.

Перенесення центру уваги з мислення на свідомість зумовлює виділення не лише номінативних, але й предикативних одиниць та категорій. Пам'ятаємо, що предикативні категорії синтаксеми (фрейму без розрізнення його типу, концепту) виділяються саме в аспекті визнання трикомпонентності свідомості (мислення, почуттів і вольових актів).

На основі врахування складного зв'язку мови й мислення, між іншим, нами розрізняються за мірою узагальнення й абстрагування (на основі віддаленості від предметів, явищ) предметно-тематичні групи (назви предметів за суміжністю), лексико-семантичні поля (дієслів, прислівників на основі співвідношення інтегральних та диференціаль-

них сем), понятійні поля (стосовно наукових понять-термінів). Можливо, дієслова на позначення емоцій можна буде проаналізувати у вигляді функціонально-семантичного поля з ядром дієслів, у яких переваляють емоція-сема, й регіональні дієслова-семема.

Таким чином, констатуємо, що й мовознавство у процесі пізнання свого об'єкта-предмета як частини ідеально-матеріального світу постає, здається, однією, постійно змінюваною структурно-категоризованою системою, реалізовуваною певною лінгвістичною парадигмою.

Автор розвідки обстоює думку про те, що обізнаність з основними положеннями названих і неназваних ним лінгвістичних парадигм не означає, що обираючи одну з них, дослідник заперечує усі інші. Визнання розрізнення у розвитку мовних явищ і всієї мовної системи раціонального й почуттєвого, лінгвістичного сектора наукової й вербалізованого варіанта повсякденно-побутової моделей світу спирається на розуміння того, що складена за закономірностями підсвідомого конкретно-образного мислення мова має досліджуватися за допомогою операціонального апарату понятійного мислення. Автор дотримується того, що аспект, а відповідно матеріал та мета дослідження мовного явища визначають обрання тої чи іншої лінгвістичної парадигми, яка використовується й осмислюється під кутом зору аналізованої проблеми.

Мовознавець-аналітик, озброєний галузевим операціонально-дослідницьким апаратом, усвідомлено, залежно від мети дослідження й характеру матеріалу робить якусь з них домінантною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. О московской семантической школе // Вопросы языкознания. – 2005. – № 1. – С. 3-30.
2. Аронов Р.А. Сознание и квантовый мир // Вопросы языкознания. – 2005. – № 6. – С. 82-92.
3. Я верю в силу свободной мысли... Письма В.И. Вернадского И.И. Петрункевичу // Новый мир. – 1989. – № 12 (декабрь). – С. 204-221.
4. Гамкрелидзе Т.В. Бессознательное и проблема структурного изоморфизма между генетическими и лингвистическими кодами // Бессознательное. Многообразие видения. – Новочеркасск: Агентство САГУНА, 1994. – С. 103-105.
5. Гамкрелидзе Т.В. Об одной лингвистической парадигме // Вопросы языкознания. – 2005. – № 2. – С. 3-7.
6. Добродомов И.Г. Концепт // Лучшая вузовская лекция. Академическая филология. Литературоведение. Лингвистика. Лекции дипломантов в номинации «Лучшие лекции по русскому языку и литературе» Международного студенческого фестиваля

- «Учитель русской словесности» 19-21 октября 2004 года. – М., 2004. – 195 с. Див.: С. 18-23.
7. Зеленько А.С. Спадщина світового значення: одна з жертв ідеологізації у колишньому радянському мовознавстві (До питання про нове прочитання спадщини М.Я.Марра) // Бахмутський шлях. – 1996. – № 1-2. – С. 75-76.
 8. Зеленько А.С. З приводу книги Л.В.Алпатова „История одного мифа. Марр и марризм. – М.: Наука, 1991. – 240 с. // Бахмутський шлях. – 1998. – № 5. – С. 41-47.
 9. Зеленько А.С. Проблеми семасіології у філософсько-психологічному осмисленні. Монографія. – Луганськ: „Альма-матер”, 2004. – 228 с.
 10. Кедров Б.М. Классификация наук. Прогноз К.Маркса о науке будущего. – М.: Мысль, 1985. – 540 с.
 11. Краткий словарь когнитивных терминов /Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина /Под общей ред. Е.С.Кубряковой. – М.: Моск. Гос. Ун-т, 1996. – 245 с.
 12. Овчинников Н.Ф. Знание – болевой нерв философской мысли (К истории концепций знания от Платона до Поппера) // Вопросы философии. – 2001. – № 2. – С. 135-151.
 13. Якобсон Р. Жить и говорить // Язык и бессознательное. – М.: Генеза, 1996. – С. 199-222.

АНОТАЦІЯ

У статті підсумовується багаторічне осмислення процесу дослідження мови. Автор твердить, що й мовознавство у кожен момент у вигляді домінантизуючої парадигми відтворює мову у вигляді структурованої категоризованої системи.

SUMMARY

The article summarizes the long process of language investigation, which lasts for many years. The author says that linguistics, as a leading paradigm, reproduces language every moment as a structural categorical system.

УДК 801 561

КОНЦЕПЦИЯ СПЕЦКУРСА «ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ПЕРСПЕКТИВА ПРЕДЛОЖЕНИЯ» В СВЕТЕ НОВЫХ ПОДХОДОВ И ПРЕПОДАВАНИЮ РУСИСТИКИ В ВУЗЕ

Функциональный подход к рассмотрению явлений языкового и речевого уровня является уже достаточно устоявшимся и имеет глубокие корни в лингвистической науке как таковой, а в русистике – в частности.

В ряде исследований функциональный подход предполагает ориентацию на роль исследуемой единицы в составе единицы более высокого ранга. Причем “роль единицы” понимается достаточно широко – как со стороны структурной, так и со стороны семантической. Выделение двух типов функций – функций языка и функций элементов языка – обусловлено функционированием языка как знаковой системы.

Функции элементов языка составляют один из предметов рассмотрения спецкурса «Функциональная перспектива предложения».

Функциональный подход проявил здесь себя следующим образом. Детальному анализу подвергаются синтаксические, семантические, прагматические, коммуникативные, логические и семиотические функции модальных частиц как служебных единиц языка в семантической структуре единиц более высокого уровня – предложений-высказываний. Объектом исследования на синтаксическом уровне языка являются, таким образом, предложения-высказывания с модальными частицами, выражающими авторское отношение к достоверности сообщаемого: *собственно-предположительными* (как бы, чай, авось, небось, никак, поди, что ли); *сомнительно-предположительными* (едва ли, вряд ли); *сравнительно-предположительными* (будто, точно, словно, вроде, ровню); *избыточно-предположительными* (едва ли не, вряд ли не, чуть ли не); *вопросительно-предположительными* (разве, неужели, неужто); *эвиденциально-предположительными* (мол, дескать, якобы, де).

Интерес к подобному рода образованиям обусловлен ярким диссонансом между структурно-модельным и семантико-прагматическим статусом служебного элемента в предложении-высказывании. Необходимость рассмотрения этого сложного вопроса подтверждает тот факт, что служебные слова – общность функциональная, грамматическая. Структурная факультативность, обусловленная морфологическим статусом служебного слова, грамматикализованность значения отнюдь не мешает служебному слову быть синтаксически ем-

ким, выполнять в предложении-высказывании целый комплекс разноаспектных функций. Проследить причины, лежащие в основе этого интересного явления, – одна из задач спецкурса.

Нужно заметить, что предлагаемый будущему преподавателю спецкурс «Функциональная перспектива предложения» отнюдь не претендует на окончательное и законченное описание всех функций служебных элементов. Предлагается лишь определенная системность в исследовании выделяемых функций, которые отражают далеко не все грани функционирования элемента в составе единицы более высокого ранга. В связи с этим следует, например, заранее сориентировать студента на то, что функции категориально-грамматические, лексико-грамматические, стилистические, дискурсивные, а также функции общеязыкового уровня: (социальная, металингвистическая, эмоциональная, когнитивная, поэтическая) не берутся здесь для специального рассмотрения.

В то же время курс мыслится логически завершенным, т.к. функции служебных элементов, с одной стороны, объединяются в разряд предикативных функций, служащих для соотношения высказываемого с действительностью, а с другой стороны, – с выражением отношения автора высказывания к сообщаемому.

При разработке термина «Функциональная перспектива предложения» применительно к содержанию спецкурса учитываются следующие факторы: динамизм выполняемых частицами функций; системность, функциональная иерархичность и комплексность (функции поддаются иерархизации, группируются в отдельные блоки и подблоки); предикативный характер функций; функциональная разноаспектность, которая основывается на широте отношений между говорящим, высказыванием и объективной действительностью. Функциональная перспектива модально-кваликативного высказывания определяется как совокупность динамичных, иерархически организованных, систематизированных разноаспектных функций, охватывающих аспект отношения говорящего к высказываемому в плане достоверности/вероятности.

Решение поставленных задач должно сориентировать будущего преподавателя на углубленное осмысление ряда проблем, активно разрабатываемых в русле современной прагмалингвистики, функционально-семантического и функционально-коммуникативного синтаксиса: человеческого фактора в языке, авторства, речевого воздействия, семантической организации предложения-высказывания, взаимообусловленности модуса и диктума, категориальной сущности персуазивности, специфики модальной квалификации.

Среди комплекса функций, которые служебные слова выполняют в высказывании, **знаковые** выделяются в качестве базовых, опорных. Именно выполнение знаковых функций лежит в основе коррекции частицами семантического пространства высказывания. С дру-

гой стороны, знаковые функции служат «фундаментом» для осуществления частицами ряда других функций: логических, семантических и коммуникативных.

Интерес к указанным функциям обусловлен тем, что большинство из знаковых теорий сосредоточено на описании знаковой системы языка в целом. Отдельные группы знаков описываются реже, и, как правило, это знаки понятийные. Служебные знаки либо не описываются вовсе, либо описываются достаточно односторонне, например, как формально-связующие элементы, экспликативные определители синтаксических отношений в предложении. Частицы фактически не описываются как знаки: за ними признается лишь «оформительская» роль. Однако это не совсем так.

Модальные частицы как знаки вводятся говорящим в предложение-высказывание для обозначения чего-либо. Это ничто иное как обозначение определенного вида отношений. Некая мыслительная операция субъекта фиксируется, таким образом, в предикативном знаке. Частица – одно из средств номинации ментальных действий субъекта, поскольку обозначенными могут считаться не только предметы или явления, но также связи и отношения, в которых предметы или явления находятся друг по отношению к другу, а также по отношению к говорящему и адресату.

Модально-персуазивные частицы должны быть включены в группу знаков, основная функция которых в высказывании заключается в обозначении особого, модального типа отношений между понятийными сущностями с точки зрения квалифицирующего эти отношения субъекта. Как и другие служебные знаки, частицы не являются структурно обязательными элементами предложения, т.е. элементами конструктивно значимыми.

Однако структурная факультативность частицы тем не менее не является препятствием ее обязательности в высказывании как знака коммуникативно ориентированного. Модально-персуазивные частицы в этом случае могут быть охарактеризованы как знаки, при помощи которых говорящий осуществляет “привязку” высказывания к обозначаемой ситуации в координатах “я – здесь – сейчас”.

В спецкурсе рассматриваются следующие семиотические проблемы: в *каких* отношениях к предикативному знаку находятся модальные частицы как знаки служебные, *каким образом* проявляют себя частицы по отношению к другим знакам в составе предложения, *какова* роль частиц в выражении объективного и субъективного содержания предикативного знака? Анализ семиотических функций позволяет установить то, *как* и *с какой целью* говорящий использует модальную частицу для кодирования информации, *каким образом* при помощи индексального знака субъект квалифицирует событие.

Не подлежит сомнению то, что главным свойством любого знака является накопление, сохранение и передача какой-то информации. При несоответствии данным свойствам элемент не может считаться знаком. Соответственно, следует установить семиотический статус служебного элемента, что и осуществляется в рамках спецкурса при рассмотрении, во-первых, знакового треугольника («знак-означаемое-означающее»); во-вторых, векторных дихотомий: «говорящий – служебный знак», «адресат – служебный знак»; в-третьих, денотативно-го и сигнификативного значений служебного знака.

Анализ семиотических функций позволяет прийти к ряду выводов относительно того, что в знаковой системе социума модальной частице приписан собственный функциональный статус языкового знака отношения. Модально-персуазивные частицы – знаки особого рода квалификативной информации, средства ее передачи, накопления и сохранения.

В блоке **логических** функций отражен аспект фиксации частицами таких форм мысли, как суждение и умозаключение. Гипотетично, наличие модальной частицы в составе высказывания должно рассцениваться как косвенный признак того, что суждение или умозаключение субъекта имеет место, что оно выражено в данном высказывании.

Модальные частицы являются знаками речемыслительного процесса. Эти формальные средства указывают на отражение в высказывании результата произведенной мыслительной операции. Наличие частицы свидетельствует об активизации процесса мышления субъекта. Частицы в данном аспекте – языковые «орудия мысли». Для модальных частиц характерно употребление либо в предложениях, выражающих суждение, либо в предложениях, косвенно базирующихся на суждениях.

Исследование логических функций подводит к пониманию того, что при помощи модально-персуазивного квалификатора логическое суждение соотносится говорящим с параметрами категорий возможности и вероятности. Нельзя точно установить, насколько более обоснованной является вероятность проявления одного события по отношению к вероятности осуществления другого события, зафиксированной в другом высказывании аналогичной же частицей. Это зависит не от значения частицы, а от комплекса прагматических факторов. Одна и та же частица в различных высказываниях может фиксировать разную степень вероятности. Цель автора при введении в высказывание модального квалификатора заключается не в обозначении конкретной степени вероятности, а в обозначении самого факта вероятности, в предположении (сомнении и т.п.) относительно результата события. Поэтому степень уверенности в сообщаемом, в принципе, не может быть признана гарантом правомерности авторского предположения.

Включення модальної частини є признаком того, що судження з точки зору його автора – лише ймовірне, базуюче на недостаточності інформації о явленні дійсності. Конечний результат події по критерію «істина – ложь» може бути в перспективі констатований говорящим, однак власне судження о ймовірності (или ймовірності) з цих позицій, природно, кваліфіковане бути не може. Саме тому висказування з модальними частинками визначаються в спецкурсі як виражаючі відносно істинні судження.

Частинки здатні фіксувати особу різноманітності суджень – звернуті, або імпліцитні, судження. Даний тип судження передбачає невираженість мовними засобами предмету і предикату судження. Такий вид судження виражають модально-відповідні висказування, подібні наступним: *-Як ти думаєш, він повернеться? -Вряд ли (В.Шишков); -Ты уверена? -Как будто... (В.Шукин); Чем покорила Эмма Павловна ребят? Экзотичностью биографии? Вряд ли (г.т.); Понимал ли, что оставаться дома было опаснее, чем отбывать на чужбину? Едва ли (г.т.); -А ведь они вернулись со стороны подлеска? -Якобы... (ж.т.)*. Модально-відповідне висказування ніколи не фіксується на повне достовірності. Розглядавані частинки фіксують грань, за якою передіснуюче судження перекладається в іншій часовій континуумі і осмислюється говорящим з позиції «здесь» і «сейчас». В модально-відповідних висказуваннях виражене судження, однак це особе судження. Суб'єкт і предикат в ньому словесно не означені. Таке судження має формально нечленувану структуру.

Здатність частинок фіксувати імпліцитне судження вважається їх важливою функцією в мові. В цьому аспекті розглядавані модальні кваліфікатори повинні бути визначені не тільки як мовні, але і як мовні структуроутворюючі засоби.

Блок логічних функцій орієнтує студента на те, що модальні частинки є мовними знаками мисльового процесу, формальними елементами, фіксуючими в висказуванні ментальну операцію суб'єкта відносно ймовірності проявлення одного або декількох ймовірних результатів.

Вивчення блоку **семантико-прагматических** функцій ставить метою вивчення семантичної структури модально-кваліфікативного речення-висказування.

Причиною звернення до даним функціям стала яскрава суб'єктивність висказувань з частинками, обов'язкова представленість в них при допомозі службового елемента авторської точки зору, позиції говорячого. Визначення тієї ролі, яку відводиться частинкам як вербалізаторам «точки зору», встановлення способів впливу суб'єктивного на об'єктивне вважається важливим для виявлення особливостей співвідношення висказуваного з дійсністю.

Исследование высказываний с частицами убеждает, что субъективно-модальные квалификаторы, не являясь ядерными элементами семантической структуры, активно участвуют в ее уточнении, обслуживании, а иногда и формировании, в результате чего достаточно сильно трансформируют смысловое поле предложения-высказывания субъективными характеристиками, выступая в роли не факультативных, а семантически обязательных элементов.

Смыслы, привносимые в предложение частицами, существенно конкретизируют объективные, собственно предложенческие смыслы, соотносят их с говорящим, «проявляют» его позицию. Данные смыслы важны для высказывания, так как выражают его авторство, что для речевого образования (в отличие от конструкции, модели) является определяющим.

В спецкурсе как «сквозная» проводится мысль о том, что диктум и модус являются иерархическими образованиями, имеют сложную структуру и включают ряд обязательных и факультативных компонентов. Однако будучи противопоставленными друг другу, диктум и модус не являются абсолютно чуждыми друг другу в едином семантическом пространстве предложения-высказывания. Они взаимообусловлены, и эта обусловленность закономерна, что наглядно подтверждается при семантическом анализе высказываний с частицами.

Последние интересны в том плане, что в них зафиксирован в действительности процесс, который может быть условно обозначен как *снятие четкой противопоставленности диктума и модуса, объективного и субъективного*.

В высказываниях с модальными частицами объективный и субъективный слои смысла приближены друг к другу, представляют собой синтез двух единств. Диктум при помощи модального квалификатора как бы «притягивается» к модусу, используется для нужд модуса, в результате чего субъективные смыслы внедряются в объективную часть – диктум, усложняя его смысловую структуру.

Элементы модуса актуализируют элементы диктума посредством трансформации семантических полей пропозитивно значимых элементов. Модусные смыслы, вводимые модальными квалификаторами, в ряде случаев даже подчиняют себе объективные смыслы, которые используются в этом случае не столько для репрезентации события как такового, сколько в качестве смысловой базы, на основе которой реализуется сама модальная квалификация события, происходит его прагматическая ориентация.

При исследовании группы **модусных** функций в рамках спецкурса определяется лингво-прагматический статус и намечаются основные семантические характеристики модально-персуазивной квалификации как ментальной операции субъекта.

Устанавливается, что модальные частицы фиксируют сниженную степень ответственности говорящего за достоверность сообщаемого. В узком смысле они – средства квалификации события, фиксаторы одного из аспектов проявления субъективного начала. В широком смысле данные частицы – модусные показатели, формальные средства модуса предложения.

В спецкурсе делается попытка обосновать статус персуазивных смыслов, исследовать их природу, решить проблему структурированности, определить роль, отводимую персуазивным смыслам в структуре общего смысла предложения-высказывания.

Отдельно исследуются актуальные квалификативные смыслы «предположение», «сомнение», «избыточность», «эвиденциальность», которые вкуче с логическими смыслами возможности и вероятности составляют смысловую перспективу высказываний с модальными частицами. Данная смысловая перспектива развернута в аспекте персуазивной квалификации описываемого события. Уточняется, что персуазивные смыслы не являются статичными образованиями, в процессе коммуникации приобретают свойство изменчивости, трансформируемости. Данные смыслы характеризуются как динамичная, развивающаяся система, отвечающая требованиям речевого процесса и предназначенная для решения говорящим его коммуникативной задачи.

Отметим еще одну важную функцию рассматриваемых модальных квалификаторов. Частицы актуализируют в высказывании особый уровень смысла: – указывают на существование в действительности предусловий (или первопричин), способствующих или препятствующих, по мнению говорящего, осуществлению события в действительности. Данные предусловия – это стимул к зарождению модально-кваликативного высказывания. Смысл, их фиксирующий, – принадлежность диктума. Он объективен по сути, не является модусным смыслом, хотя и опосредованно соотносится с модусом. Указанный смысл нужно рассматривать как один из факторов сближения диктума и модуса, объективной и субъективной частей смысла в высказывании. В данном аспекте модальные частицы – элементы, снимающие четкую противопоставленность диктума и модуса. И это действительно так, поскольку говорящий при помощи модального средства ориентирует адресата на то, что у говорящего имеются причины, существование которых предопределило его отказ от констатационного способа изложения собственной точки зрения. Данные причины заставляют говорящего избрать иную, неконстатационную форму выражения мысли. Факт существования подобных причин доводится до адресата как знак того, что говорящий при квалификации события ориентируется именно на них.

Резюмируем сказанное. Слово в языке многофункционально. Оно выполняет комплекс функций, соотносенных как с его значением, так

и с той ролью, которая отводится слову в предложении-высказывании или тексте. Разноаспектность в рассмотрении функций слова, таким образом, закономерна.

Функциональный подход к анализу предложений с частицами основывается на том, что модальные частицы являются носителями функций, отражающих различные аспекты отношения высказываемого к действительности.

Функциональный подход, применяемый в спецкурсе, предполагает путь от формальных средств к установлению их функций. Он помогает выявить то, *с какой целью* и *каким образом* говорящий квалифицирует высказываемое. В связи с этим в спецкурсе рассматриваются не лексико-грамматические значения модальных частиц, а способы корректирующего воздействия частиц на семантическое поле предложения-высказывания. Это необходимо иметь в виду, так как рассматриваемые проблемы составляют область функционально-семантического синтаксиса.

Заметим также и то, что функциональный анализ заставляет по-иному взглянуть на проблему исключительно частеречного подхода к изучению модальных частиц. Узость такого подхода в настоящее время очевидна. Частицы как служебные элементы проявляют себя исключительно на уровне предложения-высказывания, что позволяет говорить о наличии у них особой синтаксической-семантики.

Для преподавателя русского языка и культуры речи данный спецкурс видится полезным, поскольку, во-первых, объясняет суть важных семиотических, логических и семантико-прагматических аспектов изучения служебных слов как на языковом, так и на речевом уровнях; во-вторых, намечает определенные перспективы углубленного анализа заявленных проблем на уровне выпускных квалификационных работ; в-третьих, соотносит взятые для анализа вопросы с проблематикой смежных лингвистических и литературоведческих дисциплин; в-четвертых, помогает будущему преподавателю взглянуть на ряд привычных языковых явлений с новой, порой весьма полезной стороны.

АННОТАЦИЯ

В статье описана концепция спецкурса «Функциональная перспектива предложения» в свете новых подходов и преподаванию русистики в вузе. Модальная квалификация сообщаемого проанализирована как ментальная операция субъекта. Систематизирован комплекс прагматических смыслов, реализуемых модальными частицами в предложении-авысказывании.

SUMMARY

The report explains the status of modal-persuasive qualification as the mental operation of the subject. The object, subject and foundation of qualification are characterized here, and also the connection of the qualification with communicative aim of a speaker. We explain the aim of modal-persuasive qualification and the sphere of its usage.

*Ю.В. Дорофеев
Симферополь*

УДК 81'271.1

**РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКОВОЙ
СИСТЕМЫ**

Изменение и развитие языков является одной из центральных проблем теоретической лингвистики. Пути ее решения были намечены в работах Ф. де Соссюра, А.А. Потебни, В. фон Гумбольдта. В дальнейшем были предприняты попытки определить и объяснить источник и причины (как внутренние, так и внешние) изменения и развития языка, цели и темпы развития.

На современном этапе в русистике ведутся активные споры, к чему могут привести преобразования в языке, которые наблюдаются уже не только в просторечии, но и в литературе, и в СМИ. Ученые пытаются определить характер этих преобразований, дать им оценку. Более того, как реакция на современное состояние языка появилось множество учебных пособий по риторике, стилистике, культуре речи, литературному редактированию. На наш взгляд, всплеск интереса к законам функционирования и построения речи, а также к ортологии обусловлен как тем, что в социуме появилась необходимость в специалистах в области стилистики и риторики, так и тем, что лингвисты резко отрицательно относятся к несоблюдению норм современного русского языка. Это подтверждает и тот факт, что в большинстве из упомянутых пособий в качестве тренировочных заданий предлагаются, в основном, упражнения на правильность речи. При таком подходе к оценке изменений в языке на первое место выдвигается описание не лингвистических и экстралингвистических факторов, обуславливающих преобразования в языке, а взаимодействие объективных и субъективных факторов.

В связи с этим мы ставим перед собой следующую **цель**: охарактеризовать инновации в языке с точки зрения их субъективного характера и возможного влияния на систему языка.

Достижение этой цели предполагает решение следующих **задач**:

- отметить факторы, которые в большей степени влияют на функционирование языков на современном этапе;
- выявить, какие факторы носят субъективный характер, то есть являются следствием речевых потребностей носителей языка;
- определить степень воздействия инноваций на развитие литературного языка.

Развитие языка на каждом конкретном этапе зависит от многих факторов. Традиционно среди них выделяются собственно лингвистические и экстралингвистические. К первым относятся: 1) сближение литературного языка с просторечием; 2) взаимодействие стилей литературного языка; 3) тенденция к «экономии» языковых средств в речи; 4) тенденция к единообразию и упрощению отдельных форм и конструкций; 5) усиление аналитических элементов в системе языка; 6) активное заимствование лексики из других языков; 7) переопределение понятий и перераспределение их в языковой системе; 8) языковая интерференция и двуязычие (полиязычие). Ко вторым: 1) изменения в социально-политической и экономической жизни; 2) состояние культурной сферы; 3) влияние СМИ на функционирование языка; 4) литературное художественное творчество.

Как представляется, противопоставление этих факторов учитывает только их отношение к языку. Однако при всей важности данных факторов, мы полагаем такую классификацию не соответствующей постулатам современного языкознания, которое рассматривает язык прежде всего по отношению к его носителю (человеку). А человек, видимо, не может быть включен в представленную классификацию, поскольку он не является чем-то внешним или внутренним по отношению к языку, а, скорее, язык является частью среды, в которой обитает человек. Таким образом, человеческий субъективный фактор оказывается противопоставленным и лингвистическим и экстралингвистическим факторам, которые, несомненно, существуют объективно. И именно вмешательство носителя языка в языковую систему обуславливает значимость отдельных объективных факторов (заимствование, переопределение понятий и др.).

Это противопоставление носит системный характер. Еще Е. Косериу в своей работе «Синхрония, диахрония и история» различал в языке инновацию и изменение [4, с. 225]. Вслед за ним мы полагаем целесообразным считать изменения результатом эволюции языка, то есть следствием развития языка как системы. Причины изменений, как правило, носят лингвистический характер. Так, к изменениям сле-

дует отнести падение редуцированных в древнерусском языке, исчезновение инфинитива в некоторых языках и др.

Иновация же возникает не вследствие объективного развития языковой системы, а вследствие потребностей отдельного носителя языка, то есть она имеет окказиональный характер (это касается как форм, так и значений).

Окказионализм становится инновацией (то есть фактом общенародного языка) в том случае, когда он отвечает потребностям говорящего коллектива. Таким образом, инновация может возникнуть вследствие любого нестандартного (не регламентируемого грамматиками и словарями) употребления языковых единиц: художественное творчество, жаргоны и т.д. Однако это не означает, что любое окказиональное использование языковых средств оказывает влияние на язык в целом.

Таким образом, разграничение изменений и инноваций в языке исходит из того, что они являются следствием различных причин: изменения объективны, они происходят без вмешательства отдельного носителя языка и не могут прекратиться, пока язык продолжает функционировать; инновации субъективны, они появляются в связи с потребностями говорящего в новых средствах выражения и их проникновение в систему языка может быть ограничено. Очевидно, именно появление большого числа инноваций (в большинстве случаев немотивированных) в современном русском языке вызывает негативную оценку лингвистов, которая выражается в стремлении противопоставить всем нововведениям те нормы языкового употребления, которые уже устоялись в языке: как уже отмечалось выше, появилось множество учебных пособий, посвященных проблемам культуры речи, в Интернете существует ряд сайтов, где обсуждаются вопросы ортологии.

Но при этом влияние инноваций на формировании современного облика языка, несомненно, возрастает. То есть субъективный фактор играет ведущую роль в процессах преобразования современного русского литературного языка. Каковы эти инновации, с чем они связаны и есть ли способ воспрепятствовать их появлению? При обсуждении этих вопросов необходимо учитывать следующие особенности.

Во-первых, не все речевые факты могут оказывать влияние на язык как систему. Так, ни при каких условиях не может стать нормой написание слова «агентство» без т (как слышится), поскольку в этом случае будет нарушена словообразовательная мотивация. То же самое можно сказать и о склонении: существительное «валюта» склоняется только в единственном числе, в словах «граммов» и «помидоров» окончание пишется по аналогии с другими словами второго склонения («столов», «домов») и т.д. Такие факты представляют собой единичные нарушения, противоречащие системности языка, они не являются окказионализмами и поэтому могут существовать толь-

ко как просторечные формы и не могут стать нормой и, следовательно, оказать влияние на язык.

Во-вторых, поскольку содержание языковых единиц является кристаллизацией опыта их употребления в общественной практике [6, с. 84], то фактами языка как системы могут стать только такие инновации, которые имеют достаточно частотное употребление и исходят от авторитетного источника. Таких источников, по нашему мнению, может быть два: средства массовой информации и художественная литература. Как отмечает А.Д. Васильев, факты телевизионной речи «иллюстрируют сложные процессы формирования узуса», поскольку «словоупотребление в передачах зачастую еще воспринимается в качестве авторитетной нормы» [2, с. 27-28]. Мы полагаем, это утверждение распространяется и на печатные СМИ, и на литературу по той причине, что тексты, функционирующие в данных сферах, по традиции воспринимаются как образцы правильной речи. Поэтому мы будем основывать наши рассуждения на примерах, почерпнутых из отмеченных источников.

При оценке инноваций также следует учитывать тот факт, что нарушения речевых норм (лексических, грамматических, стилистических и т.д.) могут быть умышленными, поскольку введение окказионализмов в текст позволяет автору выразить свое видение мира, которое не может быть передано общеязыковыми средствами. Подобные нарушения обусловлены текстом как системой, существуют только в рамках данного текста и должны быть *осознанными*. То есть автор, создавая окказионализм, должен понимать, какие именно нормы он нарушает, какие цели при этом преследует и какое действие окажет окказионализм на читателя/слушателя (например, в романе В. Аксенова «Скажи изюм» употребляется слово «разнопланетяне», характеризующее отношения между людьми).

Мы сосредоточим свое внимание на таких случаях нарушения норм, которые потенциально могут восприниматься как инновации, но не являются оправданными, то есть возникают вследствие незнания правил или же неспособности автора оценить семантические, грамматические и стилистические соответствия в тексте.

По наблюдению А.Д. Васильева, телевидение дает многочисленные и разнообразные примеры нарушения норм литературного языка. Среди них: 1) конструирование несуществующих лексем: «неизбыточная мечта о слове» титры – РТР. 14.7.96; 2) употребление фразеологизмов с искажением их семантики и состава: «Все это и заставляет ГАИ стучать во все колокола» ИКС. 23.11.94; 3) нарушения правил русской грамматики: «Пекин выразил протест действиями США» Сейчас. ТВ-6. 06.09.01. «Раньше страна считалась самой читаемой в мире» Доброе утро. ОРТ. 18.03.98 [2, с. 29-30]. Подобные «окказионализмы», часто так и оставшиеся незамеченными их «создателями», при всей их нелепости могут привести к появлению новых языковых единиц и, соответственно, к формированию новых норм.

Не меньше нарушенный встречаем и в печатных СМИ. Причем нужно отметить, что наряду с распространенными грамматическими ошибками (деепричастный оборот не относится к субъекту действия: «У меня подрастают двое деток и, читая с ними книжки, меня, честно говоря, поразило одно неожиданное открытие» А. Кигичак-Борщевская «Вот и сказочке конец, а кто слушал... не молодец?» // «Зеркало недели». 2006, № 2; и т.п.), здесь встречается большое число семантических и стилистических ошибок, которые не так заметны, но, тем не менее, оказывают большое влияние на функционирование языка. Рассмотрим следующий пример.

«И вот появляется автор, выросший в самый разгар социальных потрясений, сексуальной революции, крушения традиционных основ жизни. Как он воспринимает и оценивает этот вздыбленный мир, оцепеневший в череде кризисов во всех сферах бытия?» (С. Ягупова «Писателю семнадцать лет» // «Крымская правда». 2002, № 243). Стиль выражения авторской мысли здесь явно не соответствует требованиям публицистического стиля, неуместное скопление высокопарных слов затрудняет восприятие и понимание; в словосочетаниях «вздыбленный и оцепеневший мир» и «оцепеневший в череде кризисов» нарушена семантическая валентность.

Особо следует сказать о нарушении норм в литературе. Вот несколько примеров: 1) Как только пес остался без намордника, он сразу же погнался искать кога» (Г. Остер «Котенок по имени Гав»); 2) «Никаких сомнений не оставалось, что вот-вот зима на природу обрушится»; 3) «А по краям вся природа, как мультипликация, яркая»; 4) «К нам тетя в гости приезжает на постоянную жизнь»; 5) «Видно, что коса на камень наехала» (Э. Успенский «Тетя дяди Федора»). На наш взгляд, подобные случаи словоупотребления нельзя оправдать требованиями контекста. А то, что подобные нарушения встречаются в произведениях популярных детских авторов только усугубляет проблему: еще не овладев в полной мере нормами литературного языка, дети сталкиваются с подобными «оказионализмами» и воспринимают их как норму.

Среди субъективных факторов, влияющих на преобразование в языке, нужно отметить стремление нового поколения к самовыражению. Весьма показательным в этом отношении является опубликованное недавно в Интернете на сайте www.newsru.com сообщение о том, что наибольший вклад в развитие современного английского языка вносят американские девочки-тинэйджеры (напомним, что тинэйджером в англоязычной традиции именуется человек в возрасте от 12 до 19 лет). Исследование проводилось учеными из университета в Торонто. Молодежный сленг активно пополняет лексику английского языка. Лингвистические изобретения юных американок разносятся по англоязычному миру популярными телесериалами наподобие «Баффи – истребительницы вампиров» и т.п. В целом, молодежная речь характеризу-

ется «телеграфным стилем», который укореняется благодаря появлению мобильных телефонов, SMS, электронной почты, ICQ и интернет-чатов. Как следствие, в речи тинэйджеров все чаще встречаются простые конструкции, с помощью которых можно максимально быстро передать свою мысль. Мы полагаем, что эти утверждения справедливы и для русского языка. Потребность в самовыражении приводит к словотворчеству, которое нередко идет вразрез с нормами языка.

Все перечисленные факторы оказывают непосредственное влияние на современное состояние русского языка. Огромное количество неологизмов нетерминологического характера, появившихся в языке, изначально являлись инновациями. Причины их возникновения понятны, их влияние на язык также несомненно. Но возникает естественный вопрос: насколько обосновано введение инноваций и можно ли предотвратить их появление?

Как нам представляется, борьба за чистоту языка является следствием убеждения, что язык построен на основе объективного знания о мире, поэтому его развитие может быть обусловлено только объективными факторами. Необходимость и продуктивность отказа от этого убеждения обоснована в когнитивной лингвистике [5, с. 137].

При оценке инноваций мы исходим из тезиса, что «язык и сознание на протяжении всей истории человеческого рода образуют нераздельное единство» [1, с. 233], а «пути отражения объективной действительности в сознании и языке не бывают произвольными и случайными» [1, с. 262]. И в этом случае следует признать, что борьба с инновациями имеет смысл только в тех случаях, когда они делают невозможным речевое взаимодействие между носителями языка (к ним можно отнести, например, употребление заимствований, значение которых непонятно носителю языка). То есть реальность языковых норм становится очевидной, не просто в том случае, когда они нарушаются [3, с. 45], а в том, когда эти нарушения осознаются и препятствуют взаимопониманию.

Соглашаясь с утверждением Ю.В. Рождественского, что «развитие речи в обществе является залогом успеха и благоденствия общества» [7, с. 118], мы считаем, что к проблеме влияния инноваций на систему языка следует подходить с позиции того, что «речь есть ведущая социальная деятельность людей» [7, с. 123]. Эта деятельность должна регламентироваться правилами, которые не просто определяют использование языковых средств в речи в соответствии с требованиями грамматики и словаря, но исходят из прагматического отношения человека к языку как средству достижения определенных целей. Соответственно, инновации должны рассматриваться именно с таких позиций. В этом случае их оценка и роль в развитии языка будут определяться их способностью удовлетворить речевые потребности носителей языка

ЛИТЕРАТУРА

1. Абаев В.И. Отражение работы сознания в лексико-семантической системе языка // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – М.: Наука. – 1970. – С. 232-262.
2. Васильев А.Д. Слово в российском телеэфире: Очерки новейшего словоупотребления. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 224 с.
3. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ. А.Д. Шмелева. М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
4. Косериу Е. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. III. – С. 143-343.
5. Кравченко А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка. – Иркутск: Издание ОГУП «Иркутская областная типография № 1», 2001. – 261 с.
6. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). – М.: Диалог-МГУ, 1998. – 352 с.
7. Рождественский Ю.В. Принципы современной риторики. – 3-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 176 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються питання взаємодії суб'єктивних та об'єктивних факторів, які зумовлюють розвиток і перебудову системи мови. На прикладі різних порушень мовних норм російської мови продемонстровано активне використання інновацій у процесі спілкування, вказано умови, які сприяють розповсюдженню оказіональних мовних одиниць та граматичних конструкцій. Зроблені спостереження дозволяють стверджувати, що саме інновація як вираження суб'єктивного погляду впливає на мовну систему більшою мірою, ніж будь-які інші фактори.

SUMMARY

This present paper deals with the problem of the interaction of subjective and objective factors which cause for the development and reconstruction of the system of the language. On the example of the different violations of the Russian language norms the active using of the innovations in the process of the communication is demonstrated. Conditions which promote to the spreading of the occasional language units and grammatical constructions are indicated. These observations allow to affirm that just innovation as the expression of the subjective view influences on the language system greater than any other factors.

УДК 811.161.2'36

ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ТАКСИСУ

За останні десятиліття дослідження вербальних засобів реалізації позиційного часу отримало нову, нетрадиційну основу і дещо інший ракурс, зокрема, у зв'язку з категорією таксису, яку порівняно недавно виділив Р.О. Якобсон. Первинне значення терміну «таксис» (грец. Taxis – впорядкування, порядок) пов'язується з грецьким дієсловом tassein, що означає “впорядковувати”, сама ж категорія спрямована на мовне вираження одночасності/різночасності дій, подій, фактів.

У сучасному мовознавстві є багато розходжень в інтерпретації і використанні терміна «таксис». *Завдання нашої статті* полягає у розгляді лінгвістичних концепцій функціонально-семантичної категорії таксису і з'ясуванні того, які ж смислові відношення, на наш погляд, є визначальними для аналізованої категорії.

На сьогодні маємо щонайменше дві концепції таксису, які визнають за ним статус окремої, самостійної, категорії. Концепції умовно можна позначити як *морфологічна й функціонально-семантична*. Згідно з морфологічною концепцією основним компонентом плану змісту категорії таксису вважається передування між діями безвідносно до моменту мовлення; план вираження категорії таксису представлений чітко маркованою морфологічною опозицією – перфект / неперфект. Поряд з терміном «таксис» тут натрапляємо на вживання паралельного терміну «категорія часової співвіднесеності». Розглядувана концепція представлена у працях з англістики [14], а також на матеріалі англійської й німецької мови в дисертаційному дослідженні А.І. Бородіної [7]. Згадане трактування, на нашу думку, не може охопити усієї різноманітності таксисних ситуацій і засобів реалізації категорії таксису, а тому є таким, що неповно представляє аналізовану категорію.

Цілком відповідає сучасному станові мовознавства функціонально-семантична концепція, основні положення якої вперше виклав Р.О. Якобсон в одній із статей у 1957 році. Термін “таксис” Р.О. Якобсон запровадив як “грецький прообраз” запропонованого Л. Блумфільдом терміна “порядок” (order). Враховуючи той факт, що у граматиці існують категорії – шифтери і категорії не-шифтери, Р.О. Якобсон відносив таксис до не-шифтерів, тому що “таксис характеризує повідомлюваний факт по відношенню до іншого повідомлюваного факту і безвідносно до факту повідомлення” [18, с. 101]. Відношення так-

сису були і є також об'єктом уваги лінгвістів, які використовували іншу термінологію для позначення таких відношень ("відносний час, "часова співвіднесеність", "співвідносне вживання часів" тощо). Однак оригінальністю підходу Р.О. Якобсона до певного кола мовних фактів є, по-перше, чітке розмежування категорій часу і таксису: йдеться не лише про різницю між такисом і абсолютним часом, але й про те, що таксис не збігається з відносним часом (останній термін, як вважає Р.О. Якобсон, визначає лише один із різновидів категорії таксису); по-друге, розмежування тих двох типів відношень, які поєднують у собі поняття залежного і незалежного таксису. Сказане засвідчує, що Р.О. Якобсон не обмежував таксис тим, що він передає тільки хронологічні відношення одночасності, передування чи наступності. Тип зв'язку між фактами (у часі), особливо зв'язок супровідного факту з головним, є таким, що входить до поняття таксису. Вихід за межі одночасності, передування і наступності знаходить свій вияв у розмежуванні значень часового інтервалу (*Никогда не встречал его раньше, я вчера познакомился с ним*) і контакту між двома фактами (*Встречая друзей, он радовался*): дві події перебувають у тісному часовому контакті. Пор. також аналіз таких значень, як вказівка на внутрішній зв'язок між двома подіями і відсутність такої вказівки [18, с. 106-107].

Під час розгляду таксису як своерідної функції Р.О. Якобсон називає різні засоби її реалізації. Пор., наприклад, з одного погляду, форми дієприслівників у їхньому поєднанні з головним дієсловом (залежний таксис), а з іншого – послідовність дієслів (незалежний таксис). "Послідовність дієслів *veni, vidi, vici* повідомляє нам про порядок дій Цезаря передусім і головним чином тому, що послідовність сурядних форм минулого часу слугує для відтворення перебігу подій. Часовий порядок мовленнєвих форм має тенденцію до дзеркального відображення порядку повідомлюваних дій у часі або ж щодо ступеня їх важливості" [18, с. 107].

План вираження таксису стосовно функціонально-семантичної концепції утворюється надзвичайно широким інвентарем різноманітних поліпредикативних (у широкому розумінні) конструкцій із специфічною взаємодією різнорівневих (лексичних, морфологічних, лексико-граматичних, синтаксичних, а також контекстуальних) засобів, тому таксис О.В. Бондарко трактує як особливу самостійну *функціонально-семантичну категорію*, яка має польову структуру [5, с. 77-79]. Функціонально-семантична категорія таксису, як ми вже підкреслювали, може бути експлікована різними конструкціями, про що В.С. Храковський зазначає так: «Таксис – категорія, яка реалізується в біпредикативних (і ширше поліпредикативних) конструкціях, де граматичними засобами маркується часова локалізованість (одночасність, передування, наступність) однієї ситуації P1 стосовно до другої ситуації P2, чия

часова локалізація прототопічно характеризується відносно моменту мовлення, тобто незалежно від якої-небудь ще ситуації Pn» [17, с. 32].

Вихід в онтологічний план аналізу є необхідною передумовою адекватного розуміння будь-якого окремо взятого смислового феномену як елемента єдиної системно організованої смислової реальності, а також його емпіричного дослідження і впливу на смислову сферу. Смислова реальність проявляє себе у множинності різноманітних форм (у тому числі перетворених форм), пов'язаних складними відношеннями і взаємопереходами і включених у загальну динаміку [8, с. 441]. Категорія таксису пов'язана із вираженням часових відношень і співвідноситься з певними універсальними компонентами мисленнєво-відображуваної діяльності людини, має характер лінгвістичної універсалії, пов'язана з оформленням цієї діяльності вербальними засобами кожної конкретної мови, ця категорія має певну ідіоетнічну специфіку, виявлення якої є одним із завдань її опису.

При комплексному описі механізму формування значень таксису С.М. Полянський пропонує враховувати, як мінімум, такі фактори: 1) логіко-семантичні відношення між предикативними одиницями висловлення; 2) аспектуальну характеристику кожної предикативної одиниці з урахуванням взаємодії предикатних слів (дієслів), їх актантів і сирконстантів; 3) аспектуально-темпоральну характеристику дієслівних форм (їх перфектність/ неперфектність; 4) часову локалізованість / нелокалізованість всіх предикативних одиниць висловлення [13, с. 84-85].

У комунікативній же граматиці поняття таксису не збігається з таким у Р.О. Якобсона та інших дослідників: у комунікативній граматиці таксис – це не тільки часове співвідношення між двома предикативними одиницями, але й модальне і персональне, тобто це не « відносний час», а (1) « відносна» предикативна одиниця і (2) самі міжпредикатні відношення [12, с. 165].

Отже, функціонально-семантична концепція надає можливість розглядати категорію таксису як таку, що має універсальний характер і польову структуру.

Що ж до семантики аналізованої категорії, то, згідно із загальним визначенням, таксис немає семантичної специфіки, тому що форми залежного таксису можуть виражати різні типи відношень до форм незалежного таксису. Це й одночасність, і попередність, і переривання, і допустовий зв'язок, а значить, й умовний зв'язок, і причиновий зв'язок тощо. Інакше кажучи, йдеться про значення, які взагалі не прийнято об'єднувати у межах однієї категорії, оскільки для цього немає семантичної основи. Далі ми доведемо, що у таксису є семантична специфіка, проте Р.О. Якобсон все ж має рацію, коли стверджує, що допустовий, умовний і причиновий зв'язок можливі тільки при наявності таксисних відношень, які, однак, є фоновими. Власне кажучи, про семантичну спе-

цифіку таксису говорить і сам Р.О. Якобсон, коли подає характеристику таксису в російській мові. Тут категорія таксису виражає однорідні значення одночасності й попередності, які звичайно описувались в межах категорії відносного часу. Такі два трактування таксису, які відрізняються одне від одного, широке, або ж асемантичне, і вузьке, або семантичне [17, с. 33], у Р.О. Якобсона подаються в одній праці, у різних сучасних наукових розвідках подаються вже порізно. Вузьке розуміння таксису, стосовно відносного часу, продовжує європейську традицію, відповідно до якої прийнято розрізняти часові форми, які співвідносять дії з моментом мовлення (абсолютні часи) і часові форми, які співвідносять дії з моментом здійснення дій, що виражаються іншими часовими формами (відносні часи). Для позначення категорії відносного часу використовувались різні терміни. Л. Теньєр, наприклад, говорить про категорію часової послідовності (secution), чи про категорію послідовності, і характеризує її так: «Категорія послідовності відображає порядок послідовності процесів, тобто вона визначає, передує даний процес іншому, прямує за ним чи супроводжує його [15, с. 446]. Такого ж, вузького, трактування дотримується й І.А. Мельчук. Він добре ознайомлений зі статтею Р.О. Якобсона, однак сам послуговується терміном « відносний час», відзначаючи, «що Р. Якобсон запропонував дуже зручний термін для позначення категорії відносного часу – таксис. Однак, враховуючи обмежений характер його вживання, ми не використовуємо його в цій книзі» [10, с. 69]. Щодо розуміння відносного часу, то І.А. Мельчук солідарний з Л. Теньєром і вважає, що ця категорія містить не більше трьох градем: Fn2 одночасна з Fn1 (одночасність), Fn2 передує Fn1 (попередність); Fn2 прямує за Fn1 (наступність) [10, с.69]. Отже, І.А. Мельчук свідомо уникає широкого трактування таксису. Навпаки, широкого трактування таксису дотримується В.П. Недеялков [11]. У статті як форми залежного таксису розглядаються всі численні дієприслівникові (нефінітні) форми дієслова у нівхській мові незалежно від того значення, які вони виражають.

Подальшу розробку категорія таксису отримала (переважно на матеріалі російської мови) у працях представників Ленінградської школи функціональної граматики [1; 5; 6; 9; 16]. Ю.С. Маслов притримується вузького трактування таксису, і, на відміну від представників граматичної концепції [10; 15], розглядає цю категорію як функціонально-семантичну. Не аналізуючи детально цієї категорії, разом з тим підкреслює, що «у багатьох мовах таксис об'єднаний у межах однієї категорії або з часом, або з видом. Поєднання таксису і часу породжує значення складної (двох, а іноді й багатоступінчастої) часової орієнтації, яка передається в деяких мовах спеціальними формами, що входять у систему так званих відносних часів. Разом з тим таксисні значення одночасності, попередності і наступності у часі регулярно ви-

никають у результаті взаємодії видових форм, так що в деяких мовах вираження таксисних відношень може розглядатися як одна з найважливіших функцій дієслівного виду [9, с. 8]. Найбільш детально дослідження таксису (функціонально-семантичне) проведено у працях Бондарка О.В., який, приймаючи Масловську концепцію, займає позицію десь посередині між вузьким і широким трактуванням, тому що прототопічними значеннями таксису для нього є значення одночасності, попередності й наступності, однак він враховує і ті випадки, коли форми залежного таксису виражають не прототопічні, а оказіональні значення. На наш погляд, варто приділити увагу трактовці поняття “прототип”, що викладається у працях О.В. Бондарка, де підкреслюється зв’язок цього поняття із співвідношенням інваріантності/варіантності. Для дефініції поняття, яке розглядається, істотними є такі ознаки:

- найбільша специфічність – концентрація специфічних ознак певного об’єкта, “центральність”, на відміну від розрідженості таких ознак на периферії (в оточенні “прототипа”);
- здатність впливати на похідні варіанти, статус “джерела похідності”;
- найбільш високий ступінь регулярності функціонування – ознака можлива, але необов’язкова.

Отже, визначення розглядуваного поняття (у сфері мовних одиниць, класів і категорій) О.В. Бондарко формулює так: “прототип – це найбільш репрезентативний (канонічний, еталонний) варіант певного інваріантного системного об’єкта, що характеризується найбільшою специфічністю (концентрацією специфічних ознак даного об’єкта), здатністю впливати на похідні варіанти і (у багатьох випадках) найбільш високим ступенем регулярності функціонування [2, с. 23]. На думку О.В. Бондарка, «часові відношення дій можуть бути ускладнені семантикою обумовленості (значеннями умови, причини, наслідку, мети, допусту, залежності часу однієї дії від часу іншої), а також модальними елементами і відношеннями характеристизації» [16, с. 235]. За його словами, «чистий таксис», звільнений від усього того, що виходить за межі власне хронологічних відношень, був би абстракцією, далекою від мовної онтології [16, с. 326]. Загалом О.В. Бондарко вважає, що «семантика таксису являє собою часові відношення між діями (у названому розумінні) в межах цілісного періоду часу, завжди пов’язані з аспектуальною характеристикою компонентів вираженого у висловленні поліпредикативного комплексу і такі, що реалізуються як: а) відношення одночасності / різночасності (попередності – наступності); б) віднесеності дій до одного і того ж періоду часу при неактуалізованості розмежування одночасності / різночасності; в) зв’язок дій у часі у поєднанні зі значенням обумовленості (значеннями умови, причини, наслідку, мети, допусту, обумовленості часу однієї дії часом іншої), модальними значеннями і значеннями характеристизації» [16, с. 237]. Зауважимо,

що пункти а), б) і в), ймовірно, пов'язані відношенням диз'юнкції, це означає, що у кожному конкретному випадку реалізується пункт а), чи пункт б), чи пункт в). Так само широко трактує семантику таксису О.В. Бондарко у праці [4, с. 98-99] і вносить деякі зміни у трактування цієї категорії: таксис трактується... як висловлювана у поліпредикативних конструкціях «сопряженність» дій (компонентів поліпредикативного комплексу) в межах єдиного часового плану. Науковець має на увазі зв'язок, який реалізує себе у таких різновидах: а) відношення одночасності / неодночасності (попередності-наступності); б) взаємозв'язок дій (компонентів поліпредикативного комплексу) при неактуалізованості названих вище хронологічних відношень; в) зв'язок дій в часі у поєднанні з відношеннями обумовленості (причиновими, умовними, допустовими). Запропонована термінологічна інновація «таксис – це «сопряженність» (зв'язок) дій» являє собою намагання за допомогою узагальнювального терміна «сопряженність», який є практично синонімічним терміну «зв'язок», пов'язати семантично неоднорідні явища, у результаті чого таксис набуває статусу семантично невизначеної категорії.

Основними ж компонентами плану змісту категорії таксису в її функціонально-семантичній концепції, як і у вищезгаданій, вважаються відношення між діями в часі безвідносно до моменту мовлення. Проте, на відміну від попередньої, морфологічної, концепції тут у план змісту цієї категорії, окрім відношень передування, включаються відношення наступності й одночасності, тобто всі три основних види хронологічних відношень, які утворюють «семантичну домінують таксису» [5, с. 72]. До плану змісту належать також деякі інші види часової співвіднесеності дій і відношень, пов'язаних з певними логічними операціями, наприклад, відношення причини, обумовленості, наслідку, допусту, пояснення [18, с. 101; 5, с. 72]. Поряд з цим в семантику таксису обов'язково включаються аспектуальні характеристики співвіднесених у часі дій, а також деякі комунікативно-прагматичні ознаки, пов'язані із ступенем залежності названих дій: головна – супутня. Як про це вже йшлося, дослідники, які використовують названий термін, не обмежують функції таксису тільки позначенням «порядку» дій – це лише одна з функцій категорії таксису, котра позначена надзвичайно складною семантикою. Однак, на нашу думку, найбільш раціонально дотримуватися вузького трактування категорії таксису і трактувати залежний і незалежний таксис за Р.О. Якобсоном. У цьому випадку йдеться про групу однорідних таксисних значень: одночасність, попередність, наступність, які варто характеризувати як грами однієї категорії, що виключають одна одну. Щодо широкого трактування, то тут йдеться не стільки про граматичну категорію у звичному розумінні цього терміну, скільки про стандартний спосіб «пакування» всіх значень, які можуть бути зреалізованими в біпредикативній конструкції при характеристиці одного повідомлюваного

факту стосовно до іншого повідомлюваного факту [17, с. 37]. Маємо на увазі, наприклад, такий випадок, коли в мові тільки за допомогою дієприслівників виражаються ті значення, що вказують на відношення одного повідомлюваного факту до іншого повідомлюваного факту, незалежно від того, чи є вони однорідними, що дає чи не дає підстави для їх об'єднання в межах однієї категорії. Коли йдеться про таксис у вузькому розумінні, то тут завжди існує однорідність значень, а не однорідність способів їх експлікації. Головну ж заслугу Р.О. Якобсона, який запропонував для категорії *EnEn* використовувати замість традиційного терміна «відносний час» термін «таксис», вбачаємо в тому, що термінологічна заміна дозволила підвести під поняття, позначуване терміном «таксис» не тільки традиційні фінітні форми відносного часу, але й численні й різноманітні нефінітні дієслівні форми, які мають таке ж значення.

Отже, під вузьке розуміння таксису підводяться поліпредикативні конструкції, для яких те чи інше конкретне значення таксису є прототопічним (тут йдеться про так званий „чистий таксис”), а під широке розуміння таксису підпадають ті засоби, для яких конкретне таксисне значення є фоновим, тобто таким, що супроводжує прототопічне. Сам таксис у сучасній лінгвістиці трактується як функціонально-семантична категорія, що має польову структуру; до ядерної, або ж центральної, зони аналізованого поля відносимо конструкції чи слова, що слугують для реалізації граєм одночасності, різночасності (попередності або наступності); засоби, які налаштовані експлікувати (окрім таксисного значення) семантико-синтаксичні відношення причини, наслідку, умови, мети, допустовості тощо, належать до далекої периферії функціонально-семантичного поля таксису.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимова Т. Г., Козинцева Н. А. К определению значения зависимого таксиса в русском языке (на материале конструкций с деепричастиями) // Учен. зап. Тартусского гос. ун-та, 1985. – Вип. 719. – С. 44-61.
2. Бондарко А.В. Из проблематики системно-функционального анализа грамматических единиц // Языковые функции: семантика, синтактика, прагматика. Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия. У111. – Тарту, 2003. – С. 11-26.
3. Бондарко А.В. О грамматике функционально-семантических полей // Изв. АН СССР. Сер. лит.и яз. 1984. – Т. 43. – №6. – С. 492-503.
4. Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени /Санкт-Петербургский гос. ун-т. – СПб.: 1999. – 260 с.

5. Бондарко А.В. Функциональная грамматика.- Л.: Наука, ЛО, 1984. – 133 с.
6. Бондарко А.В. О таксисе (на материале русского языка) // Zeitschrift für Slavistic. – 1985. Bd. 30. – №1. – S. 3-16.
7. Бородина А.И. Категория таксиса в современном немецком языке в сопоставлении с категорией таксиса в английском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – К., 1975. – 25 с.
8. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. изд. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
9. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 263 с.
10. Мельчук И.А. Курс общей морфологии. Т.11. Wiener Slavistischer Almanach, Sonderband, 38/2. Москва; Вена, 1998.
11. Недялков В. П., Отаина Т. А. Типологические и сопоставительные аспекты анализа зависимого таксиса (на материале нивхского языка в сопоставлении с русским) // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность, Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987.
12. Онипенко Н. К. Об «эгоцентрическом измерении» в грамматике // Языковые функции: семантика, синтактика, прагматика. Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия У111. – Тарту, 2003. – С. 163-180.
13. Полянский С. М. Язык и «позиционное время»: анализ некоторых лингвистических понятий // Квантитативная лингвистика и семантика. – Новосибирск, 1999. – Вып.1. – С. 129-138.
14. Поздеев М.М. Перфект-таксис-текст // Грамматические категории глагола и предикатный синтаксис текста. – Владимир, 1985. – С.44-55.
15. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М., 1988.- 656 с.
16. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л.: Наука, ЛО, 1987. – 348 с.
17. Храковский В.С. Категория таксиса (общая характеристика) // Вопросы языкознания. – 2003. – №2. – С. 32-54.
18. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С. 95-113.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються лінгвістичні концепції функціонально-семантичної категорії таксису, а саме: подається семантичне й асемантичне трактування цієї категорії у сучасному мовознавстві, порушується питання щодо так званого „чистого” таксису.

The article deals with the linguistic conceptions of the functional-semantic category of taxis: semantic and nonsemantic interpretations of this category in the modern linguistics are presented. The matter of so-called "straight" taxis is touched upon.

*В.Г. Байков
(Горловка)*

УДК 81"27

СОЦИОЛИНГВИСТИКА МАЛЫХ ГРУПП И ПОНИМАНИЕ ЧАСТЬ 3. СЛОВО В МИКРОСОЦИУМЕ*

Если проведение границ между макро- и микросоциолингвистикой не вызывает сомнений, допустим, в таких случаях социальной дифференциации языка, как социально-территориальная диалектология (например – лондонский «кокни» или американский «чёрный английский» = Black English, см., напр.: [11], [25]), то в случае корпоративных жаргонов и специальных сленгов проведение этой границы затруднительно. Чтобы снять часть этих трудностей, необходимо вернуться к вопросу о социальной среде, который частично был затронут в опубликованных ранее фрагментах данной статьи.

Как следует из изложенного там и представляется важным для дальнейшего обсуждения предмета, в решении проблемы взаимодействия макро- и микросоциолингвистики на первый план выдвигается универсальный кибернетико-философский принцип *взаимодействия системы и среды*. В социолингвальном ракурсе этот принцип, естественно, манифестируется отношением кода (субкода) как системы к социокультурным контекстам его функционирования как среде. В.А. Аврорин [1] и В.Д. Бондалетов [7] предлагают в коммуникативной среде социокультурных контекстов различать социальные условия функционирования языкового кода (историко-экономический контекст жизни общества), сферы общения (типы коммуникаций, связанные с общественной деятельностью коммуникантов) и «собственно среду общения» (общности лиц, связанных какими-либо узами в коммуникативном процессе). Судя по содержанию, вкладываемому указанными авторами в этот последний и не совсем удачный термин, в данном случае имеется в виду *микросреда* – феномен, которому в предыдущих выпусках статьи было уделено немало внимания. Если исходить из того, что типу среды (контекста)

соответствует своя система в самых общих и схематично очерченных контурах, то станет ясно, что «социальные условия функционирования языка» – контекст макросоцилингвистики, а «собственно среда общения» – контекст микросоцилингвистики. «Сфера общения» – наиболее сложное для анализа явление данной триады. В так называемой «общественной деятельности», находящей своё коммуникативное выражение в «сферах общения», пересекаются самые различные факторы процессов дифференциации и интеграции, в частности – профессиональные, возрастные, гендерные, психологические, биологические и чисто знаковые (стилистические). Ситуация может при этом осложняться явлением речевой моды, зачастую перекрывающим межгрупповые границы. Если позволительно обозначить элементы этой схемы как мега-, макро- и микросреду абстрагируясь от более дробных рубрик, предложенных Б.Ф. Поршневым (см. часть 2 данной статьи), то из явлений «макроуровня», соответствующих общественной деятельности, необходимо будет выделить те, в которых эта деятельность направлена на установление, прежде всего, именно коммуникативного контакта.

В силу указанной в предыдущем разделе специфики микросреды вербально-коммуникативные коды малых групп проявляют и свою лично-формирующую функцию как средство человеческого взаимопонимания или, напротив, источник непонимания, питающиеся в равной мере «микrokлиматом» или «микрoполем» повседневного общения или столкновениями разных микросред подобного общения. Ведь язык со всеми его «микровариантами» является сам по себе одним из компонентов микросреды. При таком подходе *не совместная общественная деятельность, а совместная речевая деятельность*, т.е. язык и/или коммуникативная ситуация выступают в качестве основного фактора социализации группы. Язык же становится и средством конституирования целенаправленной деятельности, орудием возведения личностных смыслов до уровня жаргонизированных кодов, замыкающих коммуникацию в пределах данного сообщества как со стороны внутренних связей между его членами (в аспекте самоотжествления), так и со стороны внешних его связей в плане выхода в межгрупповые коммуникации. В таком случае *язык как среда создает язык как подсистему (субкод), а недискретная субстанция, которая предшествует размежеванию «система – среда», являет собой «первобытный» для данного микросоциума «бульон», порождающий его субкод*. При этом концепция коммуникативного целеполагания никоим образом не противоречит принципу (см. предыдущие разделы), согласно которому речевая деятельность осуществляется с целями, ей внеположенными. Понятие «общение ради общения» не есть синоним понятию «речедействие ради речедействия» (то, что Р. Якобсон в своё время называл «метакоммуникативной функцией языка»).

Значит, видимо, всё то в «общественной деятельности», для осуществления которой используются разные «сферы общения», что не относится к собственно коммуникативному целеполаганию, можно с определённой степенью приближения отнести к макросоциальным контекстам и категориям, а весь коммуникативный «остаток» этой субстанции – к области микросоциальных контекстов.

Для понимания соотношения «язык-система» / «язык-среда» в родоначальном «бульоне» семиозиса перекодировок микросоциума ко всему тому, что было сказано в предыдущих выпусках статьи о процессе социализации смыслов, необходимо добавить несколько слов о роли в таком вторичном семиозисе явления *окказиональности*. Если для межличностного диалога в коммуникативной диаде порождение окказиональных личностных смыслов и соответствующей лексики – явление неинтенционное, естественное и подлежащее максимально возможной элиминации как шум канала связи, то для микросоциума это – явление кодифицирующего порядка, и именно лексико-семантические окказионализмы здесь непосредственно ответственны за создание ситуаций непонимания (так называемых «коммуникативных неудач») в межгрупповых связях, а точнее – *понимания того, что они созданы с целью вызвать непонимание, как это наблюдается в корпоративных жаргонах*.

Как подчёркивают исследователи, в частности – А.В. Ребрый [20], *окказионализм есть инновация, созданная для удовлетворения актуальной коммуникативной потребности и не вошедшая к данному историческому моменту в языковую (или, добавим, субязыковую) систему*. Подобный статус придаёт окказионализмам речевой характер, девиантность, невоспроизводимость, нерегулярность номинации, новизну, непривычность, полисемичность, контекстуальность и экспрессивность. Окказионализм – продукт всех ярусов языковой системы (он может быть фонетическим, морфемико-морфологическим, лексическим, лексико-семантическим и чисто семантическим, лексико-фразеологическим, синтаксическим и так далее), так что говорят об универсальных и фразео-фраземных окказионализмах, хотя последние в строгом смысле таковыми не являются и больше тяготеют к статусу стилистического приёма или выразительного средства. Вход же окказионализмов в систему обусловлен социальной потребностью и фактором времени. Техники, используемые для создания окказионализмов, – это в основном словообразование, словотворчество, придание узуальной единице новых контекстуально-ассоциативных смыслов и заимствования. Все эти техники широко используются и в процессе социализации микрокодов, причём техника *деривационная* наиболее значима. По данным работы [20] на англоязычном материале она составляет до 30% случаев, остальное приходится на многокомпонентное словосло-

жение, контаминацию («кошельковые» слова), междусловное наложение и субститутивную деривацию. При этом большинство универсальных окказиональных единиц представлено субстантивными и атрибутивными именами. По функции окказионализмы могут быть номинативными, экспрессивно-стилистическими и прагматическими. Первые заполняют номинативные лакуны (здесь, по этим же данным, больше всего единиц с архисемой «человек и его признаки» – 20-30%). Человек – основной объект окказионального словотворчества. Вторые используются для создания стилистических приёмов. Третьи – для выражения авторской интенции и усиления речевого воздействия. Ведущую роль (до 80%) здесь играют оценочные окказионализмы.

Говоря о жаргонизации лексики микросоциумов, состоящей в закономерной социализации первоначально окказиональных образований и их постоянном переходе в кодифицированное состояние, не следует отождествлять эту лексику ни с интержаргонами вроде общего сленга или «кента» (просторечия, понятного всем слоям населения), ни с аргю в их классическом виде, ни с тайными искусственными шифрами. Первое – потому, что интержаргон имеет стабильный статус функционального подстиля, где личностные смыслы социализированы и оторваны от их конкретных носителей таким образом, чтобы можно было создать их словарь хотя бы в течение жизни одного поколения их носителей. Второе и третье – потому, что код микросоциума, в отличие от искусственного шифра или «фени», возникает в среде естественной первичной коммуникации и базируется на словоупотреблениях общенародной лексики. Такое его свойство хорошо отражено в бытующем среди «компьютерщиков» анекдоте (выделено мною – В.Б.): *«Знаешь, у меня вчера мать издохла, ну я из неё мозги вынул и на помойку выкинул»* [16]. В переводе на литературный общетехнический подъязык это должно означать, что *вчера в моём компьютере вышла из строя материнская плата, я удалил из неё блок памяти и выбросил его*. Создание словаря подобных кодов не только практически нецелесообразно, но и теоретически невозможно, хотя возможно и желательно создание словарей так называемой «потенциальной» лексики, введённой как факт словотворчества отдельных выдающихся и популярных личностей. Но в этом последнем случае подобные лексиконы не будут иметь никакой функциональной общности с типами кодов, здесь обсуждаемых, ибо через цитатный узус перейдут на макроуровень литературного языка.

Весьма сложный и неопределённый (в силу своей промежуточности) статус имеют специальные сленги и жаргоны социальных прослоек, занимающие пограничное между макро- и микросоциолингвистикой положение. По классической схеме функциональной стилистики [3], [21] сленг – это *субстандарт, существующий параллельно стандарту*. Его структура дихотомична, т.е. описывается оппозицией «общий/специаль-

ный), а внутри члена «специальный» имеется дальнейшее противопоставление «кент/профессионально-корпоративный жаргон». «Кент» рассматривается как субкодový язык деклассированных элементов, вокабуляр которого маркирован сниженной стилистикой, а профессиональный жаргон – микросистема просторечия узких специалистов. Корпоративный жаргон – микросистема просторечия групп по интересам за пределами профессиональных общностей. Важно при этом, что «кент» и профжаргон возрастных ограничений не имеют, а корпоративные жаргоны – имеют. Поэтому их можно в определённой мере соотнести с молодёжным сленгом (МС). Близость этой категории социолектов к интересам микросоциолингвистики и оживление интереса к ней в течение последних десятилетий, что связано также и с развитием дидактики, педагогики и возрастной психологии, явились причиной обширности соответствующей литературы. Достаточно перечислить такие работы, посвящённые МС, как [4], [5], [8], [9], [10], [12], [14], [17], [18], [22], [23]. Даже такой выборочный список труднообозрим в пределах статьи, поэтому обратим внимание лишь на некоторые положения работ, связанных с изучением украинского, русского и англоязычного МС. Т.Ф. - Локшина и И.В. Рубцов [17], в частности, определяют МС как *микросистему просторечия, генетически неоднородную, но имеющую в качестве ядра корпоративные жаргоны, а в качестве периферии – интержаргон типа «кент», профессионализмы и общие сленгизмы*. С точки зрения этих авторов, основными социолингвальными характеристиками МС являются его *подвижность, высокая коммуникативная значимость и широта выполняемых функций* (под «широтой» и «подвижностью» как раз и имеется в виду размытость территориально-коммуникативных границ, а под «коммуникативной значимостью» – сильная *социолектная маркированность*). Эти черты являются следствием стремления к новизне и остроумию в означивании, к *несентиментальности* и раскованности поведения, к прагматичности восприятия жизни.

В специальной литературе выделено множество вариантов МС, среди которых функционально наиболее значимы такие, как Итон, Хэрроу, Винчестер, Оксфорд, Регби, Кембридж. Русский МС известен более чем МС на базе других языков бывшего Союза, вероятно – вследствие межнациональной функции этого языка, сохраняющейся в значительной степени и после образования независимых государств СНГ. Но в Украине, например, подобные исследования уже проводятся. Так, ещё в конце девяностых годов появился краткий справочник по украинскому молодёжному сленгу под редакцией Ю. Мосенкиса. В отношении украинского МС там констатируется, что *«Причин існування сленгу більш ніж достатньо – і він існує. Наявність його як важливого компоненту мови – одна з умов зміцнення статусу мови як такої: за відсутності сленгу не можна говорити про функціонування мови*

в усіх сферах» [26] (выделено нами – В.Б.). В указанном издании содержится словарь современного украинского МС, насчитывающий порядка 2000 единиц словоупотреблений. При этом автор его послесловия указывает на два главных источника формирования украинского МС: *англо- и русскоязычный*. Вместе с тем, там подчеркивается, что внешние влияния на национально самобытный украинский МС нельзя преувеличивать, а некоторые истинные его шедевры, вроде “крутелик” (= новый украинец, человек, недавно разбогатевший, но в душе оставшийся “топником” – молодым парнем, который любит деньги, но терпеть не может неформалов вроде Хиппи и тюремной романтики) выявляют недоступность своего точного перевода на другие языки, что как раз и доказывает их самобытность [26, с. 86].

Что же касается внешних влияний, то украинский МС особой оригинальностью не отличается. Англицизмы и здесь, разумеется, завоёвывают первенство, главным образом – через такие каналы массовой культуры, как музыка, компьютер и образование (школьные уроки английского), хотя школа сама по себе, конечно, рассадником ненормативной лексики не является. Как и во многих других случаях заимствования, это, прежде всего, фонетические и семантические кальки, от невинного “шузи” и рискованного “фак” до “поиметь” (< you have been had = «вас обманули») и «зависать» (< to hang around).

Анализ специфики функционирования современного украинского языка в малых социальных группах, а также исследование речевых интерпретаций социально-психологических особенностей таких групп проведены в работе Н.А. Шовгун [32]. Здесь установлены основные черты, характеризующие речевую деятельность малых социальных групп: социально-символическое маркирование языковых единиц и их языковая компрессия. Автор, в частности, отмечает, что символически маркированными могут быть единицы всех уровней, но наиболее сильному символическому маркированию подвержена лексика как наиболее социально детерминированный уровень речи. Определено, что семантические трансформации происходят не только при переходе лексических единиц из литературного языка в МС, но и при функционировании МС в кодах отдельных малых социальных групп. Факторами переключения кода могут выступать *элементы образа мира, образ собеседника, актуализация компонентов билингвизма*. Таким образом, различие языков по степени их функциональной стратификации, в том числе и на «микроуровне» – также одно из проявлений тесной связи между макро- и микросоциolingвистикой. Исследование Н.А. Шовгун выгодно отличается от других работ по социolingвистике малых групп *просодической и кинетической обработкой экспериментального материала*.

В существующих исследованиях указывается, что русский МС – локально более чётко очерченная подсистема, структурированная суб-

кодами подростков и детских домов. Среди других вариантов МС за последние 30-40 лет значительно расширился ареал таких его форм, как Хиппи, Панк, Яппи (Юппи), Битник, Инди (англоязычные), Митьки и др. (русскоязычные). Как социальные единицы, многие из соответствующих групп привились на русскоязычную почву и сформировались в нынешнем СНГ (Хиппи, Панки, Рокеры, Бойскауты, Металлисты). Среди «своих» же течений, помимо Митьков, сформировались Челноки, Мажоры, Хайлайфисты, Псевдошники и специфичный сленг «комка». *Засилье англоязычных заимствований в языках народов бывшего СССР достигло особо критических масштабов после развала Союза*, но, в силу отмеченной выше особой роли русского языка, процесс этот в значительной мере проходил и проходит через его посредство. По данным Т.Ф. Локшиной и И.В. Рубцова [17] в русском МС наших дней англоязычные заимствования составляют порядка 14,6 %. Эти данные были получены путём опроса информантов – студентов вузов г. Харькова, и на базе текстовой выборки из отечественных периодических изданий и публикаций (583 лексических единицы русского МС). Проведенное исследование также показало распределение лексики по наиболее частотным семантическим полям, а именно: (а) *поле наименования членов группы* – гай, бой, гёрла, нигер – 33%; (б) *поле финансов* – мани, грины, баксы, прайс – 9 %; (в) *поле бытовых действий* – спикать, смокать – 9 %; (г) *поле секса* – бэк, стенда, прик, фак – 9 %; (д) *поле одежды* – траузера, джины, зиппер, шузы – 8 %.

Это – только номинативные поля приоритетной молодёжной тематики. Безусловно, огромную роль сыграло здесь расширение межкультурных контактов и престижность современного английского языка. В самом же донорском языке заимствованные источники не являются стилистически маркированными. *Сленги как системы не заимствуются, а заимствуются их отдельные элементы, которые в языке-реципиенте всегда сопровождаются сдвигом в сторону стилистического снижения*. Такая маркированность хорошо просматривается при сопоставлении стилистики источника, как правило – нейтрального, и его коррелята в социолекте языка-реципиента, ср. «шузы» от shoes (=туфли), «мэн», т.е. человек с большими связями и средствами от man (=просто «мужчина»), «олдовый» (=умудрённый опытом) от нейтрального old («старый»), «аскать» (=попрошайничать) от нейтрального to ask («просить, спрашивать»). Одноимённые же заимствования (дубликаты по линии «субстандарт > субстандарт») – скорее исключение, чем правило, ср.: back, bum = «бэк», «бам» («задница»), greens, bucks (=«грины», «баксы»). По этим же данным, лишь только 23 % заимствований против 77 % являются полными дублетами. Заимствования также приводят и к появлению внутрисистемных фразеологических дублетов (ср. «отбить бабки» = «отбить баксы»), «съездить по роже» = «съез-

дить по фейсу» и т.п.). Вместе с тем на этой основе появляется и новая фразеология: «пасть на бас» (=«сесть в автобус»), «много бама – мало брейна» (= «большой, да дурной», буквально – «много зада – мало мозгов»). Хотя таких случаев не более 6%, низкая частотность отнюдь не свидетельствует об их низкой продуктивности. Напротив, продуктивность эта достаточно высока, ибо проникают эти единицы в самую стабильную часть лексикона – фразеологию. Важным в социолингвальном отношении моментом является и то, что, как упомянуто выше, именно названия членов группы образуют наиболее частотное семантическое поле заимствований. В подавляющей своей части заимствования в МС недолговечны, ибо они возникают под влиянием чрезвычайно изменчивых и динамичных факторов (мода, экономика, престиж, динамика социально-возрастного статуса носителей субъязыка). Отсюда, с одной стороны, трудность исследований в этой области, с другой – их перманентная актуальность, причём не столько для лексикологии или семасиологии и стилистики, сколько для социолингвистики и герменевтики, а также практики перевода.

Анализируя лексико-семантическое состояние русскоязычного молодёжного сленга на субстрате общенародной исконной лексики, М.М. Копыленко [14], в частности, отмечает, что он возникает в малых группах как первичной, так и вторичной социализации (армия, туризм, коллекционирование) и охватывает возрастную категорию от 14 до 25 лет (студенты, рабочие, служащие, школьники). МС близок к корпоративным жаргонам, но отличается от неэкспрессивного аргю своей аутоэкспрессией (шутливо-оценочной, но не бранной тональностью): «кони», «шнурки», «загреметь», «замочить», «заторчать» и т.п. *Означающих в этой сфере раза в полтора больше, чем означаемых*, но и этого мало для микросоциального маркирования ввиду ограниченности тематической сферы, сводящейся главным образом к оценкам (лица, деньги, еда, питьё и выпивка, поп-музыка, электроника, учёба, секс). Степень лексико-семантического членения континуума в этой сфере прямо зависит от общественной практики. Функциональная узость – основная причина трудностей создания быстро стареющих словарей таких сленгов и жаргонов, что, в частности, сказывается на практике художественного перевода. Так, ещё в начале-середине 80-х годов прошлого века журналом «Иностранная литература» был поднят вопрос о необходимости новых переводов романа «Над пропастью во ржи» Дж. Сэлинджера, традиционно считающегося «энциклопедией» американского МС 50-х годов. Эта особенность, вместе с тем, присущая МС на любой языковой основе, свидетельствует и о его тесной близости к микросоциолингвальной области.

И.В. Рубцов [22], характеризуя состояние МС США на данный момент, в своём исследовании на материале речи американских студентов

также подчёркивает значимость малых групп как его источника в плане поддержки социальной солидарности и корпоративности, обуславливающих специфику лингвистических форм. Ссылаясь на слова Э. Сепира о том, что *если некто говорит как «один из нас», то он таковым и является*, Рубцов ещё раз подчёркивает как солидаризирующую, так и самоидентифицирующую функции данной разновидности речи («мы что-то собой представляем»). Территориальной экспансии способствует при этом и «референтная» функция языкового сообщества (желание отождествиться с другой группой). По мнению И.В. Рубцова, *это последнее и есть самая главная коммуникативная цель сегодняшнего студенческого сленга США*. Распадаясь на более мелкие внутригрупповые сообщества, сленг разграничивает субкультуры внутри студенческой среды. Есть, например, студенты из этнических меньшинств, пытающиеся вести себя «как белые». Для них характерен ряд лексических единиц вроде «apples» (= «яблоки», т.е. рождённые в США), «bananas» (= «бананы», т.е. азиаты). Представители Азии, ещё не аккультурировавшиеся в среде американского студенчества, именуются «F.O.B.» (= “fresh off the boat”, т.е. буквально «только что сошедшие на берег»).

Как правило, спортивные студенческие команды, соседи по комнате или просто группы друзей разрабатывают вокабуляр с очень ограниченной дистрибуцией (главным образом шутки и клички). Так, в одном из колледжей США термин «grant» (=«грант») означает «что-либо надоедливое» как производное от фамилии одного студента – носителя соответствующей черты характера. Сообщества, где курсируют такие субкоды, можно отнести к *микросоциальным в полном и точном смысле слова*. С другой стороны, данный субязык не лишён и стабилизирующей функции, вовлекающей его если не в макросоциум, то, во всяком случае, в межгрупповые корпорации. Он всё время «качается», как маятник, между микро- и макросоциумами. Так, внутригрупповой лексикон варьирует в социальных границах совместного использования, установленных межгрупповыми контактами. Например, по наблюдениям И.В. Рубцова [22], в период с 1990 по 1992 годы такие лексические единицы микросоциального происхождения, как «butt-headed» (=тупица, буквально – «с задницей в голове»), «cheddar», «cheeseball» (= отвратительный тип, скверный парень, буквально – «чеддер», «кусоч сыра») и другие относили своих референтов к категориям, не вписывавшимся в рамки и нормы студенческой жизни.

Надгрупповой вокабуляр может стабилизировать состав спортивных команд и других субструктур вторичной социализации, способствуя их нормальному функционированию. Важную роль в этом процессе играет общность в противостоянии власти истеблишмента. Стимул консолидации на этой почве возникает у микрогрупп, которые либо властью не обладают, либо должны скрывать источник своего существова-

ния (наркомафия или заключенные), либо имеют тяготение к маркированию своей «аутсайдерской» позиции по отношению к властям, включая и сам университетский истеблишмент. Подобного рода прогивостояние, видимо, и допускает в соответствующий лексикон элементы речевой агрессии, выражающейся в определённой его проникаемости для грубости и бестактности, ср.: «brain-fart» (=чепуха, бред, буквально – «мозговой пердёж»), «goo food» (=восточная кухня, буквально – «липучка»), «to pork» (= обжираться, буквально – «свинячить») и др.

Окказиональные смыслы как ведущая техника формирования микросоциальных субкодов *социализируются в форме метафоры*. Роль метафоры в функционировании МС США подчеркивает И.В. Рубцов в другой своей работе [23]. *Когнитивная лингвистика усматривает в метафоре не столько информационную, сколько интерпретационную роль* (создается не новая информация, а реинтерпретируется старая с целью удобства её хранения в концептуальной картине мира). Метафорическое богатство студенческого сленга, в частности – сленга американских студентов, распределено по весьма ограниченному тематическому кругу, именно: (а) *еда*: безвыходная ситуация = “banana factory” (буквально – «банановая фабрика»); нечто лёгкое = “buck soup” (буквально – «баланда»); нечто нежелательное или непривлекательное = “cheese” (буквально – «сыр»); женская секс-бомба = “bason” (буквально – «окорок»); мужская секс-бомба = “beef-a-roni” (буквально – «мясоронь») от «мясо + макароны»; страстно целовать = “to go for sushi” (буквально – «наброситься на суши» (блюдо японской кухни, считающееся деликатесом и широко распространённое в Америке и Западной Европе); (б) *фауна*: атлет или страстный любитель (фанат) = “animal” (буквально – «зверь»); глупец = “turkey” (буквально – «индюк»); вор = “snake” (буквально – «змея»); (в) *безумие*: заниматься любовью = “to rage”, “to do the wild things” (буквально – «безумствовать»), (г) *механизмы*: иметь партнёра по сексу = “to put it in cruise mode” (буквально – «переключиться на полный ход, включить полную скорость»), “to put in overdrive” (буквально – «нажать на акселератор, дать газу»); (д) *игры*: целоваться = “to play tonsil hockey” (буквально – «играть в хоккей языком»); заниматься любовью = “to hit (score) a home run” (буквально загонять голы); (е) *война*: девушка, грубо отказывающаяся от мужских ухаживаний = “gunslinger” (буквально – «вооружённый бандит»); (ж) *физическая сила*: заигрывать = “to hit on” (буквально – «задирать»); секс партнёр = “slam piece” (буквально – «тот, кто наносит удар по репутации вступающего с ним в контакт»); заниматься любовью = “to throw down” (буквально – кидать»). *Психологи считают, что сленговая метафора запоминается лучше, чем литературная*. Таким образом, интерес представляет не только изучение тематики сленговой лексики, но и *референтной области объектов сравнения её метафорического корпуса*.

Среди зарубежных работ по проблемам МС последнего десятилетия можно отметить статью Э. Кирхлера, А. Пальмонари и М.Л.Помбени [35], где рассматривается процесс формирования социальных категорий в зависимости от статусных различий малых групп и приводится анализ данных эмпирических исследований внутригруппового и межгруппового общения подростков.

В отечественной и зарубежной литературе, начиная с девяностых годов прошлого века (см., напр., [12]) обращается внимание на две основные группы представителей средних слоёв британцев и североамериканцев преимущественно молодёжной возрастной категории, называемых «Юппи» (Yuppie) и «Рампи» (Rumpie). Первые – это «молодые городские профессионалы» (аббревиатура по начальным буквам соответствующих английских слов), последние – «молодые люди, живущие в сельской местности и делающие профессиональную карьеру в городе» (то же). В плане дальнейшей возрастной стратификации выделяются Юппи и Рампи, которые достигли среднего и пожилого возраста, а также приличного уровня преуспеяния. Такие именуются «Мамба» (middle-aged middle-brow accomplisher), «Глэм» (greying, leisured, affluent and married) и «Вупи» (well-off older person), соответственно – «человек средних лет и среднего социального положения, достигший успеха», «седеющий, не работающий, состоятельный и женатый» и «по-юношески энергичный пожилой человек». В 90-е же годы появляются группы: «Dinkie» (double income, no kids) = бездетные семьи, где оба супруга работают, и «Nilky» (no income, lots of kids) = многодетная семья безработного. Как свидетельствует Ю.А. Зацный [12], неологизм «Юппи» возник в 1983 году после выхода в свет пособия «Yuppie Handbook» (Справочник Юппи) и, *«несмотря на предсказания о его (этого неологизма – В.Б.) недолговечности, стал символом молодого честолюбивого человека, особенно служащего банка или страховой компании, данный неологизм относится к числу так называемых «buzz-words» – «модных слов», появившихся в 80-е годы нашего (теперь уже – прошлого, В.Б.) столетия...»* [12, с. 84]. В связи с началом развития предпринимательской деятельности, но ещё в рамках бывшего Союза ССР (от середины до конца 80-х годов) англоязычные СМИ отразили момент появления «советских Юппи». Позднее этот неологизм перекочевал и в советские СМИ, хотя в наши дни уступил место, очевидно, более традиционному «новые». *Язык украинских и русских «новых» пока не подвергался специальным исследованиям и не успел ещё проникнуть в беллетристику, но в эстрадно-пародийном варианте он вышел на «поверхность» ещё в девяностых годах.* Термин «Юппи» в своей исконной языковой среде оказался чрезвычайно активным и породил целое гнездо производных: (yuppish = «юпповский», yuppienate = «скандал, в котором замешан или замешаны

Юппи), уppiefy = «превращать в Юппи», Yppie = Black Yppie («чёрнокожий Юппи»), Jppie (=«Юппи японского происхождения») и др. Линия метро, проходящая через деловую часть Лондона, получила название «уppie-line», кожа для изготовления модных изделий – «уppie-leather», Юппи мусульманского происхождения стали называться «Yummie» (Yppie + Muslim). Среди других производных можно отметить “Superyppies” (= «Сверхюппи», «Суперюппи»), “уppiedom” (= собирательное понятие типа «юппство»), “уppie-clique” (=«юпписты») и др. Словообразовательная модель исходной формы построена, вероятно, по типу “Нірріе” (Хиппи).

В связи с возникновением в последнее время во всём мире, включая и постсоветское пространство, проблемы сексуальных меньшинств, всё шире заявляющих о своих правах и отличающихся ярко выраженной социальной и речевой корпоративностью, разворачиваются микросоциолингвистические исследования и в этой области. В Украине такими исследованиями, начиная с середины 90-х годов, занимался Научный центр «Язык: человек, культура, познание», курировавшийся Национальной академией наук Украины и базировавшийся в лаборатории психолингвистики Криворожского педагогического института. Однако у нас не имеется данных о деятельности этого научно-исследовательского подразделения в настоящее время.

Хотя, как упоминалось в предыдущих частях статьи, процесс семиологической социализации начинается с возникновения идиолектных окказионализмов, окказиональные кодовые продукты микросоциумов сохраняют свой статус как подсистемы макросоциума, *но с внутригрупповой точки зрения они, разумеется, не окказионализмы*. Усматривать какое-либо противоречие между кодификацией и окказиональностью здесь не приходится: налицо лишь функциональная относительность. Нельзя назвать, например, микросоциальным кодом окказиональную метафору «кастрюля» в значении «синхрофазотрон», использованную физиком-экспериментатором Гусевым в разговоре со своим другом физиком-теоретиком из старого кинофильма «Девять дней одного года», популярного в шестидесятые годы. Тем более – это не сленг и не корпоративный жаргон. Такое словоупотребление не создаёт никакой ГС благодаря прозрачности мотивации и очевидности модальных нюансов взаимоотношений между циником-экспериментатором и «занудливым» теоретиком. В эмпирическом моменте произнесения данного слова, зафиксированном киносценарием, оно было порождено остенсивным дейкисом, чему немало способствует широта его интенционала, позволяющая привязать его к любой ситуации изготовления некоего продукта, в том числе и *стилистически сниженному отождествлению с кухонной тряпнёй*. Вместе с тем можно назвать макросоциальным окказио-

нализмом и микросоциальным кодом подмеченную Л.С. Ковтун [3] особенность речи сотрудников ленинградской (ныне Санкт-Петербургской) библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрин, которые называют одно из подсобных помещений своего книгохранилища «боксом», что значит в профессиональном словаре медиков как «больничный изоллятор» (налицо один из примеров перекодирования).

Кодово-речевые продукты малых групп, конечно, не представляют собой, в отличие от жаргонов, целостных систем кодификации. Как перечень их тематических сфер, так и состав их знаковых алфавитов еще уже, чем у сленгов и жаргонов. Однако это всё же системы, единицы которых, вследствие рекуррентности внутри сообщества и в исторических пределах его существования, приобретают кодовый, социализированный статус. И проксимально, и вербально, как было уже отмечено в предыдущих публикациях статьи, эти системы суть и результат, и инструмент особой «интимизации» коммуникантов. Они функционируют как сигналы внутригрупповой интеграции и межгрупповой сегрегации.

В литературно-художественном творчестве, где эмпирическая и образная формы бытия неравнозначны друг другу, микросреда малой группы населяется противостоящими ей или отождествляющимися с ней персонажами. При этом, по наблюдениям С.В. Шешуновой [29], сентиментализм и зрелый реализм отображают, как правило, среду длительных связей, а барокко и романтизм, если так можно выразиться, избежав невольной двусмысленности – среду случайных связей. Немалую роль в становлении подобных связей играют формы общения типа *семейных развлечений, посещений гостей, совместных трапез, любительских занятий и т.п.* В разных литературных традициях среда может оцениваться то позитивно, то негативно.

Так как микросреда входит в оппозицию и с событийным рядом, и с духовно-психологическим статусом персонажей, она формирует три типа героев. *Первый опредмечивает полное отсутствие дистанции между ними и микросредой. Второй, «обросший бытом», олицетворяет микросреду как ограниченный мир и ищет выхода из неё. Третий, опредмечивая одиночество, оторван от среды как внутренне, так и внешне.* Несомненно, реальным прототипом этих категорий персонажей в эмпирическом мире является не только социальный, психологический или этико-эстетический конфликт, но и конфликт коммуникативный. Коммуникативная роль контекста микросреды довольно выпукло показана, например, в нижеследующем описательном отрывке из новеллы С. Моэма «Дождь» [39]: *«Между Макфейлами и Дэвидсонами – супругами-миссионерами – завязалась париходная дружба, возникшая не из-за близости взглядов и вкусов, а благодаря неизбежно частым встречам. Больше всего их объединяла неприязнь, которую все четверо испытывали к пассажирам, проводившим дни и ночи в курительном*

салоне за покером, бриджем и вином. Миссис Макфейл немножко гордилась тем, что они с мужем были единственными людьми на борту, которых Дэвидсоны не сторонились, и даже сам доктор (Макфейл – В.Б.) в глубине души чувствовал себя польщённым» (выделено нами – В.Б.). Пожалуй, в этом отрывке сконструирована вся микросоциология, включая и фактор «престижной имитации». Особые отношения между обоими семействами поддерживаются на протяжении всего повествования. Вместе с тем, эти отношения определённым образом развиваются: *от проксимальных они переходят к оценочным, от оценочных к самоидентифицирующим*. Семейства близки ко второй категории персонажей. Они сохраняют свой относительно стабильный статус, несмотря на дальнейшие изменения среды вплоть до конфликта, связанного с мисс Томпсон. Но внутри этих отношений имеется своё расслоение на уровне внутрисемейных связей и гендерной дифференциации. Так, жалуясь мистеру Макфейлу на «аморальность» свадебно-брачных обычаев туземцев полинезийского острова, куда все четверо прибыли с миссионерскими целями, миссис Дэвидсон предпочитает уточнить, в чём именно состоит эта «аморальность», через его жену, чем подчеркнут в высшей степени ханжеский менталитет семейства Дэвидсонов, в гораздо меньшей мере свойственный Макфейлам. Это ханжество проявляется и в карикатурной эвфемизации речевой характеристики миссис Дэвидсон, которая, предостерегая Макфейлов от москитов, рекомендует воспользоваться опытом некоторых дам, укутывающих в наволочку не свои «ноги», а свои «нижние конечности».

Герменевтические ситуации (ГС) типа «пароль» (сигнал) часто моделируются на основе *цитатной речи*. В «Двух твердыхнях» Дж. Р.Р. Толкиена [40] читаем: « – Тебе ведомы слова, за разгадкой которых Боромир отправился в Раздол? – отвечал вопросом Фродо. – **Но в Имладрисе скуют опять сломанный меч вождя...** – Слова эти мне ведомы, – с удивлением сказал Фарамир. – **И то, что они ведомы вам, говорит в вашу пользу**» (выделено мною – В.Б.). В начале второй части «Мастера и Маргариты» М. Булгакова [37] к Маргарите, сидящей на скамеечке Александровского сада под кремлёвской стеной, подсаживается Азazelло, рыжий курьер Воланда, и разговор заходит о критике Латунском, которому Маргарита хочет отомстить за разнос романа Мастера о Понтии Пилате. Азazelло приглашает её в гости к Воланду, но Марго возмущается: «–**Новая порода появилась – уличный сводник!**– поднимаясь, чтобы уходить, сказала она, и тут же услышала за собой голос рыжего: – **Тьма, пришедшая со Средиземного моря, накрыла ненавидимый Прокуратором город. Исчезли висячие мосты, соединяющие храм со страшной Антониевой башней... Пропал Ершалаим, великий город, как будто не существовал на свете... –Скажите мне, кто вы такой?»**» (выделено нами – В.Б.). Аллюзивная цитата сработала (как и в

примере из Толкиена) не только как фатическое средство «запуска» коммуникативного процесса, как своеобразный пароль интимизации (узнавания «своих»), но и как самобытный код вторичного порядка, сформированный в момент его порождения. Вместе с тем это и элемент фона, разделяемого «нечистой» компанией, всё более вовлекающей в свой круг Маргариту. В этом случае ГС «посвящённых» и «непосвящённых» как социокультурный контекст изоморфна ГС межкультурного общения на макроуровне. Ситуация эта создаётся плотной замкнутостью сигнальных кодов, выделить которые в «чистом виде», как считает Э. Ленненберг [36], можно на примере общения ребёнка с глухонемыми родителями. С ними у него один код, а с сиблингами и сверстниками – другой. Но это уже – случай билингвизма. По Г. Хёрманну [34] близнецы тоже вырабатывают особую систему общения друг с другом, и здесь ГС для непосвящённых создаётся *проксемикой* в её явном виде.

Как билингвизм, так в равной мере и «иностраница» сплошь и рядом функционируют в перекодировках и с целью засекречивания сообщения, и с целью интимизации общающихся в проксимальном контексте (ср. французскую речь у пушкинских или толстовских персонажей, многие другие подобные случаи). Проксимальность, например, выдвигается при внесении итальянской речи в рассказ Э. Хемингуэя «Кошка под дождём» [43]. Разделённая с мужем пропастью отчуждения, *не в состоянии найти с ним общий язык на языке родном, героиня находит взаимопонимание и сочувствие в беседе с совершенно чужим ей человеком – горничной отеля, перебросившись с ней несколькими словами на её языке*. Проксимальный контекст интимизации влечёт функциональную инверсию межъязыкового общения, *родной и иностранный языки как бы меняются местами*. А в родном языке, вместе с тем, возникают коммуникативные провалы при общении представителей разных малых групп, не объединённых общностью кода. Такая ситуация – не только важный повод для социолингвистических штудий, но и тема, волнующая широкие круги общественности, ибо непонимание природы микросоциальных и/или региональных субкодов способно иногда враждебно настраивать друг против друга представителей регионов с различной языковой ситуацией. Так, учитель истории одной из горловских школ (Донбасс), желая блеснуть своими пуристическими взглядами на культуру украинской речи, не преминул поиздеваться над говором одного из сёл Ужгородского района, чем продемонстрировал собственное невежество [38].

В принципе лингвистика микросоциумов может быть минимизирована до уровня *идиолектной автокоммуникации*, в которой языковая личность как социальный феномен совмещается с её физическим носителем. Б. Блок [33], который ввёл в научный обиход термин «идиолект», понимает его как *речь индивида, говорящего с неизменным адресатом на неиз-*

менную тему в течение короткого периода времени. Вполне очевидно, что такой тип коммуникации не может реально поддерживаться в групповом порядке, но социализация всё же происходит и здесь, именно – в форме сведения адресата и адресанта в одном речевом акте, как в риторическом вопросе или вообще как в потенциальной диалогичности любого, пусть даже некоммуникативного, дискурса. С другой стороны, социальность такого «совмещённого» речевого акта скрыто присутствует хотя бы уже в том факте, что идиолект – обратная сторона социолекта в такой же мере, как норма – обратная сторона девиантности. Это – тот случай, который Б.Ф. Поршнев [19] назвал «суб-микрообщностью» на почве отдельной мысли или переживания**, с той только разницей, что эта «суб-микрообщность» существует как бы в одном лице. В связи с этим Г. Блумер [6] подчеркивает, что человек формирует значение путём отношения к себе как к объекту, и сам этот объект конструирует как виртуальную реальность, в чём и заключается стартовый момент социализации глубоко личностных смыслов. Но как только эти смыслы «выпускаются» в озвученном виде в диаду или группу, они теряют свою идиолектную природу. Опозиция смысла и значения «для других», её объективация, выступает здесь в самом сильном своём воплощении, но она развёртывается лишь в ситуации реального диалога, где упомянутое совмещение ролей «разводится» между коммуникантами как разными физическими субъектами. Известен, скажем, пример беседы В.В. Вересаева с одним из интервьюированных (выделено мною – В.Б.): «-Знаете, я ведь **царь-врач...** – **Что это значит, Викентий Викентьевич? – Царь-врач?** – переспросил Вересаев. – **Это очень просто: царь-пушка не стреляет, царь-колокол не звонит, а царь-врач не лечит**». Социализация непонятого личностного смысла, опирающегося на фоновые знания, происходит здесь, на первый взгляд, в пределах диады, где комментирующее разъяснение собеседника снимает коммуникативный «дифференциал». При взгляде же на эту идиолектную единицу как результат социализации в рамках структуры «я – субъект» > «я – объект», о чём свидетельствует уже сам факт использования определённой словообразовательной модели, выясняется, что мы имеем дело с *триадой*, один из членов которой есть *скрытая двойственность*. При вхождении в документированные тексты (будь ли то мемуаристика, художественная проза, драма, исторический анекдот и т.д.) подобные окказионализмы (неологизмы) обретают уже совсем иную жизнь, причём далеко за пределами малых групп.

Когда подобные ГС моделируются в художественной литературе, в триаде может возникать и *второй скрытый компонент* – наблюдатель в лице потенциального читателя и/или самого автора-интерпретатора и комментатора персонажных речевых действий. В.А.Кухаренко [15], в частности, приводит в своём учебном пособии ещё два примера такого рода. Профессор Завалишин, герой повести И. Грековой «Кафедра», идиома-

тизирует выражение «чтобы выходила собачка» в смысле «хорошо» («*Надо работать так, чтобы выходила собачка*»). Часто наблюдая игру провинциальной театральной труппы, испорченную нарочитой искусственностью, Завалишин видел, как собака одного из актёров, которую он брал с собой на репетиции, смиренно сидела под стулом, пока репетиция не закончится, и все перейдут на естественную речь. Тогда она и выбегала на сцену: выработался рефлекс. Но приезжая знаменитость играла так, что не давала псу ни шанса спрятаться под стулом. Талант! В романе Г. Бакланова «Друзья» фигурирует семейный микросоциум «муж-жена», где бытует выражение «*слаб трахмал*» в смысле оправдания собственной некомпетентности, что связано со старым маляром, у которого постоянно вздувались обои, и который постоянно жаловался при этом на низкое качество *крахмала для клея*. Оба случая, правда, иллюстрируют еще и *переход идиолекта в социолект*: выражение, используемое Завалишиным, *подхватывается его ближайшим окружением, равно как и словечко маляра становится семейным кодом*.

Близка к описанным ситуация у Джона Брэйна в романе «Комната наверху» (другие варианты перевода – «Путь в высшее общество» и «Мансарда») [41]. Двое закадычных друзей идиоматизируют слово «zombie» (=«зомби»), кодируя им идею всего отвратительного, что олицетворяется чиновниками и жуликами провинциального городка Дафтона. «БАРС» под ред. проф. И.Р. Гальперина (том 2, с.821) подаёт это слово с пометкой «жарг». в значении «зануда», «тупица», «кретин», но его личностные смыслы в романе постоянно трансформируются. Прямое значение этого слова, включающее *сему омертвления*, всё время переосмысливается в устах героев и наполняется всё более широким содержанием. То оно ассоциируется с общей атмосферой стагнации в Дафтоне («мёртвый Дафтон», «город-мертвец»), то переносится на конкретных лиц, вызывающих у друзей ненависть, то на любых боссов – тупых, ограниченных и самонадеянных, то, наконец, просто на жуликов, развлекающих пиво водой и наживающих добро нечестными путями. Естественно, поэтому, что на выходе из «Дафтонской темы», а более широко – и романа в целом, слово приобретает обобщённо-символический смысл, а во внутритекстовом аспекте становится *микросоциально замкнутой реалией*, так что друзья в своих беседах вместо того, чтобы называть таких людей по имени, просто нумеруют их: «Зомби №1», «Зомби №2» и т.п. При этом вовсе не исключается возможность формирования и читательского микросоциума, объединённого фоновым знанием романа и использующего в порядке аллюзивной реминисценции данную идиому как вторичный (а точнее – третичный) код. В частности, автору этих строк была лично известна небольшая группа молодых преподавателей-англистов, использовавших это словечко в том же смысле по адресу разнокалиберных партийных «боссов» времён «совкового»

застоя. Фактично, герої, ситуації і відповідний лексикон ГС мікросоціумів, смодельованих художественною літературою, обретають другу життя в цитатній речі бібліофільських груп і групок, естаслаивая їх, в залежності від ступеня популярності произведення і естетических вкисов, на групировки різних рівней елітарності, напминаючі клубы коллекционерів, любителей чего угодно, в том числе и текстов культуры любой субстанции (полюбившіся книги, мелодии, фильмы и т.д.). Возникает как бы новая, уже не стилистическая, а социолингвальная функция аллюзии и цитатной речи, которая, как представляется, еще мало изучена. Специфичное явление подобного рода мы наблюдаем сегодня в виде преимущественно малой студенческой группы «Толкиенистов» (фанатов «Властелина колец» Дж. Р.Р.Толкиена), особенно – после выхода на экраны одноимённого фильма. Есть у них даже девиз, постоянно провозглашаемый при имитации поединков с использованием меча и представляющий собой излюбленную знаковую фразу из романа и фильма: «*Остаться должен только один!*». Важно подчеркнуть, что как бы ни был представлен такой мікросоціум в беллетристике – то ли как диалог, то ли как идиолектная автокоммуникация, в социолингвальном плане – это всегда как минимум триада, в которой по отношению к вербальному сигналу автор – наблюдатель и комментатор, а читатель – его реципиент.

Так происходит с трансформациями лексикона миссис Бейнз, тётки архитектора Босини в «Собственнике» Дж. Голсуорси [42]. Когда Джун Форсайт наносит этой даме визит в поисках ускользящего от неё жениха, она застаёт её за занятием, которое автор называет «*organizing the cook*» – невообразимое с точки зрения сочетаемости норм английского языка выражение. В переводе П.Волжиной это звучит как «...присматривала за кухаркой», что, к сожалению, разрушает словесную ткань образа. Здесь Бейнз характеризуется через социализацию её идиолекта, ибо она – устроительница бесчисленных благотворительных мероприятий, вследствие чего идея «организации», лингвистически представленная тематической сеткой центрального глагола «to organize» (= «организовывать») и его различными производными, становится её самовыражением. Понимание читателем упомянутого словосочетания ретроспективно. В последнем звене цепочки «организаций» возникает своего рода «засушенность» коннотации слова, переносимого миссис Бейнз из области общественно-политической в бытовую сферу. Это даёт читателю возможность в полной мере «вкусить» от скудости и чёрствости «испекаемого» ею благотворительного пирога, откуда и иронический подтекст всего эпизода (ср. хорошо известный нам ресторанный пассаж: «*Организуйте-ка нам бутылочку шампанского*», и т.п., навязанный, видимо, «державной феней» не столь отдалённого прошлого).

Тонко и изощрённо смоделировано микросоциальное кодирование в так называемом «цикле о Глассах» – серии новелл Дж.Д. Сэлинджера [44], в которых в качестве героя фигурирует семейство Глассов – элитарное созвездие утончённых натур. Каждое слово, произнесённое в их кругу, включая и собственную фамилию, несёт в себе многослойные личностно-ассоциативные связи, навеянные дзен-буддистскими увлечениями автора. Особый интерес в этом плане представляет короткий рассказ «Хорошо ловится рыбка-бананка» (“A Perfect Day for Bananafish”), который не может быть понят в отрыве от остальных произведений «цикла», и, как считают критики, является одним из его самых загадочных произведений. Достаточно упомянуть в этой связи ряд системообразующих поведенческих деталей, составляющих микросоциальную среду общения героя – Сеймура (в другой транскрипции – Симора) Гласса – с маленькой девочкой, «крошкой Сибил», на пляже.

Диалог интересен тем, что за его внешней «непонятностью» для непосвящённого читателя (а рассказ этот помещён в начале «цикла») скрывается полный коммуникативный контакт персонажей на уровне подсознательного. Так, скажем, Сеймур Гласс, которого никак нельзя заподозрить в дальтонизме, утверждает, что *цвет купальника у ребёнка не жёлтый, как на самом деле, а голубой, чем и вызывает крайнее удивление девочки*. Спор решается просьбой Сеймура к девочке подойти поближе, чтобы рассмотреть купальник, в результате чего следует признание ошибки. Вместе с тем, *девочка сама семантизирует имя героя “Seymour Glass” по омофоническому созвучию с “see more glass”,* и так его всё время называет вопреки просьбы матери «не болтать глупости», поскольку буквально это выражение прочитывается как «вглядишься через прозрачность стекла», а символически – «тот, кто видит суть, не обращая внимания на оболочку». Для Сеймура мир выглядит «прозрачнее», «стекляннее», чем виденный мира в парадигме обыденного сознания.

Суть философии Сеймура как дзен-буддистского протагониста хорошо раскрывается несколькими моментами. Во-первых – эпитафией ко всему «циклу», взятому из коана (философская загадка) Хакуина Осё – японского поэта, художника и проповедника (XVII – XVIII вв.), где ставится риторический вопрос: *«Все знают, как звучит хлопок двух ладоней. А как звучит одна?»* Этот коан – метафора *вслушивания в тишину, проникновения в трансцендентное, свободное от атомистического взгляда на мир, ограниченного «ячейками» его моделирования*. Во-вторых – рассуждениями из популярной даосской легенды (даосизм – одно из направлений древнекитайской философии). Легенда эта о цзиньском правителе Му, и смысл её заключается в том, что *на высших ступенях знания внешние признаки предметов несущественны*. Эту свою из-

любленную легенду Сеймур Гласс читает Фрэнни, сестре повествователя романа «Выше стропила, плотники», в самом начале повествования [44, 306]. В-третьих – рассказом Сеймура «крошке Сибил» о рыбаках-бананках, когда он с девочкой идёт купаться, и Сеймур обещает девочке, что она непременно увидит рыбок в воде. Притча Сеймура о жадных, глупых, ненасытных и алчных рыбаках, которые, польстившись на бананы, заплывают в банановую нору, но, раздувшись от обжорства (а некоторые съедают по *семьдесят восемь штук*), не могут из неё выбраться и погибают, производит на девочку почти гипнотическое впечатление. В конце концов, она докладывает своему взрослому приятелю, что всё-таки увидела бананок, когда нырнула, и у одной из них во рту было целых *шесть штук* бананов. Учитывая, что притча о рыбаках-бананках предостерегает от наслаждений, ведущих к гибели, *находим разгадку обоих упомянутых чисел – 78 и 6 – в буддистской числовой символике*, где «78» указывает на количество причин, ведущих к «страсти жизни», а «6» – на «шесть грехов» в индуизме и буддизме: желание, гнев, алчность, сладострастие, гордыня, распутство. Значит, подсознательно девочка уловила глубинный смысл притчи, откуда и реакция Сеймура, который, направляя девочку обратно к берегу на её «плавердстве», берёт её за лодыжки и целует ей ножки.

«Рыбка-бананка» как номинация *пробуждает целое напластование отрицательных ассоциаций с производными смыслами слов “banana” и “fish” в английском языке*. “Banana” – это и «комик» в эстрадном шоу, и «кидиот», и «чепуха» как восклицание “bananas!”, и «придурок» и т.п., а “fish” (= «рыба») – это и «новичок», и «неопытный рабочий», и тот же «глупец», особенно – удобный для всяких «подстав» (ср. наше «лох»). Есть здесь и сема некротизации («труп»), а «рыбной бочкой» (“fish-bowl”, “fish-tank”) называют тюрьму. Прилагательное “fishy” связывается с качествами ненадёжности, неэтичности, порочности, лживости, неискренности действий и слов. *Как символ общества ненасытного потребления, в котором вынужден существовать его «аутсайдер» Сеймур Гласс*, это слово пробуждает ассоциации с похотью, податливостью, неустойчивостью, глупостью. Поведение носителей этих качеств вызывает у Глассов горький смех и сожаление о том, что они тратят свою жизнь на потакание своим прихотям и гонку за «сладостями» под девизом “carpe diem!”, что и загоняет их, в конце концов, в «банановую тюрьму», откуда нет выхода. Вот почему и мамашу Сибил, как представительницу семейства «бананок», раздражают вопросы девочки вроде “Did you see more glass?” (= «а где Симоргласс?»), т.е. «а где тот, кто видит суть, не обращая внимания на оболочку?»). Сеймур же не выдерживает своего одиночества в этой прожорливой стае, в том числе и рядом с женой, которая его абсолютно не понимает и считает пациентом для психоаналитика. Поплавав в море с маленькой девочкой, он внешне спокойно и методично собирает купаль-

ные принадлежности, заходит в свой номер отеля, где на одной половине кровати спит его жена, садится на вторую половину и пускает себе пулю в лоб. Так «бананки» пожирают и его самого.

После прочтения сценки на пляже, остаётся впечатление, будто её участники используют слова и ситуации в качестве намёков, стимулов, *ориентирующих на некий общий код* понимания отрывка в целом, и всё это весьма напоминает манеру ведения беседы адептов дзен, во время которой *слово рассматривается как некий обобщённый символ, играющий роль «стимулятора прозрения»*. Микросоциальная природа упомянутой сцены заключается в том, что, будучи заданной как диалог, она не есть диада, поскольку в действиях своего протагониста автор почти физически с ним сливается, но, как это предусмотрено композиционно-повествовательными канонами любого художественного произведения, упомянутое слияние не есть тождество. Читателю же, как четвёртому участнику «микросоциума», смоделированного в рассказе, остаётся размышлять над тем, станет ли «крошка Сибил» такой же «бананкой», когда вырастет, и сменит ли цвет купальника на тот, который представлялся взору Сеймура в последний день его жизни. Этого нам знать не дано, но нам понятна его особая нежность к чужому ребёнку в этот день как к единственному существу, с которым ему было тогда легко и спокойно, в том числе и *по коммуникативным причинам*, особенно когда Сибил окликает его: *“Are you going in the water, see more glass?”* (= «Так ты идёшь в воду, Симоргласс?»). А что касается угрозы будущего превращения Сибил, то для Сеймура оно вполне предсказуемо. Слишком уж «банановая» у малышки расцветка купальника, хотя и не хочется ему верить своим глазам, ведь перед ним – совсем ещё невинное дитя и пока что не «обананившаяся» душа. И для этой души «знакомого дядю» зовут не просто Сеймур Гласс, а «Симоргласс».

В заключение отметим, что в микросоциальные ГС вовлечена как мотивированная, так и немотивированная лексика (т.е. как лексика, построенная по словообразовательным моделям, так и лексика с семантической деривацией). И в том, и в другом случае пределом варибельности личностных или авторско-персонажных смыслов являются границы словообразовательных моделей и инвариантных словарных значений, а напряжённость той или иной ГС микросоциума можно, видимо, измерить шириной этой варибельности. Отражая в литературно-художественном творчестве коммуникативные конфликты реального общения или, напротив – коммуникативные удачи при ожидаемом конфликте, авторы создают *образ герменевтической ситуации* на уровне социолекта, иными словами – не только *пишут для понимания*, но и *пишут о понимании*, на что до сих пор обращалось мало внимания. *Последнее чрезвычайно важно для филолога как когнитивная модель обыденного сознания*, ибо литература моделирует не учёную рефлексию герменевта, что является задачей и пре-

рогативой науки о понимании текста, а схемы действий рядового коммуниканта, которого проблема понимания интересует лишь как инструмент достижения переломного эффекта.

Необходимо также ещё раз подчеркнуть, что коммуникативная среда общения в микросоциуме всегда характеризуется интимизацией, актуализирующей невербальные средства общения проксимального порядка. Хронотоп микросоциума проникнут атмосферой этой интимности. По мнению Г.М. Андреевой [2, с.109], исследования хронотопов типа «больничной палаты» или «вагонного попутчика» находятся пока в «зачаточном состоянии», а «*между тем они могли бы в значительной мере способствовать выявлению механизмов коммуникативного влияния*». «*Когда я сейчас оцениваю состояние исследованных малых групп*» – пишет Дж. Хоманс [28], – «*то мне кажется, что ... их следует продолжать...*». Хотя слова эти были написаны более двадцати лет тому назад, ни социальная психология, ни социолингвистика не продвинулись за этот период достаточно далеко, чтобы снять их актуальность. Микросоциолингвистика должна прийти на помощь коммуникатологии в том, например, ракурсе, который показан в работах социолингвиста Х. Шёнфельда [30], [31], коммуникатолога ЛЛ. Славовой [24], дискурс-аналитика О.В.Фадеевой [27], а также современной когнитивной науке в различных её ответвлениях.

Несомненна и прикладная ценность микросоциолингвистики и герменевтики малых групп, и для рационального подбора рабочих коллективов и бригад, и для оптимизации производственных отношений, и для повышения производительности труда, и для решения проблем конфликтологии.

Вместе с тем, нельзя и абсолютизировать социолингвистику малых групп, ибо сама по себе характеристика малой группы, как мы неоднократно убеждались в ранее опубликованных фрагментах статьи, не может быть адекватно параметризована вне соотношения с её макросоциумом и в отрыве от лингвосоциопсихологических процессов в массовых коммуникациях. Это особо подчёркивается и в работах Г.М. Андреевой, и в работах Т.М. Дридзе, Б.Ф. Поршнева, А.Д. Швейцера. Признание этого факта характерно также и для западноевропейской социальной психологии и лингвистики последнего времени.

ПРИМЕЧАНИЯ

- * Данная статья является третьей, завершающей частью серии работ автора под общим заголовком «Социолингвистика малых групп и понимание». Первая часть данной работы, имеющей подзаголовок «Герменевтические ситуации социолектов», опубликована в сборнике «Лінгвістичні дослідження. Випуск перший». – Донецьк,

2002. – С. 131-146. Вторая часть, озаглавленная «О статусе микросоциолингвистики», опубликована в сборнике «Лінгвістичні дослідження. Випуск другий». – Горлівка, 2003. – С. 34-51.

** См. нашу предыдущую публикацию: Байков В.Г. О статусе микросоциолингвистики // Лінгвістичні дослідження. Випуск другий. – Горлівка: ГДПШМ, 2003. – С. 34-51.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. К вопросу о предмете социолингвистики. – Л.: Наука, 1975.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Изд. МГУ, 1988.
3. Беляева Т.М., Хомяков В.А. Нестандартная лексика английского языка. – Л.: Изд. ЛГУ, 1985.
4. Береговская Э.М. Молодёжный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания. – 1996. – №3.
5. Беркнер С.С., Ильинская С.В. Язык молодых американцев в художественной прозе США конца XX века // Коммуникативные и прагматические компоненты в лингвистическом исследовании. – Воронеж, 1995. – С. 3-7.
6. Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология / Ред. Г.М.Андреева и др. – М.: Изд. МГУ, 1984. – С. 73-179.
7. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. Учеб. пос. – М.: Просвещение, 1987.
8. Вастьянова Н.А. Иностранная лексика в студенческой среде // Текст: структура и функционирование. – Барнаул, 1994. – С.155-156.
9. Гуц Е.Н. Ненормативная лексика в речи современного городского подростка (в свете концепции языковой личности). Автореф. дис...канд. филол. наук. Барнаул, 1995.
10. Ермакова О.П. Семантические процессы в русском молодёжном жаргоне // Поэтика: стилистика. Язык и культура. Памяти Т.Г.Винокур. – М., 1996. – С. 190-199.
11. Зацный Ю.А. Социальные факторы и словарный состав диалекта афро-американцев // Филол. науки. – 1991. – №3.
12. Зацный Ю.А. «Юппи» и другие // Иностр. языки в школе. – 1991. – №5.
13. Ковтун Л.С. Профессиональные разновидности разговорной речи // Научно-методические основы составления учебных словарей русского языка для нерусских и проблемы обучения лексике. – М., 1976. – С. 173-174.
14. Копыленко М.М. О семантической природе молодёжного жаргона // Социально-лингвистические исследования. – М.:Наука, 1976. – С. 79-86.

15. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. – С. 48.
16. Леонтьев В.П. Новейшая энциклопедия персонального компьютера. – М.: Олма Пресс, 2002. – С. 30.
17. Локшина Т.Ф., Рубцов И.В. Некоторые наблюдения над английскими заимствованиями в современном русском молодёжном сленге // Вісник ХДУ. – № 384. – Том 2: «Проблеми мови та мовленнєвої діяльності». – Харків: Константа, 1995. – С. 85-87.
18. Мазурова А.И., Радзиховский Л.А. Языковая система хиппи: сленг и восприятие мира // Психологические особенности самодетельных подростково-юношеских групп. Сб. науч. трудов АН СССР. М., 1990.
19. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. – М.: Наука, 1979.
20. Ребрий А.В. Оказиональные слова в современном английском языке: статус, структурные и функциональные характеристики // Актуальні питання лінгвістики та методики викладання іноземних мов. Тези доповідей наук. конф. – Харків: Основа, 1997. – С. 64 – 66.
21. Рубцов И.В. Территориальная и социальная мобильность как один из основных экстралингвистических факторов, определяющих широкую распространённость сленга в США // Види мовленнєвої діяльності: лінгвістичні та дидактичні аспекти. Тези наук. конф. та 3-го Українсько-німецького симпозиуму. – Харків: Вид-во Міносвіти України та Харк. держ.ун.-ту, 1995. – С. 122 – 123.
22. Рубцов И.В. К вопросу о некоторых функциональных особенностях студенческого сленга США // Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації. – Харків: Константа, 1996. – С. 164-166.
23. Рубцов И.В. Метафора как один из способов создания субколлоквиальных словозначений в английском студенческом сленге // Актуальні питання лінгвістики та методики викладання іноземних мов. Тези доповідей наук. конф. – Харків: Основа, 1997. – С. 67-69.
24. Славова Л.Л. Типология коммуникативных неудач (на материале современной английской речи). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 2000. – 19 с.
25. Социальная лингвистика и общественная практика (аспекты социокультурного варьирования полинационального английского языка) / Ред. О.Е. Семонец. – Киев: Вища школа, 1988. – С. 36-53.
26. Український молодіжний сленг сьогодні / Укл. С.Пиркало / Ред. Ю. Мосенкіс. – Київ: Мова та Історія, 1999. – С. 85.
27. Фадеева О.В. Стратегії й тактики дискурсу (на матеріалі сучасної англійської мови). Автореф. дис. ...канд. філол. наук. Київ, 2000. – 18 с.
28. Хоманс, Дж. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология (тексты) / Ред. Г.М. Андреева и др. – М.: Изд. МГУ, 1984. – С. 135-137.

29. Шешунова С.В. Микросреда и культурный фон в художественной литературе // Филол. науки. – 1989. – № 5.
30. Шёнфельд Х. Некоторые аспекты и проблемы языковой коммуникации в сфере социалистического промышленного производства // Вопросы языкознания. – 1978. – № 4.
31. Шёнфельд Х. Научно-техническая революция и проблема социальной и профессиональной дифференциации языка на промышленном предприятии // Научно-техническая революция и функционирование языков мира. – М.: Наука, 1977. – С. 101-106.
32. Шовгун Н.О. Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп. Автореф. ...дис. канд. філол. наук. – Київ: НУ ім. Т.Г.Шевченка, 2000 – 16 с.
33. Bloch, B. A Set of Postulates for Phonemic Analysis // Language. – 1948. – No.24. – P. 3-46.
34. Hormann, H. Psycholinguistics. An Introduction to Research and Theory. Berlin, 1971.
35. Kirchler E., Palmonari A., Pombeni M.L. Social categorization processes as dependent on status differences between groups: A step into adolescents' peer groups // European Journal of Social Psychology. – Chichester, 1994. – Vol. 24. – No 5. – P. 541-543.
36. Lennenberg E.H. Biological Foundations of Language. – New York, 1967. – P. 199 -217.

ТЕКСТЫ

37. Булгаков М. Мастер и Маргарита // Москва. – 1967. – № 1. – С. 61.
38. Губаш М. Про вуйка и мачку. Заметки по поводу // «Кочегарка». 20-22 ноября 2003 г.
39. Моэм С. Дождь. Пер. И. Гуровой // Сомерсет Моэм. Дождь. Рассказы. – Львов: Вища школа, 1986. – С. 13.
40. Толкиен Дж. Р.Р. Две твердыни. Пер. В. Муравьёва. – М.: Радуга, 1990. – С. 313.
41. Braine J. Room at the Top. – Moscow: Foreign Languages Publ. House, 1961.
42. Galsworthy J. The Man of Property. – Moscow: Foreign Languages Publ. House, 1956. – P.263 – 265.
43. Hemingway E. Cat in the Rain // Modern American Short Stories. – Moscow: Foreign Languages Publ. House, 1960. – P. 258.
44. Salinger J.D. Nine Stories. Franny and Zooey. Raise High the Roof Beam, Carpenters. – Moscow: Progress Publishers, 1982.

АНОТАЦІЯ

Стаття є продовженням двох попередніх частин серії публікацій під зазначеною загальною назвою (див. виноску 1). У *першій частині* “Герменевтичні ситуації соціолектів” йшлося про комунікативно-герменевтичні ситуації як на рівні спілкування реальними мовленнєвими актами, так і на рівні діалогів між персонажами художніх творів, а також було розглянуто фактори, що обумовлюють процес семіозису субкодів мікросоціолекту у межах взаємодії “мовна особистість – середовище – мова”. У *другій частині* “Про статус мікросоціолінгвістики” здійснено критичний огляд існуючих підходів до визначення цього напрямку сучасного мовознавства та його методологічних обґрунтувань. У *даній, останній частині* подається критичний огляд результатів досліджень в цій галузі переважно на українно, російсько- та англомовних матеріалах. Додаються бібліографічні посилення та список літературних джерел.

SUMMARY

This paper is a closing sequel to the two of its previously published sections headlined as above (see foot-note 1). *The opening section sub-headed “Hermeneutic Situations of Sociolect”* has dealt with the communicative felicity/infelicity factors emerging in macro- and micro-social communicant groups of the “Friendship Networks” type both in actual speech acts and fictional dialogues. The formation of sub-codes in micro-social environments was viewed in the light of “Man–medium–language” relations. *The second section sub-headed “On the Status of Micro-Socio-Linguistics”* has been devoted to a critical review of current approaches to, and problems in, the study of minor groups socialization and the sustaining proofs for this linguistic discipline’s validity. *The present, and the closing part*, demonstrates several patterns and methods of micro-socio-linguistic analysis as applied to variegated lexicographic and textual materials in Ukrainian, Russian and English. Appended are bibliography references and a register of textual resources.

УДК 81'373.2

ЛОГИЧЕСКИЙ И МИФОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ ВОСПРИЯТИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН

Современное «устройство» гуманитарного знания, и, в частности, лингвистики, все чаще и чаще становится предметом исследования, поскольку ни традиционная диалектическая, ни позитивистская фило-софские парадигмы в полной мере не могут удовлетворить запросам исследователей. Проблема и в том, что метаязык лингвистики сложен и неоднозначен, и в том, что концептуальные положения сегодняшней лингвистики претерпевают изменения, что меняет всю картину. Как пример можно сослаться на семантическую теорию, оперирующую терминами «понятие», «мышление», «сознание» без сколь-нибудь строгих уточнений смысла каждого. Возможно, начинать анализ следует с базовых вопросов, среди которых основным есть соотношение языка и мышления, особенностей «языкового» мышления.

Человеческое мышление – категория динамическая. Однако традиционная трактовка его движения как смены мифологического мышления понятийным (концепции А.А.Потебни, В.В.Виноградова, Э.Кассирера) не до конца отвечает реалиям развития языка. Мышление, по мнению ряда исследователей, – это нелинейная система, в которой существуют как понятийное (метафорическое), так и мифологическое [8, с.19]. Ю. Лотман и Б.Успенский [5] убедительно доказали наличие двух «миров», в которых существует человеческое сознание, и двух «языков», обслуживающих эти миры: языка собственных имен, по сути мифологического, и языка логического мышления, представленного прежде всего в сфере имен нарицательных. Кратко различия между первым и вторым можно изложить следующим образом:

Мифологический мир	Логический мир
1. Логическая иерархия объектов отсутствует.	1. Логически иерархичен и представлен классами объектов.
2. Объект рассматривается как интегральное целое.	2. Объект расчленен на признаки.
3. Объекты окружающего мира однократны, т.е. существуют вне времени и пространства.	3. Объекты включены в общие множества, т.е. маркированы во времени и пространстве.
4. Объекты образуют «нелогическую» семантически-ценностную иерархию, в соответствии с которой могут быть расчленены на части.	4. Семантически-ценностная иерархия вторична по отношению к логической. Чаще всего проявляется как метафора.
5. Семантически-ценностная иерархия создает возможности для отождествления объектов при их трансформации.	5. Семантически-ценностная иерархия создает возможности для соположения объектов (их признаков) в пространстве и во времени.

Собственные имена (далее в тексте – СИ) структурно и функционально соответствуют представленной схеме, что мы и попытаемся доказать.

Семантически СИ – это непонятные единицы (см. об этом [2]), поэтому находятся вне логических классов объектов. Отсутствие классов в подсистеме СИ оставляет данные единицы вне пределов логической иерархии. Денотативная отнесенность СИ при практически нулевой сигнификации формирует особые отношения вещь – наименование, при котором СИ указывает на объект целиком, без указания на отдельные признаки. Так, даже СИ с устойчивыми созначениями (коннотонимы) типа *Гамлет*, *Робинзон*, *Камчатка* крайне сложно разложить на семантические признаки. Правда, коннотонимы предикатного типа (образуемые на основе актуализации одного признака) (см. об этом [3]) разложимы на семы, однако и воспринимаются эти имена сознанием скорее как апеллятивы, что, в частности, маркируется их написанием преимущественно со строчной буквы.

Иконические отношения между именем и объектом обозначения диктуют особый (внелогический) способ существования СИ во времени и пространстве: «Back in 1997 we were just *Jennifer* and *Timothy*... But we're not *Timothy* and *Jennifer* any more» «Well, I'm still *Jennifer*», she interrupted. «Who are you?» «I'm *Dr. Timothy Lauder*», he said quite seriously» (Chris Manby. *Girl Meets Ape*); «I don't want to be the «*new David Attenborough*» ... » (там же); «You're going to be *the Jane Goodall* of your generation» (там же); «*Jennifer* began to wonder whether she might have been *a real Don Juan* in a past life» (там же). В данном случае мы наблюдаем, как СИ функционируют по своим особым, не зависящим от физических, законам. Так, имя, с одной стороны, может быть локализовано во времени и пространстве, с другой – свободно «перемещается» темпорально и локально. Все это возможно только в том случае, если имя отождествляется с вещью. Попутно заметим, что в религиозном мышлении (наиболее «близком» по параметрам мифологическому) вопрос о тождестве имени Бога и самого Бога не решен [6]. Есть точка зрения «имяславцев», настаивающих на тождественности имени и вещи, и точка зрения Священного Синода (1913г.), представляющая так называемый логический подход, согласно которому: «имя Божие есть только имя, а не Сам Бог и не Его свойства, название предмета, а не сам предмет» [6, с. 231]. В работе «Развернутое магическое имя» А.Ф. Лосев, анализируя две точки зрения на данную проблему, отмечает, что «о слове мы можем говорить в отношении любого предмета; об имени же только в отношении или личности, или вообще личностного предмета» [7, с. 68] и приходит к выводу о неразрывности имени и сущности. Здесь же А.Ф. Лосев замечает, что «мифология есть вполне закономерное создание человеческого духа и есть нормальное социальное явление» ... со

своей «специфической диалектикой, совершенно не похожей на диалектику научного сознания».[7, с. 71] В этом смысле «... миф есть имя, развернутое в направлении смысла и идеи, имя, данное как созерцаемая, изваянная смысловая картина сущности ...» [7, с. 71]. Тождественность имени и денотата ясно ощущается говорящими, что подтверждается многочисленными примерами. В данной работе мы приведем лишь несколько текстов из нашей картотеки:

Устал от смены дум, желаний, вкусов,
От смены истин, смены рифм в стихах.
Желал бы я не быть «*Валерий Брюсов*»
(В. Брюсов);

«I doubt it. It might even run amok. Have you thought about it, *Pyle*?»
«I wish you'd call me *Alden*, Thomas.» «I'd rather not. *Pyle* has got –
associations. Have you thought about it?» (G.Green. The Quiet American).

Таким образом, мифологическому миру присуще специфическое понимание пространства: это не признаковый континуум, а совокупность отдельных объектов, носящих определенное имя. Как результат, имя и объект оказываются в неразрывном единстве, но только в определенной время в определенной части пространства. При этом в разных пространствах одного времени объект может отождествляться с разными именами. Так, взрослого мужчину в зависимости от локализации могут звать и *Петр*, и *Петр Иванович*, и *Петя*, и *Петька* – в этом смысле ресурс естественного языка практически неисчисляем. В то же время объект может иметь несколько имен в зависимости от размещения в пространстве или, наоборот, само имя соплагается с несколькими объектами разной структуры. Последних случаев довольно много: «Существует две *Швейцарии* – одна с высокоразвитой политической и культурной жизнью, другая – эксплуатирующая природные красоты» (Е. Долматовский. Было); «Трохи згодом зняла дячиха платок... Під ним лежала вже не *Олена Іванівна*, а бездиханний труп з страшно витріщеними очима...» (П. Мирний. Повія); «Все обыкновенное, человеческое, свое собственное, что привыкла видеть в нем Ольга Михайловна дома, исчезло в величии, и на кресле сидел не *Петр Дмитрич*, а какой-то другой человек, которого все звали господином председателем» (А. Чехов. Именины); «Вино и табак обезличивают. После сигары или рюмки водки вы уже не *Петр Николаевич*, *Петр Николаевич* плюс еще кто-то» (А. Чехов Чайка).

Единственным критерием для актуализации СИ является наличие объекта с заданными свойствами, могущего быть поименованным данным онимом. В традиционной ономастике подобную тождественность принято толковать как метонимический перенос типа: имя – наименование объекта / имя – наименование свойств объекта. Но только ни в одной из работ, посвященных данной теме, нам не встретилось упо-

минания о случаях неметонимического употребления СИ в живой речи. Охарактеризовать данную ситуацию можно как способ логического описания явления из мира мифологического. Поскольку мы постулируем сосуществование двух типов мышления – мифологического и понятийного – в сознании современного человека, данный способ интерпретации функционирования СИ, как нам кажется, является результатом «наложения» миров, когда научный анализ естественно отбирает логический метаязык (как наиболее близкий по методологии) для описания явления. Впрочем, даже на уровне бытового сознания мы часто сталкиваемся с подобной ситуацией. Так, например, свой собственный отказ назвать свое имя незнакомому молодому человеку на улице девушка скорее объяснит стыдливостью, а не неким сакральным страхом открыть часть своего «я» в имени.

В случае если наши размышления верны, возникает вопрос о возможности интерпретации онимных псевдоидентификаций как метафор. Понятие онимной метафоры основывается на трактовке развития мышления «от мифологической стадии к рационалистической» [9, с. 198]. При этом в метафорах «проявляются реликты мифологического мышления» [9, с. 199]. Таким образом, «ономастические метафоры ... отражают современную мифологию» [9, с. 199]. Однако с позиций гетерогенного мышления данная трактовка невозможна, поскольку мифологическое сознание «непереводимо в план иного описания» [5, с. 67], поскольку в мифологическом тексте метафора как таковая невозможна.

Но даже если оставить в стороне вопрос о гетерогенном сознании современного человека и рассмотреть метафору, скажем так, технически, как способ трансформации значения, то вновь возникает вопрос о статусе онимной метафоры.

Сразу отметим, что за основу рассмотрения берем так называемую традиционную концепцию метафоры, согласно которой это – употребление одного слова вместо другого, принадлежащего другой лексико-семантической парадигме [4, с. 75], или категориальный сдвиг [1, с. 17] (ономастиологический подход), но имеющего с первым словом общий семантический элемент (дифференциальную или коннотативную (гипо-) сему). В семасиологическом плане метафора – это замена архисемы при сохранении дифференциальной семы или при преобразовании коннотативной семы в дифференциальную [4, с. 75].

Таким образом, для осуществления транспозиции значения необходимо наличие двух слов из разных лексико-семантических парадигм при общей для них дифференциальной гипосеме.

СИ, чье сигнификативное значение стремится к нулю, не могут транспонировать семы, поскольку транспонируется весь денотат (при отсутствии специфических определений для трактовки значения СИ мы будем использовать этот термин). Кроме того, при онимной мета-

форе единицы принципиально принадлежат к одной лексико-семантической парадигме собственных имен, что также не согласуется с традиционной концепцией метафоры. Так, назвав человека *Гамлетом*, мы лишь идентифицируем его новым именем, приписывая ему свойства оригинального денотата.

Процедура подобной номинации, как нам представляется, есть результат «погружения в миф», при котором актуализируются протомифы «о возвращении и обновлении душ, переселяющихся в новые телесные оболочки; о загробных царствах, откуда теоретически можно вернуться» [10, с. 20]. Порой мифооснова идентификаций проявляется в тексте вербально: «Он рожден *Талейраном*» (Достоевский. Идиот); «Общая мировая душа – это я ... я ... Во мне душа и *Александра Великого*, и *Цезаря*, и *Шекспира*, и *Наполеона*, и последней пивяки ...» (Чехов. Чайка);

Он в Риме был бы *Брут*,

В Афинах *Периклес*,

А здесь он – офицер гусарской

(А. Пушкин. К портрету Чаадаева);

Верю: завтра рано,

Чуть забрезжит свет.

Новый над туманом

Вспыхнет *Назарет*

(С. Есенин. Тучи с ожерёба ...).

Как видим, современные параметры анализа проприальных единиц в терминах общей семантики на основе традиционной диалектической философии не до конца отвечают реалиям языка. Современные тенденции в языкознании – переход от «что-лингвистики» и «как-лингвистики» к «почему-лингвистике» (определения А.Е. Кибрик), в чем, собственно, и заключается пафос когнитивного анализа, – выдвинули на повестку дня новые вопросы, решение которых во многом зависит от базовой философской парадигмы исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс. 1990. – С. 5-32.
2. Беліцька Є.М. Особливості семантики конотативних онімів // Вісник Донецького університету: Серія Б (гуманітарні науки). – №2. – 2001. – С. 80-84.
3. Беліцька Є.М. Синтаксичні та номінативні моделі конотативних онімів // Восточноукраинский лингвистический сборник: Выпуск восьмой. Сборник научных трудов. – Донецк: Донеччина, 2002. – С. 103-112.

4. Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики: Дис. ...докт.філол.наук: 10.02.15.; 10.02.02. – К., 1996. – 500 с.
5. Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Миф – имя – культура // Ю.М.Лотман. Избр. ст. в 3 т. Т. 1. Таллин, 1992. С. 59-74.
6. Лосев А.Ф. Имяславие // Личность и абсолют. – М.: Мысль, 1999. – С. 226-238.
7. Лосев А.Ф. Философия имени. – М.: Изд-во Московского университета, 1990. – 272 с.
8. Мишучков А.А. Мифологическое мышление (обзор состояния проблемы). – Кредо: Теоретический философский журнал. – № 4. – 1997.
9. Ратникова И.Э.. Имя собственное: от культурной семантики к языковой. Мн.: БГУ, 2003. – 214 с.
10. Топешко И.Н. Культурно-мифологическая концепция происхождения языка // „Новые” и „вечные” проблемы философии. – Новосибирск. – 2000. – С. 16-30.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується сучасна філософська парадигма гуманітарного знання з погляду ономастичних досліджень. Робиться висновок про наявність двох типів людського мислення, що активно впливають на побудову вербальних текстів – міфологічного та логічного. Перший тип мислення „обслуговує” сферу власних назв, другий діє переважно у сфері загальних назв. Подібне розшарування дозволяє по-новому подивитися на семантичний статус онімів та метафоричне перенесення у підсистемі пропріальних одиниць.

SUMMARY

The article analyses the modern philosophical paradigm of humanitarian studies from the point of view of onomastics. The conclusion of the research is that there are two types of human thinking that actively influence the formation of verbal texts – mythological and local. The first one works in the sphere of proper names, the other – mostly in the sphere of common names. This differentiation makes it possible to give a fresh look at the semantic status of proper names and metaphor in the subsystem of proper names.

УДК

**УСПЕНСКИЙ СБОРНИК XII ВЕКА: К ВОПРОСУ
О ХАРАКТЕРЕ СОСТАВА**

Успенский сборник XII-XIII вв. принадлежит к наиболее древним и ценным памятникам славянорусской письменности. Открытый в 1842 году В.М. Ундольским в собрании Успенского собора Кремля, за 160 с лишним лет этот памятник многократно описан, изучен палеографически (выявлено два писца, участвовавших в создании рукописи), предполагается место создания рукописи и хранения до поступления в сокровищницу Московского Кремля. В XIX - начале XX века опубликованы многие фрагменты Усп. сб., среди которых древнейшие списки Жития Бориса и Глеба, Феодосия Печерского, Житие Мефодия и Похвальное слово первым славянским Святым; в 1971 году состоялась публикация текста целиком [10]. К тому же это один из самых часто привлекаемых к исследованиям церковнославянского языка (ЦСЯ) русского извода в качестве основы для сопоставления с другими, как более ранними, так и более поздними, текст.

Но при очень хорошей изученности вышеназванных текстов, постоянной то затихающей, то вспыхивающей вновь дискуссии об авторстве и времени создания славянских Житий нельзя не отметить тот удивительный факт, что ни одного достаточно полного исследования памятника целиком за 160 лет не было. В большей части сообщений о нашем памятнике содержится примерно следующая информация: «Усп. № 4/1063 – так называемый Успенский сборник – минея-четыре за май, конца XII в., написанная русским уставом, в большой лист, содержит: житие первоучителя Мефодия, епископа Моравского, житие св. Вита; из русских житий: жития Бориса и Глеба и Феодосия Печерского» [12].

С самого начала исследования Усп. сб. отмечается необычный порядок расположения чтений в предположительно майской минее (правильное расположение чтений на 1 – 10 мая, потом сразу же 15 мая; далее идет чтение на 4 мая (или 2 июля – Житие Еразма), потом «вразнобой» следуют 15 июня, 25 июня, 29 мая и 12 мая). Еще более странным кажется порядок расположения гомилий: за словами Иоанна Златоуста на период от Великого Понедельника до Страстной Пятницы вдруг оказывается чтение Андрея Критского на Лазареву субботу, а потом слово Иоанна Златоуста на Вербное воскресенье. При наличии слов на Вознесение Господне есть только два чтения на период от Пасхи до Вознесения (на 4ую неделю по Пасхе о расслабленном и на 5ую о самаряныне). Еще есть память свя-

тых отцов Вселенского собора (при чем Эфесского, который не был первым, а третьим!, хотя в неделю перед Пятидесятницей должна быть память Первого Собора). Получается, порядок этой части Усп. сб. еще более запутанный и требует дополнительных комментариев.

Все известные нам объяснения состава Усп. сб. до сих пор опираются или на мнение А.Н. Попова 1879 года [2, с. 6-7] («чтения выбраны по воле заказчика»), или архиепископа Сергия 1901 года [7, с. 263], считавшего, что Усп. сб. «списан с неправильно составленной Минеи, где могли быть перепутаны листы». Первая версия всегда была более привлекательной, так как могла обосновать самостоятельность составления памятника русским писцом. Возможный заказчик был найден в 1972 году: М.В. Щепкина считает, что сборник мог быть создан для Марии Шварновны, жены Владимирского князя Всеволода Юрьевича, в последние годы её жизни, которые как раз приходятся на 1199-1206. Оснований для такого вывода оказывается довольно много: Мария Шварновна была моравского происхождения (наличие в Усп. сб. житийных текстов, посвященных чтимым в Чехии святым, отмечается уже А.И. Соболевским как одна из особенностей памятника); в Усп. сб. есть житие Февронии (редкое для Руси имя), а имя сестры Марии как раз Феврония. М.В. Щепкина достаточно логично обосновывает сделанные ею выводы, хотя многие из них носят характер предположений. К примеру, наличие житий Ирины и Феодосии объяснено так: «Ирина – возможно имя сестры Марии Шварновны, ... Феодосия могло быть именем дочери Февронии и Михаила». К этим предположительным объяснениям добавляется нежелание выяснить странный порядок гомилий в Усп. сб. Исследовательница говорит о неважности такого объяснения, так как «исторических указаний ... не извлекается» [11, с. 73, 63].

Объяснение, данное М.В. Щепкиной, хорошо подтверждает передвижение рукописи Усп. сб. с юга (по мнению исследовательницы, текст написан в Галицко-Волынском княжестве) в Ростово-Суздальскую землю, ибо именно туда после смерти Андрея Боголюбского в 1174 году едет Всеволод, муж Марии, и женатый на Февронии Михаил – братья князя Андрея. Сразу же скажем, что многие выводы, предлагаемые исследовательницей, кажутся нам логичными. Например, отмеченное на л. 292 об. заглавие, которое наведено киноварью спустя некоторое время после написания, действительно может содержать намек на имя Мария для увековечивания дня памяти княгини как владелицы рукописи [11, с. 73]. Но Мария в отмеченный день – 29 октября – вспоминается в месяцеслове вместе с прп. Авраамием, и именно в этот день русская церковь вспоминает Авраамия Ростовского, что тоже достойно киноварного выделения. Так что привязка к месяцесловным датам едва ли может однозначно указать на заказчика или на того, кому посвящен текст.

Нам кажется, что решить вопрос о характере состава Усп. сб. можно только при условии объяснения порядка следования гомилий. Странно предполагать, что грамотный и аккуратный писец, сознательно стилизующий почерк свой под почерк предшественника при принятии у него работы [10, с. 21], допускающий крайне мало ошибок, так что особености его говора установить уже 160 лет не удастся, абсолютно произвольно располагает чтения на главный период церковного года, а прочитавшие впоследствии рукопись переплели ее и сохранили до наших дней в библиотеке центрального столичного собора. При допущении, что писец Усп. сб. переписывал с ранее неверно составленной Минеи, нам придется задать себе еще один вопрос: зачем надо было составлять четью-минею на май с включением в нее слов на Страстную седмицу, если на протяжении X, XI, XII и даже XIII века Пасха на май выпасть не могла, последним возможным числом было 25 апреля.

Несмотря на этот логичный вывод, Усп. сб. продолжают исследовать именно как Минею на один из месяцев Постно-Цветного периода, используя предложенный в свое время А.С. Орловым термин «Торжественник». Из последних работ можно назвать статью С.Ю. Темчина «Этапы становления славянской гимнографии (863 – ок. 1097)» [8, с. 63-64], где изложена гипотеза создания протографа Усп. сб. в восточно-болгарский (преславский) период – время правления царя Симеона (894-970) – вместе с мартовской минеей (Супрасльская рукопись). Задачей переводчиков, по мнению автора, было повторить триодные служебные тексты четырьмя сборниками на Постный и Цветной периоды.

Объяснений, почему при верном порядке гомилий в Супр. рук. чтения в Усп. сб. расположены так нестандартно и зачем все же потребовалось составлять практически идентичные минеи на разные месяцы, если в один из них – май – Пасхи быть не могло, С.Ю. Темчин не дает, что не делает его версию абсолютно доказательной.

Итак, необходимость обращения к порядку слов в Усп. сб. не вызывает сомнений. Выпишем этот порядок:

175б – *Иоана чьрьньця* презвутера дамаскинська слово щ исъхъшии смокъвьници и о притъчи винограда въ стьби понедѣльникъ [15]

180в – *Иоана Златоустаго* слово о десяти дѣвиць и о милости и о молитвѣвъ костянтина града златоустааго от съказанія еуангльскааго еже от матиеа на утрия еже естъ великыи вѣторьникъ

188а – *Иоана архъиеспна златоустаго* слово въ великыи вѣторьникъ и о събърании събора на га и глааху чьто сътворимъ

190в – *Иоана архъиеспна костянтина града златоустааго* слово въ великыи вѣторьникъ и о і(10) двць и о прилюблении убогихъ

195а – *Иоана архъиеспна златоустаго* слово о блудьници въ великую срѣду къ пасцѣ

197в – *Иоана архъиеспна златоустаго* слово въ великую срѣду

щ зависти еже въ еуанггли речено излѣзьше же фарисѣи и съвѣтъ сътвориша на іса да его изгубятъ

201в – □ *стого оца нашего ищана златоустаго* слово о блудьници въ великую срѣду

203б – *Иоана архиепсна косянтина града златоустааго* слово въ великыи четвъртъкъ егда умы нозѣ ученикомъ своимъ

206б – *стого оца нашего ивана златоустаго* слово о чьстьнѣмъ кръстѣ речено **И** – въ стыйи пятък

212б – *Иоана архиепсна* по пятъцѣ събъраша ся архiereи и фарисеи къ пилату глюще ..

216б – въ великыи четвъртъкъ ноць стго оца нашего евъсевия епсна алеоандрѣскаго слово о въшьствии іщана прдтча въ адъ

222в – въ суб лазореву стго оца нашег андрѣя архиепсна критска – ерусалимитина похвала о четвъртоднєвнѣмъ лазори

233г – *стаго ищана оця нашег златоустааго* слово на вѣрбѣницю

239в – въ суб великую слово стго григория антищхискааго на стое и спсьное погребение и въскръсение га нашего Іс Ха ги блгослов

245в – *иоанна златоустааго* слово на прѣславное въскрѣшение триднєвное га нашего Іс Ха

Это тот набор чтений, который и вызывает недоумение порядком расположения. Какие можно предложить гипотезы порядка расположения слов, если отказаться от версии об ошибке писца?

1. Версия календарная. Евангельская история последних дней земной жизни Христа связана с 14-15 нисана, с праздником иудейской Пасхи. Известно, что в первые века христианства празднование Воскресения Христова проходило в воскресенье после рассчитанного иудейского праздника (кстати, известно, что некоторые малоазиатские христианские общины отмечали оба дня). По требованию Никейского собора 325 года, который после 300 лет гонений на христиан установил христианство как государственную религию и систематизировал пасхалии на основе расчетов обратимости лунного круга и дней весеннего полнолуния, для всех христиан принято известное решение: 1. совершать Пасху только в «день Господень», в воскресенье, но не с иудеями; 2. совершать Пасху только после дня весеннего равноденствия, когда солнечный день начинает увеличиваться; 3. не допускать совпадения иудейской и христианской Пасхи, всегда совершать христианскую Пасху позже.

Правила Первого собора предлагали схему, которая свела на нет возможность совпадения двух праздников, то есть окончательно отделяла христианство от иудаизма, и устанавливали единый для всех христиан день Пасхи, Благовещения и Рождества Христова. Эти календарные расчеты были отлично известны славянам: И.И. Срезневский, рассматривая древнейшие глаголические памятники, приводит приписку из глаголического Служебника, где дан обратный порядок пас-

хальных границ (самая поздняя из них – 18 апреля). На Руси известно Учение Кирика 1136 года и произнесенное в 1038 Слово о законе и благодати Илариона, где безупречные цифры однозначно позволяют говорить о знании на Руси календарных расчетов уже в X – XI веках.

Последовательность расположения Слов сначала относит нас к воспоминаниям о последних пяти днях земной жизни Христа – слово в Великий Понедельник, три чтения на Великий Вторник и в Великую Среду, далее слово в Великий Четверг и в Страстную Пятницу. Три чтения, идущие далее, имеют особый смысл лишь для христиан, но не для почитателей иной веры, ибо и рождение Иоанна Крестителя, и чудо Воскрешения Лазаря, и Воскресение Господне значимы как события лишь для верующих во Христа.

Возможность подтверждения версии текстом Усп. сб. Можем ли мы предположить, что составитель Усп. сб. был хорошо знаком с историей становления христианства как государственной религии? Прямое подтверждение можно найти во втором агиографическом тексте – Житии Афанасия Александрийского. Вторая половина Жития (6б, 2 – 8б, 19) со слов «първыи же съборъ бысть въ Никеи...» дословно повторяет текст о Первом соборе по славянскому переводу Хроники Георгия Амартола, на что указала Л.И. Щеголева [13, с. 12-25]. Анализ разночтений славянского текста Хроники и Жития Афанасия и греческого источника приводит нас, в отличие от Л.И. Щеголевой, к мысли о творческом характере использования греческого текста и убеждает в высоком уровне грамотности славянского автора. Среди отмеченных неточностей в переводе с греческого оригинала отметим как наиболее показательные две.

Во-первых, отмечается пропуск слова при передаче Символа Веры: «кбЯ ухнѣнбсчпн» = «собезначального» [13, с. 20-21]. Но в греческом тексте Никейского Символа Веры этого слова нет [4, 37-38]. Так что славянский переводчик отнюдь не случайно опускает слово, вероятно, он замечает неточность оригинала. Еще более выразительным оказывается второе разночтение: в славянских переводах греческому «псипдьощт» = «православный» соответствует «преславно», в чем Л.И. Щеголевой видится порча. Трудно предположить, что слово «православие» было славянскому писцу неизвестно, поэтому мы проверили реальное словоупотребление «псипдьощт» и обнаружили, что по отношению к религии термин впервые употреблен в Кодексе Юстиниана 529 года. До шестого века термин «псипдьощт» фиксируется в значении «правильный» в грамматическом смысле в трудах греческого лексикографа II века Юлия Поллукса из Александрии [14].

Славянский переводчик оказывается более тонким в выборе слов и более образованным, чем греческий автор. Введенное позже, уже в период начавшихся расхождений между Римской и Византийской цер-

квями слово «православие» не могло органічно вписатися в текст о Первом соборе.

Заметим еще, что хотя Первый Собор формально и утвердил христианство, но гонения на христиан продолжались еще и после него, при императоре Юлиане Отступнике, а споры с ересью осужденных сторонников Ария шли и до Третьего Эфесского собора 431 года, то есть более ста лет.

2. *Версия агиографическая.* Идущие подряд в тексте слова Иоанна Златоуста (в том числе и Псевдо-Златоуста), разбитые один раз словами Евсевия Александрийского и Андрея Критского, а второй раз словом Григория Антиохийского, заставили нас прочитать «заголовки» отнесенных непосредственно Златоусту слов и вспомнить его биографию. После крещения Св. Иоанн некоторое время жил с подвижниками в сирийской пустыне, далее был поставлен пресвитером в Антиохии и быстро прославился как оратор и проповедник; в 398 стал епископом Константинопольским, снискал любовь горожан, но ненависть многих высших церковных чинов. Результатом явилось его низложение и изгнание. По требованию народа он возвращен, но снова был смещен, причем ему запретили служить пасхальную заутреню в Св. Софии, и он отслужил её под открытым небом, после чего был отправлен в ссылку.

В 407 году уже совершенно больного ссыльного иерарха перевезли еще дальше от места первоначальной ссылки, чтобы лишить его популярности; по дороге Св. Иоанн скончался. Несмотря на хуление бывшего архиепископа со стороны властей народ отказывался забывать его и не посещал церкви, где не поминалось имя Златоуста. В 417 почитание восстановили, а в 438 мощи святого торжественно перенесены в Константинополь в храм Св. Апостолов.

Оставшийся неизвестным славянский автор показывает нам типичное строение стандартного жития мученика, пострадавшего за веру. Обычно такое Житие состоит из рассказа о жизни посвятившего себя служению Богу, но все же обычного человека; потом описывается его мученическая смерть (часто гиперболизированная). Далее могут следовать рассказы об обретении мощей мученика, торжественном перенесении их и о канонизации мученика. Учитывая предположение, высказанное в свое время Хр. Лопаревым, а потом И. Добревым, что первыми славянскими четкими сборниками были переводы византийского Панегирикомартирология, обращая внимание на распространение в славянской письменности житий первых христианских мучеников и канонизацию первыми именно мчн. Бориса и Глеба, версия вполне может быть применена для толкования гомилетической части Усп. сб, большая часть агиографической половины которого состоит из жизнеописаний первомучеников. Кстати, если все же признать общий протограф для Усп. сб. и Супр. рук.,

то этот текст обязан был быть Мартирологом, так как Супр. рук. состоит из житий мучеников практически целиком.

3. *Версия апокрифическая.* В тексте Усп. сб. много апокрифов. Он и начинается с апокрифического Паралипоменона Иереми, и одним из последних текстов будет Сказание об Агапии. К слову сказать, неканоническими следует считать и русские жития, ведь при официальной канонизации Бориса и Глеба дата их памяти иная, а Феодосий Печерский хотя и почитается, но на канонизацию его в XII веке греческая Церковь еще не идет.

Мы рискнули соотнести характер наших слов и евангельских эпизодов и получили следующее:

<i>Евангельское повествование</i>	<i>от Матфея</i>	<i>от Марка</i>	<i>от Луки</i>	<i>от Иоанна</i>
131. Воскрешение Лазаря				11, 1-46
132. Заговор начальников иудейских против Христа				11, 47-57
140. Бесплодная смоковница	21, 18-22	11, 12-14; 20-26		
143. Иисус Христос в Вифании	26, 6 - 13	14, 3 - 9		*138, 11, 55 - 12, 11
151. Допрос Иисуса Христа у Анны				18, 13, 19-24
165. Явление Воскресшего Христа Марии Магдалине				20, 11-18

Фрагменты приведенной таблицы [1, с. 1361-1371] наводят на весьма интересное для нас размышление. Ведь полного совпадения в евангельских рассказах нет, полная история земной жизни Спасителя восстанавливается только при совмещении всех источников. Не мог ли наш автор позволять себе совмещение, удвоение разных текстов для создания полной картины, нужной ему?

Возможность подтверждения версии текстом Усп. сб. Уже назван текст Жития Афанасия, составленный из двух половинок: начала, взятого из «Луга духовного» Иоанна Мосха по тексту, содержащему еще и в Синайском патерике, и соотнесенной с ХГА второй половины жития. Кстати, некоторые интересные словоупотребления (к примеру, слово «оземствие») соотносят вторую половину со службой Афанасию Александрийскому, причем по старейшему её варианту, представленному в Путятиной Минее.

Первый текст Усп. сб. – апокрифический Паралипоменон Иереми – компилирует двух ветхозаветных Пророков, причем Книга Варуха не относится к каноническим. Заметим еще, что вариант из Усп. сб., к сожалению, частично утраченный из-за порчи начала памятника, не полностью совпадает с другими вариантами этого апокрифа, на что обратил внимание еще акад. Н.С. Тихонравов [9].

Два первомученика русских Борис и Глеб имеют два текста в Усп. сб. – Сказание и страсть и похвала (8б – 18б) и Сказание Чудес (18б – 26а). Разделена пополам память Иова (как и текст из Книги Иова). Всегда отмечаемая непосредственность Жития Мефодия (102б – 109в), где не содержится рассказа о жизни Мефодия до начала его деятельности вместе с Константином, и Похвального Слова Святым Равноапостольным братьям (109в – 115г) абсолютно повторяет нам изложенную выше схему гомилетического цикла.

Есть еще один текст, указывающий на удвоение и смешение апокрифического характера. Под 5 мая расположено «Мучение Иринии». Память мученицы относят к этому числу и майские Миней служебные начиная с Пугятиной. Но вот как заканчивается Житие Ирины в Усп. сб.: «почи же въ рацѣк априля мсца въ ·З· днь се же написа апелиянь старьць дхъмь стьимь» (84а). «Земля» в кириллице соответствует цифре «7», получается, что Ирина упокоилась 7 апреля, почему же мы чтим её память 5 мая? Должно быть, есть несколько памятей Ирины в году? Да, несколько, но на 7 апреля ни один не приходится.

По современному месяцеслову на 7 апреля приходится житие мученика Каллиопия, прославленного не в последнюю очередь благодаря своей матери – Феоклии. Параллелизм двух текстов может почувствовать знающий оба: Ирина фактически делает христианином своего отца Ликиния, Феоклия же наставляет сына Каллиопия быть твердым в вере Христовой. В тот же день вспоминаются Мчч. Руфин, Акилина и с ними 200 воинов, причем в рассказе об их муках есть параллелизм с предыдущей парой: Акилина заботится о сидящем в темнице дьяконе Руфине.

Время жизни Ирины – за 200 лет до Никейского собора – не позволяет, казалось бы, использовать и это житие для подтверждения идеи глубоких исторических знаний автора Усп. сб. Но при внимательном изучении обращает на себя внимание фрагмент изложения Ириной сути её веры: она доказывает веру в Святую Троицу, причем употреблен оборот «щмооусия Троиця» (82а, 20), а этот грецизм появляется впервые именно в Никейском символе веры, да еще и приписывается Константину Великому [4]. Значит, и этот текст послужил базой для внесения авторских идей.

То, что Житие Ирины – это апокриф, отмечено акад. Н.С. Тихоновым при публикации Ирининого мучения по списку XV века [9, с. 146-163]. Мы в первую очередь отметили практически полную идентичность рассказов, но последняя фраза, содержащая число, в рукописи XV века приведена в соответствии с месяцесловом. Интересно, что писец XV внес исправление и в речь Ирины, исправив грецизм «щмооусия» на «оумоисія» [9, с. 161]. Следовательно, актуальное включение в Усп. сб. лексемы не понято более поздними русскими книжниками.

Но, кроме перечисленных выше первоучеников, 7 апреля в месяцеслове упомянут еще *Георгий*-исповедник, мученик иконоборческих времен, митрополит, а на 5 мая, помимо Ирины, в современном месяцеслове приходится именины *Илариона*, и это совпадение заставляет задуматься. Изложение версии четвертой напрашивается само собой.

4. *Версия русская, историческая.* Обнаружение в Усп. сб. Жития Ирины, она же Иларион, она же Георгий не могло остаться без внимания. Предположение о связи текста с историей русского христианства первых веков логично следует из присоединения Жития Ирины к двум известным русским текстам. Но высказанная выше идея о выделении киноварью даты 29 октября не в связи с Марией Шварновной, а в связи с *прп. Авраамием Ростовским* заставляет сузить пространственные границы до истории ростовской, владимирской, суздальской земли, что не противоречит высказывавшимся ранее взглядам на место создания рукописи.

Современное Житие Авраамия Ростовского повествует о его праведной жизни и обращении многих язычников в христианство в XI веке (1073-77) и об обретении мощей Святого при великом князе Всеволоде в период с 1176 по 1212, то есть через **100 лет** после смерти Авраамия. Цифра 100 отделяет Первый собор от Третьего, в Сказании о Борисе и Глебе сообщено о перенесении мощей мучеников через 100 лет после их гибели от руки брата. Даже Слово о законе и Благодати и Учение о числах Кирика разделяет около ста лет. Наконец, кириллическое «Р» – цифра **100** – есть во второй половине Жития Феодосия на л. 66а Усп. сб., причем эта цифра – последняя в ряду необъяснимых цифр, встретившихся на полях и в тексте Жития Феодосия Печерского. Этот текст был столь многократно описан филологами и историками, что отсутствие объяснений этих загадочных цифр и даже упоминаний об их наличии заставило нас обратиться непосредственно к рукописному памятнику [16].

Появление цифр предваряется припиской на листе 46г (лист смены почерка), в СК описанной так: «полууставом XIV века: *и сю строку ищи перекина оди(н) лист*» [6, с. 183]. Далее в СК указывается, что лист, на который дается ссылка, «по-видимому, вырезан». Но при перечислении утраченных в Усп. сб. листов нигде не указано отсутствие листа после л. 46. Не указано в СК и то, что надпись неоднородна: рядом с последней строчкой текста написано «*и сю строку*», а остальная часть фразы ниже, мельче и, по нашему мнению, иным почерком. Кстати, в издании Усп. сб. на фотографических приложениях это видно [10, рис. 4].

«Перекинув один лист» (то есть пропустив 47а-г), мы оказались на листе 48, но ничего не обнаружили. Рекомендация почерка более позднего не помогла. Зато, следуя рекомендации первой записи, мы вышли на листе 49б на «*сю строку*». Последние строчки 46г – «и

сѣдъше глааху чѣто сѣтворимъ» – вполне соотносимы с четвертой строкой на л. 49б: «и сице же глаше имъ». Мы предполагаем, что кто-то из читающих книгу в XIV-XV веках дописал имеющуюся ранее приписку, сообразив, к какому фрагменту она относится.

Непосредственно перед строкой на л. 49б и находится первая цифра – 61 (кириллицей). Эта цифра написана разными чернилами, первая буква светлее, вторая темнее, но на всем листе чернила также неоднородны. На следующем развороте рукописи на полях столбцов 49г и 50б появляются мелкие цифры 63 и 64, писанные более светлыми чернилами, и на л. 50г также более светлыми чернилами в текст вписана цифра 65. Не разбирая отдельно написание каждой цифры, заметим, что часть из них написана сбоку колонки, часть внутри, ряд цифр не имеет вокруг себя точек, некоторые, как только что отмеченная 65, имеют разное обрамление. Перед цифрой стоят четыре точки, после – только одна. Все эти особенности еще будут предметом нашего специального описания в последующих статьях. Сейчас же приведем только ряд цифр, находящихся внутри текста, а не сбоку колонки. Это 61, 65, 69, 71, 75, 76, 79, 81, 83, 93.

Второй (основной) писец Усп. 4 относится к цифрам очень внимательно, ведь именно он создает намеренную путаницу в порядке расположения житий. Надо сказать, что в заглавиях житий цифры постоянно правятся и подчищаются. К примеру, на полях Усп. 4 напротив записи о дате памяти Мефодия, первоучителя славянского написана «2 = 6», тогда как «i = 10» в самом тексте пишется по подтертому. Среди написанных на полях цифр привлекает к себе внимание 86 на л. 60а, где цифра «6 = 2» крупнее и четче «п», к тому же опущена чуть ниже. Последняя цифра 100 в публикации А.А. Шахматова 1899 года [5, с. 95] изображена с тремя точками вокруг, как бы образующих «нимб». В Усп. 4 мы все же видим титло, хотя писец написал перекладину его чуть тоньше, тогда как опущенные вниз хвостики титла оказались более яркими. Очевидно, что работа над цифрами не случайна и несет скрытый смысл.

К тому же включение в житийный текст цифр сопровождается не отмеченной в описаниях припиской на листе 61а,б: вверх ногами очень мелко, но уставным письмом написано «ги п*моз* рабу своѣ». В приписке крупная и немного расплывшаяся «П», остальные буквы тоненькие, не исключена смена орудия письма. Строкой ниже видны остатки титла и верхней части букв (можно предположить частичную запись в столбик), пострадавшие при уменьшении рукописи в XV веке в связи с подготовкой к переплету. Рядом очень тонко, практически незаметно написаны «ВО», под ними можно предположить следы еще двух букв, подтертых или пострадавших от времени. Из особенностей начертаний букв в приписке, как нам кажется, можно отметить квадратную форму овалов букв «р» и «б» и квадратную форму «носика» у «у».

Мы считаем эту приписку написанной рукой писца и связанной с окончательным складыванием замысла: *рассказать о некоторых событиях истории своей земли языком Церкви, а не «светской» хроники*. Вероятно, основное внимание составителя может быть направлено на события церковной жизни Ростовской земли.

При такой версии получает однозначное толкование начало рукописи с Паралипоменона Иеремии. А сама идея заставляет заглянуть в русские летописи за период XII века (отрезок 6600-6700). Мы воспользовались Лаврентьевской летописью, учитывая написание цифры «б» как «г» в нашем памятнике. Такое написание будет указанием на счет лет по ультрамартовской датировке, именно её использовал автор отраженной в Лаврентьевской летописи редакции. В Ипатьевской начертание «б» как «с» указывает на мартовский год, чем объясняется расхождение в год между датами многих событий в этих двух летописях.

Отмеченные даты оказываются соотнесены с историей Владимиро-Суздальской земли. **6665** – смерть Юрия Долгорукого и призыв на княжение Андрея Боголюбского. **6669** – строительство Успенского собора во Владимире. **6683** – рассказ об убийстве Андрея Боголюбского. Длинная запись под **6693** годом рассказывает в том числе и о поставлении Луки, нового епископа Ростова, Владимира, Суздали и всей Ростовской земли [3]. Восстанавливаются также год **6661** – основание Переяславля Залесского, **6671** – объявление столицей Владимира на Клязьме. Кроме того, с годом **6671** связана попытка учредить во Владимире митрополию, в связи с чем отправлялось посольство в Константинополь, в **6676** был собор в Киеве по случаю споров о poste, где от Суздаля был известный Феодор (Феодорец), впоследствии зверски убитый как еретик, причем описание его казни напоминает смерть первомучеников.

Интересно, что под 6694 годом (следующая после последней из перечисленных нами цифр) в Лавр. лет. содержится запись: *«М(с)ця мая в 1 день на память ста(е) пррока Иеремея. В сере(д) на ве(ч)рии бысть знамение въ слнци»* [3, с. 396]. Запись следующего года сообщает о рождении у Всеволода сына Бориса *«м(с)ця мая в 2 день на пренесенье стюю мчнку Бориса и Глеба»*. Далее записи с днем памяти святого в Суздальской летописи регулярны, ими сопровождаются в том числе и записи 6710 (смерть Февронии), 6714 – смерть Марии Шварновны, 6720 – смерть Всеволода Большое Гнездо, здесь дополнительно появляется индиктное исчисление (правда, индикт не обозначен).

Мы вспомнили, что индиктом сопровождалась запись о перенесении мощей Феодосия Печерского под 6599 (конец предыдущего столетия). Обращение к Лавр. лет. позволило найти перед записью о начале 6600 года сообщения: *«В се же лето знамение в слнци яко погыбнути ему и мало ся его оста акы м(с)ць бы(с) в ча(с) 2 дне м(с)ця*

маия... Въ се же лето волхвъ явися Ростове иже вскоре погыбе» [3, с. 214]. Этот текст есть и в Лавр., и в Ипат. лет., а записи в указанные выше годы оформлены в двух старейших летописях по-разному.

Наконец отметим, что записи Лавр. лет. о событиях конца столетия (6698 и 6700) находят прямые параллели в Усп. сб. Выделенная кинуварью повесть о Святом Авраамии соотносима не только с памятью прп. Авраамия Ростовского, в 6697 преставился поставленный лишь три года назад ростовский епископ Лука, обычно упоминаемый в одном ряду с новгородским Нифонтом, ростовским Кириллом и владимирским Симоном как образец благочестия. В 6698 епископом поставлен Иоанн, отец духовный князя Всеволода. В 6700 рассказано о торжествах в Суздальской земле с участием епископа Иоанна и князя Всеволода (Дмитрия) с указанием «того лета заложен бысть град Суждаль». Скорее всего, это рассказ о восстановлении Суздальского Дмитриева монастыря (бывшее подворье Киево-Печерской Лавры), сгоревшего в конце XI века, как раз 100 лет назад. Примерно в то же время во владими́ро-суздальской земле основано еще несколько монастырей, в том числе монастырь во имя Рождества Пресвятой Богородицы на Клязьме, настоятелями которого в разное время были св. Симон, епископ Владимирский, и Кирилл ростовский, в богатой библиотеке которого, по всей видимости, хранился когда-то Успенский сборник, и два женских – Успенский, основание которого связывают как раз с Марией Шварновной, и Суздальский Ризоположенский, в котором позже упокоилась черниговская княжна, известная как прп. Евфросиния Суздальская.

Обобщая сказанное выше, мы уточним предлагаемую версию о создании Усп. сб. Это памятник ростово-суздальской земли, составленный параллельно с летописью того же времени и излагающий историю становления Ростово-Владими́ро-Суздальской епархии. Жития первоучеников и апокрифы, правящиеся по мере необходимости, использовались как материал для художественного изложения церковной, а не светской истории, подобно тому как греческие Хроники послужили базой для формирования текста русских летописей. Автором-составителем Усп. сб. (второй писец) был человек высочайшей образованности, скорее всего, он был насельником Дмитриева монастыря в Суздале, где и создал этот памятник письменности. Время начала работы над памятником мы бы привязали именно к периоду между 6693 и 6697 годом, далее следует перерыв, вероятно связанный с оставлением работы первым писцом; окончание работы, вероятно, относится к периоду сразу после 1230 года, после смерти в Дмитриевом монастыре ростовского епископа Кирилла I. Дополнительные доказательства этой версии, извлеченные из анализа текста Усп. сб., мы предложим в следующей работе о судьбе древнерусской рукописи.

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового завета (с Синодального издания 1912). – М., 1968.
2. Библиографические материалы, собранные Андреем Поповым. Описание сборника русского письма конца XII века. – ЧОИДР, кн. 1, 1879.
3. Лаврентьевская летопись (ПСРЛ. Т. 1) – М., 2001.
4. Лебедев А.П. Вселенские соборы IV и V веков. – СПб., 2004.
5. Сборник XII века Московского Успенского Собора, вып.1, А.А. Шахматов, П.А. Лавров – ЧОИДР, 1899, кн. 2.
6. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящийся в СССР. XI-XIII вв. – М., 1984.
7. Арх. Сергей (Спасский). Полный месяцеслов Востока. Т. 1. Восточная агиология – Владимир, 1901 – репринт М., 1997.
8. Славянский мир между Римом и Константинополем. Вып. 11. – М., 2004.
9. Тихонравов Н.С. Памятники отреченной русской литературы. Т. 1-2. – СПб., 1863; он же Апокрифические сказания // Сб. ОРЯС т. LVIII № 4. – СПб., 1894.
10. Успенский сборник XII – XIII вв. // изд. подготовили О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон. – М., 1971. (в ссылках: Усп. сб.+номер листа по рукописи и строки).
11. Щепкина М.В. О происхождении Успенского сборника // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сб.1 – М., 1972.
12. Щепкина М.В. и Протасьева Т.Н. Сокровища древней письменности и старой печати. М., 1958 – цитируется по www.shm.ru (официальный сайт ГИМ).
13. Щеголева Л.И. Житие святого Афанасия Александрийского в переводной литературе Древней Руси // Мир житий (Сборник материалов конференции Москва 3-5 октября 2001 г.) – М., 2002.
14. Liddel H.G., Scott R. A Greek-English Lexicon. Vol.I-II – Oxford., 1925-1936.
15. Будучи стеснены в возможностях передачи реального написания в памятниках, отметим, что «ћ» используется вместо кириллической «ять», нет передаются нами различия между «юсом малым» и «а йотированным».
16. На первом этапе проверки мы пользовались микрофильмом Усп. сб. (Син. 1063/4 или Усп. 4) из собрания Отдела рукописей ГИМ, не надеясь на возможность проверки гипотезы по памятнику. Поэтому мы не можем не сказать *огромное спасибо* всем сотрудникам ОР ГИМ и *Е.В. Ухановой* в первую очередь за предоставленную возможность поработать непосредственно с

бесценной рукописью. Все дальнейшее изложение основано на выводах, сделанных при работе с рукописным памятником, что отмечается ссылкой Усп. 4.

АННОТАЦИЯ

В статье предлагается новая гипотеза формирования состава одного из древнейших памятников русской письменности – Успенского сборника XII века. Необычный порядок расположения глав в рукописи с XIX века привлекал внимание исследователей, но не был объяснен. Автор предлагает не только возможное объяснение, но и более точную датировку рукописи в связи со своей гипотезой.

SUMMARY

The article formulates a new hypothesis of formation of one the oldest manuscripts in the Russian written tradition – Uspensky sbornik XII. An unusual order of chapters' succession in the manuscript has been attracting attention of the scholars since the XIXth century but hasn't been explained. The author suggests not only explanation but also interferes with the new dating of the manuscript in accordance with the hypothesis introduced.

*В.І. Теркулов
(Горлівка)*

УДК 81'367.4: 81'373.611

ДО ПИТАННЯ ПРО НУЛЬОВУ АФІКСАЦІЮ ПРИ УТВОРЕННІ ПРОСТИХ АБРЕВІАТУР ТА КОМПЗИТИВ УНІВЕРБАЛЬНОГО ТИПУ

Пропонована стаття є продовженням розгляду теми «нульової афіксації», який був започаткований нами в одній з попередніх публікацій [12], де ми, аналізуючи засоби вираження граматичного значення відмінка, змушені були визнати, що у мові не існує «**нульових**» флексій. На наш погляд, „їхне виділення являє собою інерційний «аглютинативний» підхід до мов «флексивного типу», коли правило, що дійсно є обов'язковим для мов аглютинативного ладу – «граматичне значення вимагає обов'язкової наявності спеціалізованого афікса, який вказує на це граматичне значення» – автоматично переноситься на ті мови, що мають у своїй структурі зовсім інші закономірності вира-

ження граматичного значення” [12, с.263]. Метою роботи, що зараз пропонується до вашої уваги, є поширення тези про неправомірність вживання терміна «нульова афіксація» для деяких різновидів так званої безафіксної деривації, коли, за твердженням В.В. Лопатіна, „носієм словотвірного значення є нульовий афікс” [5, с.79].

Моделі «безафіксного» словотворення можна розподілити за такими групами:

1) словотвірні типи, в яких відсутність вираженого афіксального елемента є показником того, що на базі слова, яке належить до певної частини мови, постало слово, яке належить до іншої частини мови; сюди відноситься продукування:

а. іменників зі значенням абстрактної дії, наприклад *хід* (<*ходити*), *зabій* (<*зabивати*), або зі значенням носія відношення до дії, наприклад *зайка* (<*зайкатися*), *богомол* (<*молитися богу*), *всюдихід* (<*всюди ходити*), *базіка* (<*базікати*), що створені на базі дієслів;

б. іменників зі значенням абстрактної ознаки, наприклад *гниль* (<*гнилий*), *синь* (<*синій*), *інтим* (<*інтимний*), або зі значенням носія ознаки, наприклад *інтелектуал* (<*інтелектуальний*), *універсал* (<*універсальний*), що створені на базі прикметників;

с. прикметників зі значенням присвійності, що створені на базі іменників, наприклад *золотий* (<*золото*), *добрий* (<*добро*) [5, с.79-81];

2) словотвірні типи, в яких зміна родового значення в межах однієї частини мови (укр. *раб* – *раба*, *маркіз* – *маркіза*) вказує на розходження статевої характеристики суб’єктів [8, с.81];

3) Словотвірні до складу яких входять абрєвіатури, що виникли внаслідок скорочення простого слова, такі, наприклад, як *маг* (<*магазин*), *пом* (<*помічник*) та ін., В.А. Горпинич вважає, що „в похідних цього типу формант має всі ознаки нульової суфіксації: 1) морфологічне явище усічення твірної основи; 2) нульовий суфікс зі значенням особи (*зам*, *зав*) та конкретних предметів (*лаб*, *маг*, *рок*); 3) нульове закінчення із граматичним значенням іменника чоловічого роду (2 відміна). Тому логічніше кваліфікувати їх як нульову суфіксацію” [2, с. 118];

4) Словотвірні до складу яких входять слова, які з’явилися внаслідок вербальної інтерпретації словосполучень (*загальнозживаний* < *загально вживаний*, *автовокзал* < *автобусний вокзал*; *орґанізовки* < *орґанізаційні висновки*). В.П. Григор’єв відносить „до безсуфіксних утворень (або утворень з «нульовим суфіксом»)» [3, с. 73-74] У тому ж напрямку рухається й В.В. Лопатін, який, вважаючи, щоправда, що не суфікси, а інтерфікси є власне композитними афіксами, оскільки репрезентоване ними „сполучне значення є тим специфічним словотворчим значенням, яке є характерним для складних слів і яке в чистих словоскладаннях являє собою єдине словотворче значення” [6, с. 36], пропонує „розглядати складні слова, які не ма-

ють матеріально вираженого інтерфікса і позбавлені будь-яких інших специфічних формальних засобів вираження зв'язку компонентів (*Ленінград, прес-форма*), як слова з нульовим інтерфіксом (виділені нами – В.Т.)” [6, с. 36].

При всій важливості атрибуції перших двох типів безафіксного словотворення, до яких ми плануємо повернутися в наступних статтях, у цій роботі нами буде проаналізовано лише моделі третього (прості абрєвіатури) та четвертого (композити) типів, віднесення яких не тільки до безафіксної деривації, але й до деривації взагалі, на наш погляд, є простим теоретичним непорозумінням. При наявній розбіжності механізмів реалізації цих моделей, ми все ж таки маємо всі підстави розглядати їх разом, тому що статус за відношенням одне до одної «твірної» та «похідної» одиниць як у першому, так і у другому випадку однаковий. Перед нами процес створення не нових номінативних одиниць, а **нових структурних різновидів** вже існуючих в мові номінатем (= номінативних одиниць) різних типів.

Почнемо з простої абрєвіації. Потрібно відзначити, що усікання твірної основи, усупереч згаданому вище твердженню В.О. Горпинича, у безафіксному способі не є базовою ознакою. Г. Марчанд, наприклад, стверджував, що сутність цього способу полягає «в утворенні зовсім відмінного слова без приєднання дериваційного елемента» [14, с. 293-294]. Інакше кажучи, не усікання основи, а саме утворення слів «від загальної основи без будь-яких позитивних (не нульових) словотвірних афіксів і інших спеціальних словотвірних засобів (чергування, акцентні розходження), але **тільки поєднанням слів з тією або іншою певною парадигмою** (виділене нами – В.Т.)» [10, с.40], складає основу цього різновиду деривації. Треба нагадати, що словозмінна парадигма вказує на приналежність лексеми до певного граматичного класу. Наприклад, парадигма відмінка і числа при стабільності значення роду вказує на те, що перед нами іменник, парадигма вказує особи та дієслово і т.д. Зміна парадигми при безафіксному словотворенні є відображенням онтологічної зміни граматичного значення і внаслідок цього – значення лексичного. Наприклад, дієслово при зміні його граматичних ознак (вид, особа, стан та ін.) продукує іменник (рід, відмінок, число), наприклад *завалювати* > *завал*, *ходити* > *хід*, прикметник – іменник (*зелений* > *зелень*, *товстий* > *товща*), іменник чоловічого роду – іменник жіночого роду (*Іванов* > *Іванова*) та ін. При простій же абрєвіації зміна будь-яких онтологічних граматичних характеристик слова не відзначається. Наприклад, немає ніяких граматико-семантичних розходжень між *завом* і *завідувачем*, *членом-кореспондентом* і *член-кором* і т.д.

Але більш важливим для нас є те, що безафіксний спосіб як словотвірний процес відбиває відношення **словотвірної мотивації**. Остання, як відомо, передбачає такий стан, коли значення твірного слова

або впливає зі значення його частин/словотвірної основи та форманта/ (морфологічна мотивація), або утворюється внаслідок переосмислення (семантична мотивація) [1, с. 34]. У будь-якому випадку мотивація передбачає наявність обов'язкових семантичних розбіжностей між твірним та похідним словами. Ця умова, однак, не витримується при утворенні абревіатур розглянутого типу, оскільки замість розбіжностей в семантиці, як лексичній, так і граматичній, ми маємо їхню абсолютну тотожність! Наприклад, слово **комп** може вживатися в однакових контекстах зі словом **комп'ютер**, причому з абсолютно ідентичними лексичним і граматичним значеннями та в ідентичній синтаксичній функції: *в тебе комп підключений до мережі?* («ЕОМ»; називний відмінок, однина, підмет) – *в тебе комп'ютер підключений до мережі?* («ЕОМ»; називний відмінок, однина, підмет). Саме відсутність ознак словотвірної мотивації (зміна лексичного і/або граматичного значення при переході від «твірного» до «похідного») і не дозволяє в цьому випадку розглядати такі абревіатури в межах морфологічного (афіксального) способу словотворення. Тому можна, на наш погляд, погодитися з В.В. Лопатіним, що від безафіксних утворень (за Лопатіним – утворень з „нульовими афіксами“) „треба відрізнити <...> скорочення іменників типу **транс** «трансформатор», **фак** «факультет», **дир** «директор», **зав** «завідувач» і т. ін.» [5, с. 81]. Зважаючи на сказане вище, ми можемо стверджувати, що скорочена одиниця є лише **формальним дублетом повної лексеми-номінативи**.

Однак власне ту ж саму ситуацію, тобто відсутність будь-яких ознак деривації, ми маємо й у випадку перетворення словосполучення у складне слово (комполіт) внаслідок універбалізаційного процесу імплікації!

Процеси продукування на основі словосполучень слів-комполітів можна розподілити на дві групи – деривацію й еквівалентну універбалізацію.

У першому випадку до словосполучення додається якийсь формант зі своїм значенням, внаслідок чого виникає нова номінативна одиниця, значення якої є хімічною сполукою значень базового словосполучення та приєднаного форманту. Зазвичай в якості форманта в цих випадках виступає суфікс. До дериваційної композитопобудови належить, наприклад, утворення слова **двомовність** від сполучення **дві мови** + формант **-ність**, де значення композита «стан в державі, який базується на наявності в ній вживання двох мов» формується внаслідок комбінації значення словосполучення «наявність двох мов» та значення форманту «стан». Цілком очевидно, що перед нами дериваційний процес утворення нових номінативних одиниць-слів за допомогою словотвірних афіксів, і ця модель, без сумніву, в усіх своїх різновидах відноситься до моделей **деривації**. До них треба відносити слова, що мотивовані словосполученням в тому сенсі, що семантика словоспо-

лучення входить в семантику похідного слова **як частина**. Треба зазначити, що в мові існує й велика кількість дериваційних композитів, які виникли за моделлю саме безафіксного словотвору. Сюди, наприклад, належать слова *газомір* (<міряти газ), *бензовоз* (<везити бензин) та ін. Нами, шоправда, зазначаються лише моделі створення іменників зі значенням носія відношення до дії, мотивовані дієслівними словосполученнями, аналогами яких є слова типу *зайка*, *базіка* та ін.

У деяких випадках друга частина таких дериваційних композитів отримує статус афіксоїда. Як писав В.П. Григор'єв, „якщо перший або другий компонент складного слова одержує в мові здатність до аналогічного відтворення, стає продуктивним, він тим самим здобуває якість продуктивного афікса” [4, с. 46]. До цього різновиду словотворення, який можна визначити вже не як безафіксний словотвір, а як афіксацію афіксоїдного типу, належать слова типу *зоренад* (за моделлю *снігопад* (<падає сніг), *листопад* (<падає листя) та ін.), *зливопровід* (за моделлю *водопровід* <проводити воду, *газопровід* <проводити газ та ін.), які не мають в якості твірної бази словосполучення.

На противагу деривації, яка має у своїй основі механізм продукування нових номінативних одиниць із семантикою, відмінною від значення твірного словосполучення, у мові спостерігається величезна кількість випадків, коли між відправним словосполученням і виниклою на його базі лексемою не існує ніяких семантичних розходжень, наприклад *нафтосховище* (<сховище нафти), *профспілка* (<професійна спілка), *чорновусий* (<з чорними вусами). Дійсно, в результаті розвитку словосполучення тут виникає нове слово. Однак відкритим залишається питання про те, який же його статус у системі мови і стосовно „твірного” сполучення. Дуже часто стверджують, що «між відправним словосполученням і його конденсатом існують відношення похідності» [11, с. 88], вмотивованості. Але ми мусимо визнати, що це не так. По-перше, лексичне значення створеного слова-композита тут не визначається через значення словосполучення, а абсолютно ідентичне останньому (не викликає сумніву тожоність значень, наприклад, з одного боку, словосполучень *замінник шкіри*, *впорядження лісу*, і слів *шкірозамінник*, *лісовпорядження* – з іншого). По-друге, при трансформації цього типу не відбувається і граматичних змін. Оскільки «подібно тому, як слова розподіляються за частинами мови, словосполучення за їхніми стрижневими словами зазвичай підрозділяються на дієслівні, іменні, прислівникові і т. ін.» [9, с. 52], в універбалізованій композитній лексемі тільки здійснюється абсолютизація цієї властивості словосполучення, перенесення граматичного змісту стрижневого слова на лексему цілком. Наприклад, «субстантивність» словосполучення *метеорологічна служба* реалізується в субстантивності аббревіатури *метеослужба*, а атрибутивність словосполучення *з однією*

колиєю в атрибутивності бахуврихи *одноколіійний*. Все це дозволяє нам припустити, що між словосполученням і його словесним еквівалентом тут реалізуються не дериваційні, а міжгласові відношення. Лексема-компонит виступає тут поряд зі словосполученням як **варіант номінатема**. При цьому перетворення словосполучення в слово інтерпретується нами тут не як *лексикалізація*, яка має в своїй основі **семантичний саморозвиток** мовної реалізації вихідної номінатемами і розпад її актуальної тотожності, а як *універбалізація*, яка характеризується не зміною, а **збереженням** семантики та граматичної віднесеності словосполучення у створеному на його базі слові (див. докладніше про ці процеси – [13]). Відмінність універбалізації від процесу лексикалізації при видимій близькості до останнього полягає в тому, що при лексикалізації на базі однієї номінативної одиниці (номінатемами) внаслідок її семантичного розвитку та розпаду створюється нова номінативна одиниця, при універбалізації ж на базі словосполучення виникає його структурний (вербальний) різновид при збереженні семантичної та граматичної тотожності номінатемами.

Найбільш адекватний тип універбалізації **проста компресія**, коли вихідне словосполучення просто інтерпретується як слово, наприклад *швидко розчинний* – *швидкокорозчинний*, *важко хворий* – *важкохворий*. Іноді компресія цього типу ускладнюється абрєвіацією або всіх компонентів еталонного словосполучення, наприклад *військкор* – *військовий кореспондент*, або якоїсь частини цих компонентів, наприклад *сілярда* – *сілярська рада*. Іноді відзначається **компресія метатезного типу**, коли порядок розташування компонентів відправного словосполучення не є ізоморфним порядкові розташування еквівалентних компонентів створеної на його базі лексики. Тут також відзначається чиста компресія, наприклад *відступник від віри* – *віровідступник*, і компресія, ускладнена абрєвіацією, наприклад *шкіріміт* – *імітатор шкіри*. Достатньо розповсюдженим явищем є **компресія еліптичного типу**, коли не відзначається кількісної еквівалентності компонентів вихідного словосполучення і композитної лексики. Нами виявлені тільки приклади компресії еліптичного типу, ускладненої абрєвіацією, наприклад укр. *завкам* (= *заводський комітет профспілкової організації*). Останнім із зазначених нами типів є **компресія універбного типу**, коли утворення на базі словосполучення слова супроводжується імітацією дериваційного процесу. Відмінність від компресійної деривації полягає тут в тому, що словотвірний формант не привносить у семантику нового слова нового значення. Останнє залишається еквівалентним значенню відправного словосполучення. Приклади компресії універбного типу: *білосніжний* (= *білий, як сніг*), *швидкохідний* (= *зі швидким ходом, швидкого ходу*). У деяких випадках компресія супроводжується тільки зміною граматичної оформленості без додавання словотворчих формантів, наприклад укр. *вислозаций* (= *відвислим задом*),

білобокий (=з білими боками). Саме ця ситуація дуже схожа на безафіксне словотворення. Однак ця схожість лише формальна, тому що створення нового слова тут є лише структурний процес, сутність якого полягає у „прагненні підтримати рівновагу: єдність форми – єдність значення” [6, с.99]. Появи нової номінативи, що саме й відзначається при безафіксному словотворенні, тут не відбувається!

Таким чином, моделі перетворення простих слів у абрєвіатури та моделі унівебалізаційного перетворення словосполучень у композитні слова при всій їхній зовнішній розбіжності відбивають абсолютно тотожний процес створення не нової номінативної одиниці, а нового дублета, нового структурного різновиду старої одиниці в межах продукування дублетності номінативи. Тому й розгляд як першого, так і другого процесів в межах безафіксного словотвору та й словотвору взагалі насправді неможливий. Ці процеси треба визнати як процеси продукування варіантів/дублетів номінативом різних типів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М., 1977.
2. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999.
3. Григорьев В.П. О взаимодействии словосложения и аффиксации // Вопросы языкознания. – 1961. – № 5. – С. 71-78.
4. Григорьев В.П. О границах между словосложением и аффиксацией // Вопросы языкознания. – № 4. – 1956. – С. 38-52
5. Лопатин В.В. Нулевая суффиксация в системе русского словообразования // Вопросы языкознания. – 1966. – №1.
6. Лопатин В.В. Так называемая интерфиксация и проблемы структуры слова в русском языке // Вопросы языкознания. – 1975. – № 4. – С. 24-37.
7. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М., Высшая школа, 1989.
8. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1984.
9. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. – М., 1966. – 366 с.
10. Смирницкий А.И. Значение слова и его семантика // Вопросы языкознания – 1960. – №3.
11. Снитко Е.С. Деривация и ее виды в русском языке // Русское языкознание. – 1982. – Вып. 4. – С.84-89.
12. Теркулов В.И. О средствах выражения падежного значения (к проблеме “нулевой” флексии) // Филологические исследования: Сборник научных трудов. – Вып. 6. – Донецк: Юго-Восток, 2004.

13. Теркулов В.И. О разграничении лексикализации и вербализации // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии. – Славянск, СГПУ, 2005. – Вып. 13. – Ч. 1. – С. 173-187.
14. Marchand H. The categories and types of present-day English worm-formation. – Wiesbaden, 1960.

АННОТАЦИЯ

Предложенная работа посвящена теоретической интерпретации процессов так называемой нулевой аффиксации при создании отслownых аббревиатур и универбализованных композитов. Автор предполагает, что отнесение таких явлений к нулевой аффиксации и к деривации вообще представляет собой простое теоретическое недоразумение. Данные единицы являются не новыми номинатами, а «упрощенными» вариантами полных единиц – слов и словосочетаний.

SUMMARY

The suggested article is devoted to the theoretical interpretation of the so-called zero affixation processes at creating word abbreviations and univerbal composites. The author argues that treating such phenomena as zero affixation or derivation in general is a mere theoretical misinterpretation. Such units are not new nominations, but “simplified” variants of the full units – words and word combinations.

*Е.В. Холодняк
(Харьков)*

УДК 811.161.1'42

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВЫХ ПИСЕМ М.А. МАКСИМОВИЧА

Изучая функциональные стили, многие исследователи, в частности Р.А. Будагов, Л.Н. Кецба, Н.М. Шанский, Н.М. Разинкина, М.Н. Кожина, Г.Я. Солганик и др., отмечают их способность к взаимодействию и взаимопроникновению. При этом В.Л. Наер считает, что речь идет не о механическом сведении в одном тексте разностилевых элементов, а о “заимствовании одним стилем в ходе развития стилевой системы языка какого-

либо свойства или признака другого стиля, обычно для иных целей, фигурирующего уже как свойство или признак данного стиля; кроме того, в процессе языкового развития вырабатываются какие-то принципы и нормы сосуществования, взаимодействия и проникновения стилей, которые реализуются в речевой практике регулярно, а не случайно” [9, с. 127].

Из всех существующих ныне и выделяемых исследователями функциональных стилей литературного языка только тексты официально-делового стиля характеризуются максимальной стабильностью, замкнутостью структуры и системы используемых языковых средств. Вместе с тем, для официально-делового стиля свойственна также способность быстро реагировать на социально-исторические сдвиги в обществе. К.А. Логинова, рассматривая развитие официально-делового стиля в диахронии, отмечает, что в донациональный период регулирование производства эпистолярных текстов осуществлялось на уровне текста путем создания образцов, служивших ориентиром в деловой практике, а с начала XIX века деловой стиль претерпел некоторые изменения, связанные с реформой литературного языка, проводимой Карамзиным. Но несмотря на попытки упрощения делопроизводства, деловой стиль начала XIX века сохранил устаревшие языковые формы. Спротивление инновациям литературного языка являлось характерной чертой делового стиля, отражавшего специфичность речевой сферы канцелярского делопроизводства [8, с. 191].

Большинство ученых считают, что доминирующими функциями официально-делового стиля являются функции сообщения и воздействия, а функция общения не является ведущей в данном стиле (Н.М. Шанский, О.Н. Седова и др.). Вместе с тем некоторые исследователи, учитывая, что официальное письмо обслуживает сферу общественных отношений, отмечают, что оно выполняет еще и регулятивную функцию (М.Н. Кожина, В.А. Алексеев и К.А. Рогова). Из своеобразия функций деловой речи вытекает ее языковое и стилистическое своеобразие: экономное использование языковых средств, точность, стандартизованность, преобладание прямого порядка слов, тенденция к употреблению сложных предложений, безэмоциональность изложения, – отмечаемые современными лингвистами (Н. Кожевникова, Н.М. Шанский, М.Н. Кожина и др.).

Рассмотрим особенности эпистолярных текстов М.А. Максимовича, проецируемых в официально-деловой стиль, поскольку официальные письма составляют неотъемлемую часть обширного эпистолярного наследия этого выдающегося украинского деятеля, мыслителя и просветителя XIX века, ученого-природоведа, филолога, фольклориста, этнографа, историка и археолога, первого ректора Киевского университета.

Письма М.А. Максимовича имеют большое культурно-историческое значение и представляют собой уникальный и, к сожалению, неизученный языковой материал.

Актуальность нашего исследования заключается в том, что в нем впервые предпринята попытка всестороннего анализа эпистолярных текстов (далее ЭТ) М.А. Максимовича, что позволяет рассмотреть синтактико-семантическую структуру писем одновременно с их структурно-стилистической организацией.

В лингвистической литературе деловые письма рассматривают П.В. Веселов [1], Т.П. Зорина [5], Р.С. Сурмонина [12], Е.В. Ковшикова [6], Н.В. Викторова [2] и др. При этом Е.В. Ковшикова, П.В. Веселов, Р.С. Сурмонина, Т.П. Зорина деловое письмо определяют как жанр официально-делового стиля, а Н.В. Викторова рассматривает его как речевой жанр.

В своей работе мы не склонны разделять мнение этих исследователей и, выделяя эпистолярный стиль как отдельный функциональный стиль на основании экстралингвистических (ситуация личностного опосредованного общения, определенная коммуникативная установка, функция сообщения, сфера общественной деятельности) и интралингвистических факторов, выявляющихся на различных уровнях языка (лексика с семантикой письменной коммуникации, употребление глаголов 1, 2 лица ед. и мн. числа, синтез разговорных и книжных конструкций), а также отмечая его повышенную степень проницаемости, считаем правомерным выделение подстиля официально-деловой переписки как “общественно-осознанной разновидности стиля” [11, с. 187].

Цель нашей статьи – осуществить лингвостилистический анализ системы языковых средств, используемых в официально-деловых письмах М.А. Максимовича, а также выявить особенности их структурирования. Материалом для всестороннего анализа ЭТ М.А. Максимовича послужили 23 письма делового характера, написанные автором на русском языке в разные периоды его переписки.

Проведенный анализ позволил установить, что деловые письма М.А. Максимовича очень разные по объему, количество словоформ в них колеблется от 50 до более чем 500.

Тематика официально-деловых писем М.А. Максимовича, исходя из коммуникативной интенции, содержит преимущественно просьбу, сообщение или благодарность высокопоставленному лицу.

На наш взгляд, все ЭТ М.А. Максимовича, соотносимые с официально-деловым стилем, в зависимости от адресата можно разделить на две группы:

1. Письма, адресованные официальным лицам, адресатами которых являются конкретные лица (Министр Народного Просвещения С.С. Уваров, попечитель Киевского Учебного Округа Е.Ф. Брадке, редактор “Журнала Министерства Народного Просвещения” К.С. Сербинович и др.);
2. Письма, написанные в официальные учреждения (в Совет Императорского Университета Св. Владимира, в Киевский Цензурный

Комитет и др.), адресатами которых выступают некие обобщенные адресаты, представленные, например, членами Совета Университета или Цензурного Комитета и др.

Для выявления особенностей ЭТ М.А. Максимовича официально-делового характера, рассмотрим структурную организацию нескольких писем.

Все официально-деловые письма М.А. Максимовича к конкретным официальным лицам содержат зачин-обращение: *“Ваше Превосходительство!”*, *“Милостивый Государь Константин Степанович!”*, *“Милостивый Государь Князь Сергей Иванович!”*. В письмах, написанных в официальные учреждения, в зачине содержится не обращение, а четкая информация, куда адресовано письмо и от кого: *“В Совет Императорского Университета Св. Владимира от Профессора Максимовича”*.

В информационной части обоих видов писем излагается суть того или иного вопроса, просьбы, благодарности, с которыми автор обращается к разным официальным адресатам:

“В нынешнем месяце я имел радость и честь получить диплом на звание почетного члена Университета Св. Владимира и уведомление Совета сего Университета от 10 ноября об избрании меня в это достоинство. Приношу глубочайшую благодарность Юридическому Факультету и всему Совету за оказанную мне почесть, в которой нашел я приятнейшую награду себе за мое давнее служение Университету Св. Владимира. От него я не отрывался мысленно и в продолжение истекшей четверти века; а ныне, привязанный и причисленный вновь к его составу, я почел бы себя счастливым, если бы и на исходе моих лет мог еще хотя чем-нибудь послужить на пользу сего святилища наук и просвещения”.

Концовка деловых писем официальным лицам типична и соответствует эпистолярным нормам XIX века. Например: *“Ваш, Милостивый Государь, покорнейший слуга Михаил Максимович”*, *“При сем, с истинным почтением и преданностью к особе Вашей, честь имею быть навсегда, Милостивый Государь Вашего Сиятельства покорнейшим слугою Михаил Максимович”*. Концовка писем, адресованных в официальные учреждения, более сдержана и содержит, в основном, только имя и фамилию автора, а в некоторых случаях к ним прибавляется еще и научное звание: *“Михаил Максимович”*, *“М. Максимович”*, *“Профессор М. Максимович”*.

Композиция официальных писем определяет их семантическую и синтаксическую организацию. Своеобразие данного вида письма влияет на выбор языковых средств. Лексические единицы и словосочетания в следующих друг за другом предложениях не всегда образуют номинационные цепочки, но каждое текстовое целое строится по общему принципу введения семантически и синтаксически заве-

шенных структур низшего уровня в структуры более высокого уровня (предложения в абзацы, абзацы в СФЕ и пр.).

Проанализируем деловые письма М.А. Максимовича к конкретным официальным лицам, например, письмо к попечителю Киевского Учебного Округа Егору Федоровичу Фон-Брадке, датированное 18 апреля 1834 года:

*“Ваше Превосходительство
Милостивый Государь
Егор Федорович!*

Вчера я имел честь получить письмо ваше от 31 Марта, и приношу мою сердечную благодарность за внимание ко мне и ходатайство о моем перемещении, честь имею уведомить, что Г. Министр наконец соглашается на оное. На отношение его от 7 Апреля, наш Г. Попечитель сего Апреля 14 числа уже отвечал, что не находит необходимым оставить меня до окончания Курсов учебных. Таким образом я имею полную надежду получить уже окончательное утверждение Г. Министра на службу под начальством Вашего Превосходительства; но к сожалению, не буду в состоянии явиться на оную в назначаемый Вами срок.

Всеми силами буду стараться о возможно-скорейшем окончании моей Московской жизни; учение и экзамены могу окончить около 15-го Июня, и к 2-ому числу может быть совершенно сдать мою Университетскую должность, кроме лекций, еще состоящую в заведовании Ботаническим Садам и некоторых других обязанностях; – и если к тому же времени успею одолеть необходимое при сборах на новую жизнь, тогда я непременно явлюсь в самых первых числах Июля на новое служение с тем усердием, с каким желал одного и домогался. 15-е Июля я почитаю столь великим днем, что я поспешил бы к оному в Киев даже и тогда, когда бы не перемещали в оный: и потому, Ваше Превосходительство, смею уверить Вас, что понапрасну я не промедлю двух дней лишних, ни в Москве, ни в дороге, как только будет возможность мне ехать. Извещая о сем предварительно, Ваше Превосходительство, с нетерпением буду ожидать окончательного решения судьбы своей, и тех распоряжений и поручений, какие Вашему Превосходительству угодно будет сделать. Между тем еще поставляю долгом сообщить Вам здесь полученные (не знаю впрочем, верные-ли) известия, что Министр в конце Мая хочет быть в Москве, а к Июлю прибудет в Киев.

*С истинным почтением имею честь быть,
Милостивый Государь,
Вашего Превосходительства,
покорный слуга
Михаил Максимович”*

Этот ЭТ состоит из 9-ти предложений, включающих 299 слов-форм и образующих 1 СФЕ. Границы СФЕ и текста в данном случае

совпадають.

1 предложение представляет собой зачин-обращение к официальному лицу. Следующие 7 предложений составляют информационную часть, в которой излагается благодарность за ходатайство о перемещении (перевод), а также два сообщения: первое – о согласии Министра Народного Просвещения на перевод М.А. Максимовича из Московского Университета в Киевский; второе – знакомит адресата с проблемами, связанными с переводом.

Основной номинацией в настоящем письме является местоимение **я** и его формы во 2, 3, 4, 5, 6 предложениях. Несмотря на то, что в 7, 8 и 9 предложениях это местоимение отсутствует, установлению субъекта в них способствуют глаголы-сказуемые, своим личным окончанием указывающие на действующее лицо: *буду ожидать* – в 7 предложении; *поставляю долгом сообщить* – в 8 предложении; *имею честь быть* – в 9 предложении. Таким образом, местоимение выступает показателем цепной связи между предложениями, что указывает на ярко выраженный личностный характер.

Тесной семантической спаянности текста также служит употребление форм местоимения **Вы** в 1, 2, 4, 6, 7, 9 предложениях и притяжательного местоимения **Ваш** в 4, 6, 8 предложениях. Использование однокоренных слов во 2 предложении *перемещение* и в 6 – *перемещали* свидетельствует об опосредованной связи 2-х не находящихся в непосредственной близости предложений.

В данном ЭТ обращает на себя внимание сложность синтаксических построений:

2 предложение – контаминированная структура, представляющая собой многокомпонентное сложное предложение, состоящее из 4-х предикативных единиц (далее ПЕ): с сочинением, бессоюзной связью и подчинением;

3 предложение – сложноподчиненное предложение нерасчлененной структуры, состоящее из 2-х ПЕ: с присловной связью, с придаточным изъяснительным;

4 предложение – сложносочиненное предложение закрытой структуры, состоящее из 2-х ПЕ;

5 предложение – контаминированная структура, представляющая собой многокомпонентное сложное предложение, состоящее из 6 ПЕ: с бессоюзной связью, сочинением и последовательным подчинением;

6 предложение – многокомпонентное сложное предложение со сложносочиненной структурной основой, состоящее из 6 ПЕ: с сочинением и последовательным подчинением;

7 предложение – сложноподчиненное предложение нерасчлененной структуры, состоящее из 2 ПЕ: с присловной связью, с придаточ-

ным присубстантивным;

8 предложение – многокомпонентное сложное предложение со сложноподчиненной структурной основой, состоящее из 3 ПЕ: с однородным соподчинением.

Сложные синтаксические конструкции помогают автору по-разному отразить разнообразные отношения между явлениями объективной действительности. Так, с помощью конструкций с соподчинением однородные или разнородные свойства познаваемого объекта отображаются как бы вширь, без установления иерархии между ними, тогда как с помощью конструкций с последовательным подчинением передается обобщенное значение уточнения признаков вглубь. В контамированных конструкциях происходит объединение указанных значений; типовое значение многокомпонентного сочинения связано с указанием на развертывание равноправных взаимосвязанных явлений.

Концовка письма выражена простым предложением, осложненным обращением.

Лексика анализируемого ЭТ содержит характерные для официально-делового стиля XIX века клише и штампы (*имел честь получить, приношу благодарность, извещая о сем предварительно, поставляю долгом сообщить*), а также архаичные местоимения (*сей, оный*).

В качестве примера рассмотрим еще письмо М.А. Максимовича к Министру Народного Просвещения С.С. Уварову от 14 ноября 1849 года:

*“Милостивый Государь
Граф Сергей Семенович!*

Вашему Сиятельству известно мое постоянное желание возобновить службу по Министерству Народного Просвещения, столь много обязанному Вашим распоряжением.

Удобноенный вниманием Вашим, как преподаватель и труженик, я имел счастье удостоиться Вашего одобрения и в звании Ректора: и это дает мне смелость покорнейше просить Вашего ходатайства о назначении меня Ректором Университета в Киеве или Харькове.

*При сем, с чувством глубокого уважения и признательности, честь имею быть Вашего Сиятельства Покорнейшим слугою
Михаил Максимович”.*

Текст письма содержит 79 словоформ и выражает просьбу автора. 4 предложения образуют 1 СФЕ, которое разделено на четыре абзаца. 1 предложение – традиционно выделяется в зачин-обращение к официальному лицу. 2 и 3 предложения представляют собой информационную часть: во втором предложении автор вводит адре-

сата в курс своих проблем, а в третьем выражает просьбу, – которые оформляются с помощью простого предложения, осложненного причастным оборотом и сложносочиненного предложения, соответственно.

Как и в предыдущем письме, основной номинацией в данном ЭТ является местоимение **я** и его формы во 2 и 3 предложениях, а в 4 – на субъект действия указывает личное окончание глагола сказуемого в односоставном определенно-личном предложении (*имею честь быть*), – что свидетельствует о цепной связи между предложениями. Семантическому единству текста также служит использование форм притяжательного местоимения **Ваш** во 2, 3 и 4 предложениях.

Концовка выражена простым предложением, осложненным вводной конструкцией.

На лексическом уровне можно отметить использование лексики официально-делового стиля и фразеологических единиц клишированного типа: *служба, удостоенный вниманием, имел счастье удостоиться, дает смелость покорнейше просить* и др..

Рассмотрим несколько писем, написанных в Совет Императорского Университета Св. Владимира, адресатом которых является не одно конкретное лицо, а группа членов Совета Университета.

Письмо М.А. Максимовича в Совет Университета от 7 января 1837 года:

*“В Совет Императорского Университета
Св. Владимира
от Профессора Максимовича.*

Честь имею представить Совету от меня в дар Университету следующие древности Панतिकопейские:

1) каменный Кружен с изображением птицы, который (как видно по скважине на нем) был привешиваем или прибываем и служил каким то Гербом или значком, таковых несколько найдено в разрытых курганах Панतिकопейских;

2) верхняя половина изваянного небольшого Геркулеса в карикатуре;

3) стеклянная бутылочка совершенно уцелевшая;

4) кусок деревянного карниза с гробницы с резьбою и уцелевшие на нем красною краскою;

5) кусок точеного дерева также с гробницы;

6) стрелочка медная с куском в ней древка;

7) две каменные белые бусины;

8) кусок бечевки или шнурка и обломок плетеной деревянной корзинки.

Кроме сих 8 предметов, представляю Совету медных монет: – 3 – Панतिकопейских, 1 – Таминскую или Фанагорийскую и 1 Корсунскую, – для Университетского Минц-Кабинета. Сверх сего, по поручению

Г. Гвардии Поручика А. С. Анненкова, представляю от него в дар Университету 2 металлические копии: 1) серебра Ярославия, 2) Черниговской медали или Гривны.

Профессор Максимович”.

Письмо состоит из 5 предложений, содержащих 162 словоформы и образующих 1 СФЕ.

1 предложение – является своеобразным зачином, характерным для писем, написанных в официальные учреждения, и содержит точную информацию, куда адресовано письмо и от кого. В состав информерационной части входят 2, 3 и 4 предложения, в которых излагается суть.

Тесная смысловая зависимость компонентов СФЕ проявляется в употреблении однообъектных номинаций, имеющих разный способ выражения:

1) словосочетания – *древности Панतिकопейские, сии восемь предметов*;

2) местоимение – *сей*.

Таким образом, цельность СФЕ создается за счет цепной местоименной синонимической связи.

Анализ синтаксических конструкций данного ЭТ показал, что:

1 предложение – простое, односоставное, номинативное предложение;

2 предложение – простое, односоставное, определено-личное предложение, осложненное вводными конструкциями и перечислением;

3 и 4 предложения – простые, односоставные, определено-личные предложения, осложненные вводными конструкциями и перечислением;

5 предложение – концовка, выраженная односоставным номинативным предложением.

Проанализируем еще один текст письма М. А. Максимовича в Совет Императорского Университета Св. Владимира, датированный 18 сентября 1837 года:

“В Совет Императорского Университета Св. Владимира от Ординарного Профессора Максимовича.

Чсть имею представить при сем в Совет Университета принесенную в дар для университетской библиотеки Профессором Московского Университета Погодиным книгу сочинения его под названием: Псковская Летопись.

М. Максимович”.

Границы текста и СФЕ в указанном письме совпадают. Несмотря на то, что ЭТ состоит всего из 3 предложений и включает 41 словоформу, он имеет четкую рамку, то есть, как и в предыдущих письмах, соблюдены все требования, предъявляемые к официальным письмам.

1 предложение (простое, односоставное, номинативное) – представляет зачин, характерный для писем данного вида;

2 предложение (простое, односоставное, определенно-личное предложение, осложненное причастным оборотом) – составляет информационную часть, в которой содержится сообщение;

3 предложение (простое, односоставное, номинативное) – концовка, свойственная таким письмам.

Лексическое наполнение анализируемых ЭТ характеризуется преимущественным использованием нейтральной и книжной лексики, а также незначительного количества фразеологических единиц клишированного типа (*честь имею представить, по поручению ... представляю* и др.), способствующих достижению эффекта официальности.

Таким образом, эпистолярные тексты М.А. Максимовича, проецируемые в официально-деловой стиль, имеют ряд характерных особенностей:

1. Среди ЭТ М.А. Максимовича, соотносимых с официально-деловым стилем, выделяются два вида писем: письма конкретным официальным лицам и письма в официальные учреждения. Для них характерны как общие черты, так и некоторые различия.

2. Общим для обоих видов писем является то, что им свойственна жесткая трехчастная композиция. Проведенный анализ позволил сделать некоторые выводы о преобладании одних типов предложений над другими, о закреплённости их за определенной композиционной частью ЭТ официально-делового характера.

3. В зачине официально-деловых писем, адресованных конкретным официальным лицам, обычно представлено вокативное предложение, содержащее обращение, а в письмах, адресованных в официальные учреждения, – односоставное номинативное предложение, в котором содержится информация, куда адресовано письмо и от кого.

4. В информационной части того и другого вида писем М.А. Максимович использует, в основном, синтаксические построения, полностью развивающие мысль и замыкающие ее в рамках одного предложения. Отсюда преобладание сложносочиненных, сложноподчиненных и многокомпонентных сложных предложений, с четкими связями между частями, с обилием придаточных (до 6 ПЕ), вводных слов, вставных конструкций, перечислений и т. д.

5. При помощи различных типов МСП внутренний мир автора, его речь и мысли передаются таким образом, что перед адресатом вскрывается процесс формирования мысли, развертывания и конкретизации ее в тончайших нюансах.

6. Концовка писем официальным лицам несколько отличается от концовки писем в официальные учреждения. Если в первом случае она соответствует эпистолярным нормам XIX века и выражается с

помощью простых предложений, осложненных обращением, то во втором случае она более сдержана в эмоциональном отношении и выражается односоставными номинативными предложениями.

7. Проведенные нами наблюдения над степенью синтаксической спаянности единиц (предложений) ЭТ официально-делового характера обоих видов показывают, что для них характерна цепная связь, которая способствует достижению логичности изложения, сжатости выражаемой мысли.

8. Особенностью анализируемых типов текстов является употребление местоимений 1 и 2 лица ед. и мн. числа в них в качестве связующих звеньев текста, цементирующих текст и усиливающих логические отношения между предложениями.

9. Лексика официальных писем М.А. Максимовича содержит преимущественно нейтральные и книжные слова, а также характерные для официально-делового стиля XIX века клише и штампы, которые являются информативно усиливающим средством оперативности общения и несут в себе элемент дополнения, усиливающий основную информацию.

Проведенное исследование не исчерпывает многоаспектной проблемы изучения эпистолярного наследия М.А. Максимовича. Поэтому предметом дальнейшего анализа может быть рассмотрение лингвостилистической структуры писем, проецируемых в научный и разговорный стили.

ЛИТЕРАТУРА

1. Веселов П.В. Современное деловое письмо в промышленности. – М., 1990. – 159 с.
2. Викторова Н.В. Лингвотекстологический анализ переписки заводчиков Демидовых с приказчиками уральских заводов конца 18 – начала 19 вв. (по материалам гос. архива Челябинской обл.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Орел, 1994. – 23 с.
3. ГАК. Ф. 16, оп. 275, № 285, л. 5, 79.
4. ГАК. Ф. 16, оп. 308, № 197, л. 32.
5. Зорина Т.П. Лингвистическая характеристика современной немецкой корреспонденции как жанра деловой прозы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1971. – 24 с.
6. Ковшикова Е.В. Коммуникативная точность делового письма // Языковая личность: культурные концепты / Науч. ред. В.И. Карасик. – Волгоград-Архангельск, 1996. – С. 243-249.
7. Короткий В., Біленький С. Листування М.О. Максимовича та К.С. Сербіновича (1834-1838 рр.) // М. Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. – К.: Видавничий центр “Київський університет”, 1999. – 388 с.

8. Логинова К.А. Деловая речь и ее стилистические изменения в Советскую эпоху / Развитие функциональных стилей русского языка Советской эпохи. – М.: Наука, 1968. – С. 186-230.
9. Наер В.Л. Научная проблематика на страницах англоязычной газеты (К вопросу о межстилевых контактах) // Функциональные стили и преподавание иностранных языков. – М.: Наука, 1982. – С. 126-136.
10. Науменко В. Скорбная страничка из жизни М.А. Максимовича // Киевская старина. – 1898. – Т. 63. – № 11. – С. 273-307.
11. Стилистика русского языка / Под ред. Н.М. Шанского. – Л.: Просвещение, 1982. – 286 с.
12. Сурмонина Р.С. Некоторые особенности языка коммерческих писем // Русский язык за рубежом. – М., 1981. – №6. – С. 37-40.
13. ЦГИАК Ф. 707, оп. 1, № 610, л. 2-3, 8-9.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається лінгвостилістична структура офіційно-ділових листів М.О. Максимовича, видатного українського мислителя та просвітителя XIX століття. Проводиться аналіз листів, адресованих офіційним особам, адресатами яких постають конкретні особи, та листів, написаних в офіційні установи, адресатами яких виступають певні узагальнені адресати. Виявляються особливості їх структурування та системи використання мовних засобів.

SUMMARY

This article considers linguostylistic structure of the official letters by M.A. Maksimovich, an outstanding Ukrainian thinker and progressive scholar of the XIX-th century. All his official letters can be divided into two groups: letters, addressed to some real official people and letters, written to certain official organizations and addressed to some combined addressees. These letters have some common and some specific peculiarities, which are revealed and analysed in the article.

УДК 81r373.237 + 622:001.4

ВЛАСНІ НАЗВИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГІРНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Власні назви людей, антропоніми є досить великою, невід'ємною частиною лексичного складу мови. Вони поширені в усіх стилях сучасної української мови й глибоко входять у живе народне мовлення, підлягають тим же фонетичним, словотвірним, лексико-семантичним закономірностям, що й інші (апелятивні) слова.

Особливий інтерес становлять антропоніми насамперед для лінгвістики, зокрема для: етимології, словотвору, історичної діалектології, історії лексики, термінознавства і мови взагалі. Слушною з цього приводу є думка В.А. Ташицького, який неодноразово підкреслював, що „розширення горизонтів науки про мову значною мірою залежить від успіхів ономастичних досліджень” [9, с. 11], серед яких слід назвати праці вітчизняних дослідників С.П. Бевзенка, В.О. Горпинича, Р.Й. Керста, О.Д. Неділька, З.Г. Ніколаєнко, В.В. Німчука, Г.П. Півторака, Ю.К. Редька, С.Г. Скрипник, І.Д. Сухомлин, М.Л. Худаш, П.П. Чучки та ін., а також російських – В.Д. Бондалетова, В.А. Никонова, О.М. Селищева, О.В. Суперанської, Л.М. Щетиніна тощо.

Українська антропоніміка – молода лінгвістична наука, яка перебуває на стадії свого становлення – накопичення науково-дослідного й фактичного матеріалу. Але незважаючи на те, що вивчення антропонімів на науковій основі розпочалося порівняно недавно, українська антропонімія має значні досягнення.

Звернення до дослідження питання гірничої термінології викликає необхідність сучасної лінгвістичної науки.

Сучасні вчені порушують й активно досліджують найрізноманітніші питання термінології, оскільки, на думку, Л.О. Симоненко „терміносистема сучасної української мови є потужною лінгвістичною базою, на основі якої формуються, усталюються і функціонують усі сфери науково-професійної діяльності” [7, с. 5]. За останнє десятиліття з'явилася низка праць, присвячених вивченню окремих галузей термінології. Активно й плідно розробляються галузеві термінології у працях А.С. Д'якова, Т. Р. Кияка, З.Б. Куделько, Л.І. Симоненко, Н. І. Овчаренко та інших дослідників.

„Термінологія – це один з аспектів мови, який протягом останніх десятиліть розвивається з особливою інтенсивністю” [3, с. 7].

Кажучи про термінологію, лінгвісти, як правило, стверджують, що саме термінотворення є тим підґрунтям, яке забезпечує активне

функціонування мови в усіх сферах суспільного життя її носіїв, саме терміни „допомагають їй здійснювати одну з основних функцій – функцію пізнавально-інформативну, пов'язану з реєстрацією та збереженням нагромаджених людством знань” [6, с. 3].

Питання гірничої термінології ХХ – початку ХХІст. ще не стало об'єктом наукової дослідження – окремі розвідки вчених пов'язані лише з подальшим вдосконаленням вітчизняної гірничої термінології.

Доволі цікавою, на наш погляд, є проблема власних назв як чинника формування української гірничої термінології, що зумовлює мету даної статті, яка передбачає такі завдання:

- зібрати українські гірничі терміни, утворені від власних назв;
- визначити, від яких семантичних груп антропонімічних назв утворились гірничі терміни.

Актуальність статті зумовлена тим, що в ній зібрано й систематизовано недосліджений пласт української лексики – українські гірничі терміни, вивчена їх семантика, походження й деякі особливості способів словотворення.

Науковими засадами дослідження проблем лексики гірників є праці С.І. Іванищева, Л.К. Лазаревої, О.К. Саматова, Н.А. Буре. Проте їх дослідження присвячені гірничій термінології російської мови. В українському мовознавстві дослідженню гірничої термінології приділено досить мало уваги.

У ХХІ ст. питання становлення та подальшого розвитку й упорядкування української науково-технічної термінології в гірництві розглянуто в працях таких провідних науковців, як: Ю.П. Яценка, В. С. Білецького, І.Г. Манця, А. П. Загнітка та ін.

Дослідження потребувало застосування описового методу.

Гірничі термінологія української мови як з генетичного погляду, так і з семантичного та її структури визначається неоднорідністю, що залежить від багатоджерельності походження.

Склад шахтарської лексики неоднорідний: поряд з основним – вузькоспеціальним – пластом лексики гірників є гібриди, побудовані з морфем, що походять із різних мов.

Для найменування понять та реалій гірничої справи активно використовуються лексичні одиниці української та іноземної мов, зокрема німецької, грецької, латинської, російської французької, англійської, голландської, арабської, італійської, персидської, іспанської, малайської.

Серед проаналізованих нами термінів значну групу становлять власне українські гірничі терміни. Окрему, кількісно значну групу – гірничі терміни, утворені від імен і прізвищ видатних вчених, а також від географічних назв (або від назви місцевості), астрономічних назв, назв копалин, родовищ тощо.

Нами зафіксовано 59 термінів-слів, утворених від імен і прізвищ, та 61 – утворений від географічних назв.

У сучасній українській мові активно функціонують гірничі слова-терміни, утворені від імен та прізвищ видатних вчених на позначення мінералів, речовин, хімічних елементів. Наведемо приклади:

ангестрем – від прізвища шведського фізика Й. Ангстрема;

ампер – від прізвища французького хіміка А. Ампера (1775-1836);

беміт – від прізвища німецького мінералога І. Бема;

бурноніт – від прізвища французького мінералога Дж. Бурнона;

брукіт – від прізвища англійського мінералога Г. -Дж. Брука;

брусит – від прізвища американського мінералога А. Брука;

бльодит – від прізвища німецького хіміка К. Бльоде (названий на честь хіміка);

бранерит – від прізвища американського геолога Дж. Брандера;

гадоліній – від прізвища фінського хіміка Ю. Гадоліна;

гал – від прізвища італійського фізика Г. Галілея;

гальванічний – від прізвища італійського вченого Л. Гальвані (1737-1798);

гарнієрит – від прізвища французького геолога Ж. Гарн'є;

гаус – від прізвища німецького математика К.-Ф. Гаусса (1777-1855);

гільберт – від прізвища англійського фізика У. Гільберта (1544-1603);

кулон – від прізвища французького фізика Ш.-О. Кулона (1736-1806);

генрі – від прізвища американського фізика Дж. Генрі;

гаусманіт – від прізвища німецького мінералога Дж. Ф.Л. Гаусмана;

геденбергіт – від прізвища шведського хіміка П. Геденберга;

галуазит – від прізвища бельгійського геолога Ж. Д'Аллау;

віваніт – від прізвища першовідкривача – англійського мінералога Дж. Г. Вівіана;

вольт – від прізвища італійського фізика А. Вольти (1745-1827);

верньєр – від прізвища французького винахідника П. Верньєр;

вебер – від прізвища німецького фізика В.Є. Вебера;

ват – від прізвища англійського фізика Дж. Ватта (Дж. Уатта) (1736-1819);

джоуль – від прізвища англійського фізика Дж.-П. Джоуля (1818-1889);

дизель – від прізвища німецького винахідника Р. Дізеля (1859-1913);

доломіт – від прізвища французького геолога Д. Дом'є (170-1801);

ендрюсит (андрусит) – за прізвищем англійського хіміка Т. Ендрюса;

ерстед – від прізвища датського фізика Г.-К. Ерстеда;

карналіт – від прізвища німецького геолога Р. Карналла;

карноліт – від прізвища французького хіміка А. Карно;

кізерит – від прізвища німецького вченого Д. Кізера (D.S. Kiser) (1774-1856);

клевеїт – від прізвища шведського хіміка П. Лева;

ковелін – від прізвища італійського мінералога Н. Ковеллі (N. Covelle) (1790-1829);

колеманіт – від прізвища американського промисловця У.Т. Колмена (W. T. Coleman) (1824-1893);

кукейт – від прізвища американського мінералога Дж. Р. Кука (J.P. Cooke);

кюри – від прізвища подружжя фізиків П. Кюрі й М. Скловської-Кюрі;

коесит – від прізвища американського вченого Коеса, 1953;

колумбіт – від прізвища мореплавця Х. Колумба;

лампадіт – від прізвища німецького дослідника В. Лампадіуса (V. Lampadius);

лінеїт – від прізвища шведського ботаника К. Ліннея;

людвезіт – від прізвища австрійського вченого Е. Людвіга (E. Ludwig) (1842-1915);

максвел – від прізвища англійського фізика Д.К. Максвелла (1831-1879);

паладій – від назви астероїда Паллада;

ньютон – від прізвища англійського фізика І. Ньютона;

ньютоніт – від прізвища англійського фізика І. Ньютона;

ом – від прізвища німецького фізика Г.-С. Ома;

резерфорд – від прізвища англійського фізика Е. Резерфорда;

силліманіт – від прізвища американського вченого В. Силлімана;

сіменс – від прізвища німецького винахідника Е.-В. Сіменса;

смйтсоніт – від прізвища англійського мінералога Д. Смітсона;

тарасовіт – названий за ім'ям великого українського поета Т.Г. Шевченка;

тенардіт (глауберова сіль) – від прізвища французького хіміка Л. Тенара;

ноніс – за прізвищем португальського математика П. Нуніма;

тенорит – від прізвища італійського ботаніка М. Теноре;

ньюберіт – від прізвища австралійського вченого Дж. К. Ньюбері;

фарада – від прізвища англійського фізика М. Фарадея;

цейнерит – від прізвища німецького вченого Г. Сейнера;

форстерит – від прізвища німецького вченого Д. Форстера.

Зазначимо, що окрему нечисленну групу складають терміни, утворені від назв міфічних героїв (осіб):

ванадей – від імені давньоскандинавської богині краси Ванадіс;

герметизація – від імені єгипетського мудреця Гермеса;

егірін – від імені морського велетня Егіра в скандинавській міфології;

мартит – за ім'ям міфологічного бога війни Марса.

Другу групу складають терміни, які утворені від географічних назв і активно функціонують в українському гірничому термінознавстві. Наприклад:

андалузит – від назви провінції Андалузії в Іспанії;
анівіт – за назвою долини Анів'є в Швейцарії;
антигорит – за назвою долини Антигоріо, Італія;
амазоніт – від назви ріки Амазонки;
альмандин – від назви м. Альбанди в Малій Азії;
барарит – за назвою вугільних копалень місцевості Барари, Індія;
бентоніт – від назви місцевості Бентон, США;
бірміт (бурміт) – зустрічається у Верхній Бірмі;
боксити – від назви місцевості м'Бо на півдні Франції;
гальміт – від латинізованої назви Стокгольма – Гольмія;
галаксит – за назвою м. Галакс, шт. Пів. Кароліна, США;
галій – від латинської назви Франції – Галлія;
лінарит – за назвою м. Лінарес, Іспанія;
альпи (альпіди) – від назв Альп;
гафній – від латинської назви м. Копенгаген – Гафнія;
ельбаїт – за назвою родовища на о. Ельба;
епсоліт – від назви мінеральних джерел Епsole в Англії;
єрбій – від назви селища Ітербю у Швеції;
європій – від назви континенту Європа;
ітабріт – за назвою родовища Ітабірі, Бразилія;
ітербій – від назви селища Ітербю, Швеція;
ітрій – від назви селища Ітербю, Швеція;
каліфорній – від назви штату Каліфорнія, США;
керченіт – за назвою Керченського пів-острова;
кестерит – за назвою родовища Кестер в Республіці Саха;
києвіт – за назвою м. Києва;
кубаніт – від назви о. Куба;
каолін – від назви місцевості Каолін у Китаї;
карст – від назви плато Карст у Югославії;
кімберліт – від назви м. Кімберлі в Південно-Африканській Республіці;
кордільєра – від назви гірського хребта у Південній Америці – Кордільєри;
лавразія – від назви давнього материка, у мезозойській ері у Північній півкулі;
полоній – названий на честь Польщі (лат. Polonia);
сима – від застарілої назви оболонки Землі;
скутерудит – від назви місцевості Скуттеруд, Норвегія;
тербій – від назви селища Ітербю у Швеції;
тодорокіт – від назви родовища Тодороки, Японія (о. Хоккайдо);
топаз – від давньогрецької назви о. Топазос у Червоному морі;
тремоліт – від назви долини Тремола в Альпах;
трепел – від назви м. Тріполі в Лівії;
тулій – від давньогрецької назви Скандинавії – Туле;

фаяліт – від назви о. Фаял з групи Азорських островів;
церій – від назви астероїда Церери.

Як показують дослідження, сучасна українська наукова термінологія пройшла досить довгий і складний шлях розвитку – від термінології спільнослов'янських і давньоруських загальноживаних слів, прямого запозичення лексичних одиниць з латинської, грецької та західноєвропейських мов, до вироблення власних, найновіших словотворчих моделей з використанням як національних, так і інтернаціональних терміноелементів. Аналізуючи висловлені думки, стверджуємо, що власні назви брали активну участь у створенні гірничої лексики, виступаючи лексико-семантичною базою для формування різних груп гірничих термінів.

У перспективі дослідження – подальше вивчення особливостей власних назв у контексті формування української гірничої термінології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гірничий енциклопедичний словник: В 2т. / За заг. ред. В.С. Білецького. – Т. 1. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. – 515 с.
2. Гірничий енциклопедичний словник: В 2т. / За заг. ред. В.С. Білецького. – Т. 2. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2002. – 632 с.
3. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: Семант. та соціолінгвіст. аспекти. – К.: Вид. дім „КМ Academia”, 2000. – 218 с.
4. Громов Л.В., Данильянт С.А. Названное именем геолога. – М.: Недра, 1982. – 112 с.
5. Овчаренко Н.І. Способи номінації і словотворення у сучасній українській мінералогічній термінології: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Донецький державний університет. – Донецьк, 1996. – 218 л.
6. Перебийніс В.С. Деякі закономірності в розвитку термінологічної лексики // Мовознавство. – К.: Наук. думка. – 1974. – № 4. – С. 3-5.
7. Симоненко Л.О. Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – Вип. IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 3-8.
8. Суперанская А.В. Структура имени собственного. Филология и морфология. – М.: Наука, 1969. – 208 с.
9. Ташицкий В. Место ономастики среди других гуманитарных наук // Вопр. языкознания. – 1961. – № 2. – С. 11.
10. Тлумачний гірничий словник / В.С. Білецький та ін. – Донецьк: ДДТУ, 1998. – 446 с.
11. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються власні назви як чинник формування української гірничої термінології.

Показано, що в українській науковій мові значну групу складають гірничі терміни, утворені від імен і прізвищ видатних учених, а також від географічних назв, астрономічних назв, назв копалин, родовищ тощо, а також подано лексико-семантичний аналіз цих термінологічних утворень.

SUMMARY

The article deals with proper names as determinants of mining industry terminology formation.

It is revealed that in the Ukrainian scientific language a considerable group of terms used in mining industry is derived from the names and surnames of famous scientists' names, geographical names, astronomic names, names of mines, etc. Lexico-semantic analysis of the terminological phenomena is realized in the research.

*Л.І. Паріляк
(Івано-Франківськ)*

УДК 81"37 (477)

**ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПРЕФІКСА ВИ- У МОРФЕМНО-СЕМАНТИЧІЙ
СТРУКТУРІ ДІЕСЛІВ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ ІТЕРАТИВНОСТІ**

Морфемно-семантична структура дієслів із значенням ітеративності включає морфеми із різними семантичними відтінками і функціями. Якщо семантика ітеративності (у широкому розумінні повторюваності дії) визначається переважно суфіксальними морфемами, то функцією префіксів у цих дієсловах є вираження різноманітних семантичних відтінків, пов'язаних із просторовими, часовими, експресивними чи суб'єктно-об'єктними характеристиками ітеративної дії.

У мовознавчій літературі існує ряд лінгвістичних досліджень, присвячених семантичним особливостям префіксальних морфем, зокрема Н. Ф. Клименко [3], Є. А. Карпіловської [5], однак „особливості семантики префікса *ви-* висвітлено недостатньо, хоча афікс має розгалужену систему лексичних значень, відмінних між собою послідов-

ністю виникнення і ступенем самостійності” [4, с. 6]. Нашою метою є охарактеризувати систему значень префікса **ви-** у морфемно-семантичній структурі дієслів із значенням ітеративності. Класифікацію семантичних відтінків префікса **ви-** здійснюватимемо в полі акціонально й акустично мотивованих основ ітеративних дієслів.

Функціонально-семантичною ознакою префікса **ви-** у дієсловах ітеративах є експлікація значення локативності, яке цей афікс додає до специфічної семантики дієслова, вираженої кореневою морфемою, й ітеративного значення, репрезентованого суфіксальною морфемою. При семантичній взаємодії із суфіксом – ітеративізатором префікс **ви-** вказує на характер ітерації з огляду на розвиток дії стосовно її просторово-кількісних характеристик. У зв'язку з цим префіксально-суфіксальний спосіб ітерації, означений семантичною взаємодією морфем, характеризується певними імплікаціями й розглядається з огляду на синтетизм засобів вираження загальної семантики ітеративності та семантичних відтінків повторюваної дії.

1. Префікс **ви-** у структурі ітеративних дієслів виконує функцію локалізатора повторюваної дії в межах семантичної групи локативних ітеративів, які означають спосіб локалізації квантифікованої дії у просторі й часі.

1.1. Локативна семантика префікса **ви-**, взаємодіючи із структурно-семантичними особливостями динамічних ітеративів із значенням руху, виступає формальною основою локативно-динамічних префіксально-суфіксальних ітеративних утворень: *виводити, вивозити, виволікати, виїжджати, викочувати, вилазити, вилітати, випірнати, виплигувати, вповзати, випурхувати, вирачковувати, виринати, вирулювати, вирушати, висідати, вискакувати, вислизати, вистрибувати, виходити, вичапати, вичвалати, вишкандибати*. Локативно-динамічні ітеративи означають спрямований рух кого-небудь (чого-небудь) звідкись за межі чогось.

1.2. Локативно-акціональні дієслова означають фізичну дію, пов'язану із переміщенням у просторі суб'єкта чи об'єкта дії. *вивішувати, видавати, видавлювати, видимати, видобувати, видоювати, видряпувати, видувати, вижбурювати, виймати, викидати, викладати, викльовувати, виколювати, викопирсувати, викорчовувати, викочувати, викрадати, викришувати, викурювати, вилівати, вилловлювати, вимітати, випаковувати, випліскувати, випльовувати, випорскувати, виприскувати, виривати, виригати, висаджувати, висмикати і висмикувати, виставляти, вистромлювати, висувати, витаскувати (розм.), витикати, витікати, витісняти, виточувати, (виціджувати), витрушувати, витягати (витягувати), вихапувати (розм.), вихиляти (вихилювати), вихлюпувати, вихоплювати, вицід-жувати, вичерпувати, вишарпувати, вищипувати*.

Локативні дії (акції) характеризуються з огляду на суб'єкт-об'єктні відношення, в зв'язку з чим більшість дієслів цієї групи можна класифікувати за суб'єкт-об'єктним критерієм як об'єктно-дистрибутивні, коли дія виконується окремо над кожним об'єктом, наприклад: *вигішувати, видавати, вибурювати, виймати, викидати, викладати* і т. п. Отже, семантичні зони локативності та дистрибутивності перетинаються в підзоні локативної акціональності.

1.2.1. Локативно-інтенсивні: *вийжджувати, витанцьовувати, витупцьовувати, вихитувати, виходжати*. У малочисельних дієсловах цієї групи префікс **ви-** виступає локативним інтенсифікатором ітеративності, тобто функціонує як семантичний показник надмірної частоти повторюваності одно- чи різноспрямованої дії.

1.3. Волонтеративно-примусові: *виганяти, вилякати (розм.), випихати (розм.), випроваджувати і випроводжати, випускати, виселяти, висилати, витравлювати (витравляти), витурювати*. Локативи цієї групи вказують на недобровільний характер дії та певні вольові якості суб'єкта, який цю дію виконує.

2. Якщо локативи першої групи із префіксом **ви-** у своїй семантичній структурі містять локативно-динамічну доміную, вказуючи на повторювану в просторі дію, то ітеративи цієї групи семантичною домінуютою мають результативність як мету, для досягнення якої здійснюються повторювані акти. Якщо локативні ітеративи при тлумаченні їх семантики відповідають на запитання *куди? звідки?*, то результативні дають відповідь на запитання *як? в який спосіб?* здійснюються повторювані акти.

2.1. Акціонально-результативні – це дієслова, семантична дефініція яких містить вказівку або на інструмент, за допомогою якого виконується повторювана дія, спрямована на досягнення результату (*вив'язувати* – виготовляти що-небудь з ниток, *виклепувати* – вдаряючи молотком, робити тоншим), або на супровідну основній фізичну дію як спосіб досягнення результату (*виколовати* – колочити, пробивати).

Вив'язувати, вигоювати, видресирувати, викарбовувати, виклепувати, викрашувати, виговувати, виговзати, виколовати, викрепувати, викривляти, виладнати, виладнювати, вилатати, вилізувати, виліплювати, вимазувати, вимелювати, вимережувати, вимикати, виминати, вимінювати, вимірювати, вимолочувати, вимуровувати, випилювати, виплавляти, виплачувати, виполіскувати, випрядати, випрямляти, вирізьблювати, виробляти, виряджати, висвердлювати, висікати, вистрілювати, вистрелювати, виткати, витрамбовувати, витріпувати, вихрецувати, вищупувати.

2.1.1. Акціонально-партитивні дієслова. Семантична підзона результативної акціональності префікса **ви-** включає групу ітеративів із семантикою партитивності. Ці дієслова означають дію, спрямовану на

досягнення результату внаслідок послідовного виділення частин із цілого: *виділяти, видушувати, викреслювати, викривати, вилузувати, вилуплювати, вилучати, вилуцувати, вимежовувати (спец), вимічати, витисувати* (слова з тексту), *випорювати, випотрошити, випродувати, вирізняти, вирізувати, висисати, вискоблювати, вискубувати, висмоктувати, висотувати, височувати, вистригати, вистріпувати, вистругувати, витинати, витискати і витискувати, витісувати, виторочувати, виточувати, вичаплювати, вичеркати, вишкварювати.*

2.1.2. Акціонально-інтенсивні дієслова. У межах семантичної підзони результативної акціональності префікс *ви-* функціонує також як експресивно маркована морфема дієслів із значенням повторюваності фізичних актів, спрямованих на результат. Префікс *ви-* вказує на збільшення кількості повторів відповідних актів (інтенсивність) з метою покращення результату дії: *вимайструвати, вимальовувати, вимахувати, вимацувати, вимацувати, вимивати, вимішувати, винизувати, винюхувати, виплітати, випрасовувати, висмажувати, виціловувати.* Показовою при вираженні акціонально-інтенсивної семантики є префіксально-суфіксальна комбінація *ви-* + *-овува-*. Суфікс *-овува-* активізує експресивне забарвлення префікса *ви-* більшою мірою, ніж суфікси *-ува-*, *-юва-*, *-а-*, *-ва-*.

А. В. Бондарко класифікує дієслова даного типу в полі загально результативного способу дії як ускладнено характеризуючі, що означають зосередженість і роздільність виконання дії, якісну ефективність кожного моменту [1, с. 82].

2.2. Префікс *ви-* може виступати ітеративізатором як раціонально мотивованої основи дієслова (акціональна семантика), так і сенсорно мотивованої (акустична семантика). До групи акустично-результативних дієслів входять:

2.2.1. Конверсативи – дієслова, в яких префікс *ви-* вказує на повторюваність актів, які є складовими мовленнєвих процесів, що відображають ситуацію спілкування з метою досягнення результату: *виканювати, викликати і викликувати, виклопотувати, випитувати, виповідати, випоминати, висварити, висловлювати, витовкмачувати, витолковувати, витолкувати, вихваляти.* Семантично конверсативи рідко бувають емоційно нейтральними (*висловлювати*), однак експресивним маркером у семантичній структурі цих дієслів виступає не тільки префікс *ви-*, а й коренева морфема (*виканючувати*).

2.2.2. Акустично-інтенсивні дієслова – ітеративи із значенням підсиленої звукової дії суб'єкта. Префікс *ви-* у поєднанні з суфіксом *-ува-* виконує функцію ітеративізатора акустичної дії, а також функціонує як інтенсифікатор ітеративної дії. У семантичній структурі дієслів цієї групи домінуючим є конотативний елемент, який нейтралізує семантику результативності: *вигукувати, виляскувати, виспівувати, витьохкувати, вицвіркувати, вищебечувати.*

2.3. Результативно-темпоральні ітеративи – дієслова, в яких префікс **ви-** експлікує дію як результат попередньо повторюваних актів. Функціональною особливістю префікса **ви-** у межах цієї групи ітеративів є вираження ним темпоральної семантики, експлікація повторюваності в минулому і завершення цих повторюваних актів у зв'язку з досягненням результату.

Результативно-темпоральні ітеративи співвідносяться в часовій площині з дієсловами попередніх груп, як це відображено на часовій осі.

t1,	tn	tx(t1-tn)
<i>виприскувати виприскати</i>		Часова вісь

Якщо дієслова із значенням дії, спрямованої на результат, відображають на часовій осі точкову послідовність t–моментів, у які відбувається кожен із актів повторюваної дії, то ітеративи з семантикою дії як результату означені точкою, що вказує на похідний від послідовності t1, . . . tn момент tx.

Результативно- темпоральні ітеративи співвідносяться з такими групами дієслів:

а) локативно-акціональними: *вилітати, вимурувати, випірнати, виплавати, виповзати*;

б) акціонально-результативними: *виполірувати, виполоскати, виполоти, виприскати*;

в) конверсативами: *вилаяти, випрохати, випросити, вициганити*.

Результативно-темпоральні ітеративи разом із відповідними дієсловами перелічених груп можуть формувати корелятивні часові пари: *випірнати-випірнати*; *виполіскувати-виполоскати*; *випрошувати-випросити*. Між дієсловами таких часових пар існують відношення „причина-наслідок”, оскільки в основі значення результативно – темпоральних дієслів – результат як наслідок, спричинений повторюваністю відповідних актів. Причиново- наслідкові відношення між членами часової пари пояснює їх розташування на часовій осі: оскільки причина передує наслідкові, то й відповідний член часової пари передує результативно-темпоральному дієслову.

Префікс **ви-** як показник результативно-темпорального значення ітеративів функціонує у взаємозв'язку з іншими морфемами, зокрема суфікс –а- є найчастотнішим при поєднанні із префіксом **ви-** у дієсловах цієї групи. У межах корелятивної часової пари саме суфікси виступають диференційними морфемно-семантичними одиницями (*виприскувати-виприскати*). Якщо ж на морфемному рівні семантична диференціація членів корелятивної часової пари відсутня, тоді вона здійснюється на рівні фонетичному. Наголос як суперсегментна одиниця, акцентуючи префікс **ви-**, визначає показник семантики результативної темпоральності: *випірнати-випірнати*.

2.4. Власне ітеративні дієслова у своєму семантичному формулюванні мають визначення „раз у раз”, „час від часу”, що й вказує на відповідну їх семантичну домінанту – повторюваність дії: *видригувати* – раз у раз дригати. Префікс **ви-** у семантичній структурі дієслів цієї групи функціонально дублює суфіксальну морфему, в зв'язку з чим таке подвійне вираження ітеративного характеру дії набуває ознак експресивності. Більшість дієслів із власне ітеративним значенням мають експресивне забарвлення з чітко вираженими характеристиками інтенсивності дії.

Семантична зона власне ітеративних дієслів перетинається з іншими семантичними підзонами, оскільки містить дієслова раціонально (акціональні ітеративи) й сенсорно (акустичні ітеративи) мотивованих основ:

а) акціонально-результативною: *видригувати, виколисувати, виколхувати, виляпувати, виморгувати, виплескувати, вихльоскувати, вихльостувати;*

б) акустично-результативною: *вибрязкувати, вигупувати, вискрипувати, вистукувати, вицокувати*

3. Дистрибутивне значення префікса **ви-** диференціюється з огляду на суб'єкт-об'єктні та просторові характеристики ітеративної дії.

3.1. Дистрибутивно-об'єктні дієслова вказують на те, що дія здійснюється окремо з кожним із багатьох об'єктів: *вигашувати, виламувати, вимордувати (побивати), винищувати, випалювати, виполонити, випродати, випропадати, вислуховувати, вислухати, витоплювати, витруювати, вихарчувати.*

3.2. Суб'єктно-дистрибутивні дієслова означають, що кожен суб'єкт виконує одну і ту ж дію – *вилягати.*

3.3. Дистрибутивно-локативні дієслова (амбулативи) вказують на те, що дії почергово відбувається в різних точках простору: *викошувати, вилазити, винищпорити, висівати і висіювати.* У семантичній підзоні дієслів цієї групи перетинаються семантичні зони локативності та дистрибутивності.

Інколи у семантичній структурі дієслів із префіксом **ви-** простежуються семантичні ознаки ітеративів груп 3. 1. і 3. 3. Це дієслова із значенням почергового здійснення в різних точках простору дії з кожним із багатьох об'єктів: *вирубувати і вирубати, витикати, витичувати, витоптувати і витоптати, вихворостити.*

Таким чином, функціонально-семантичними особливостями префікса **ви-** у поєднанні з суфіксальними та кореневою морфемами дієслів ітеративів є:

1) вираження просторово-кількісних характеристик ітеративної дії локативно-динамічних, локативно-акціональних та волюнтативно-примусових дієслів;

2) вираження якісно-кількісних характеристик ітеративної дії акціонально-результативних і акустично-результативних дієслів; експ-

лікація якісно-часових характеристик повтореної дії в результативно-темпоральних дієсловах;

3) поліфункціональність у власне ітеративних дієсловах (функція ітерації та роль маркера-інтенсифікатора).

4) вираження значення дистрибутивності відповідно до суб'єкт-об'єктних та просторових характеристик ітеративної дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики. – М., 2001.
2. Задорожний Б. В. Реконструкція акцентних процесів у префіксальних дієслівних утвореннях // Мовознавство, 2003. – № 1. – С. 69-72.
3. Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотворчих одиниць: на матеріалі української мови. – К., 1990.
4. Кіндей Л. В. Морфолого – синтаксична омонімія дієслів із префіксами ви-, пере-, по-: Автореферат дис... канд. філол. наук. – Кіровоград, 1998
5. Клименко Н. Ф. Основы морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – 182 с.
6. Смольська А. К., Бондар О. І. Еволюція семантики дієслів руху в аспекті типології української та сербської мов // Мовознавство, 2003. – № 2-3. – С.138-144.
7. Новий тлумачний словник української мови. – К.: Аконтіт, 2001

АНОТАЦІЯ

В статті розглядаються функціонально-семантичні особливості приставки ви- в семантичній структурі ітеративних глаголів, класифікуються функціонально семантичні ознаки цієї приставки, розглядається питання взаємозв'язку семантичних і функціональних елементів в семантичній структурі ітеративних глаголів з приставкою ви-.

SUMMARY

In the article the functional-semantic peculiarities of the prefix ви- in the semantic structure of the iterative verbs are examined. The semantic features of this prefix are distinguished. The problem of interdependence of semantic and functional elements in the semantic structure of the iterative verbs with prefix ви- is considered.

УДК 811.161.2'373.7

**ФРАЗЕОЛОГІЧНА СОМАТИЧНА КАРТИНА СВІТУ
СХОДУ УКРАЇНИ**

Остання чверть ХХ століття характеризується значним посиленням уваги мовознавців до людського фактора. Як наслідок, відбувається загальний перехід на нову методологічну наукову парадигму – антропологічну, яка стає домінантною в усіх науках гуманітарного циклу. У мовознавчій науці зазначена парадигма пов'язується з виникненням когнітивної лінгвістики, яка, на відміну від системно-структурного погляду на мову (структуралізму), розглядає мову в зв'язку з людиною, без якої виникнення й функціонування цієї системи було б неможливим [6, с. 24]. Когнітивна лінгвістика – лінгвістичний напрямок, у центрі уваги якого знаходиться мова як загальний когнітивний механізм, як когнітивний інструмент – система знаків, які відіграють роль у репрезентації (кодуванні) й у трансформуванні інформації [7, с. 53-55]. Основна увага лінгвістики зараз звернена на детермінованого певною культурою користувача мовою, який пізнає навколишній світ, осмислює, оцінює його, відчуває. Когнітивна лінгвістика виходить за межі інтересів лінгвістики в класичному розумінні: до сфери її наукових пошуків активно залучаються надбання психології, філософії, логіки, культурології й інших наук. У ній інструментом оперування стають концепти, гешталти, фрейми, константи культури, ментальні репрезентації й т.д., що націлюють сучасну мовознавчу науку на моделювання картин світу, устрою мовної свідомості.

До основних понять когнітивної лінгвістики належить поняття «картина світу», яке останнім часом широко розроблялося в працях Ю.Д. Апресяна, Г.В. Колшанського, О.С. Кубрякової, Л.А. Лисиченко, Б.О. Серебреннікова й інших. Картину світу в нашій свідомості можна представити у вигляді двох моделей – концептуальної картини світу (ККС) та мовної картини світу (МКС). ККС являє собою знання про навколишній світ, а МКС – фіксацію цих знань системою мовних знаків. ККС є підґрунтям, на якому виникає МКС [9, с. 4-6]. Мовні картини світу вербалізуються за допомогою природних мов, а концептуальні картини світу існують у вигляді мови думки в значній мірі внаслідок загальнолюдської здатності до концептуалізації. Тому МКС є фрагментарною, рухомою, фіксує постійні зміни в навколишньому світі; ККС – упорядкована, відзначається універсальним характером, відносною стійкістю та системністю.

Кожна мова по-своєму членує світ, тобто характеризується власним способом його концептуалізації. Це зумовлює те, що окрема конкретна мова має особливу картину світу й мовна особистість зобов'язана організувати зміст висловлення згідно з цією картиною. Концептуальна система, відтворена у вигляді МКС, залежить від фізичного й культурного досвіду народу й безпосередньо пов'язана з ним. Роль мови полягає не тільки в трансляції повідомлення, а перш за все у внутрішній організації того, що підлягає повідомленню. Виникає немовби «простір значень», тобто закріплені в мові знання про світ, куди неодмінно потрапляє національно-культурний досвід конкретної мовної спільноти. Так формується світ тих, хто говорить даною мовою, або МКС як сукупність знань про світ, зафіксована в лексиці, фразеології, граматиці [10, с. 64-66]. Внаслідок цього «МКС як загальна інтеріоризація дійсності носіями однієї мови отримує атрибут національно-мовної» [12, с. 84].

У сучасній лінгвістичній науці активно розробляються проблеми фразеології: досліджується фразеологічний склад мови, зокрема його місце в мовній картині світу. Останні дослідження М. Горди, В. Жайворонка, О. Левченко, В. Маслової, В. Мокієнка, О. Селіванової, В. Телії й інших є практичним представленням у галузі фразеології засад нової антропологічної парадигми.

Фразеологічні одиниці (ФО) грають особливу роль у творенні МКС. Вони є «дзеркалом, у якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість» [15, с. 9]. Фразеологічний склад мови фіксує у своїй семантиці тривалий процес культурного розвитку людства, зберігає та передає від покоління до покоління культурні настанови й стереотипи, еталони й архетипи. Природа значень ФО тісно пов'язана з фоновими знаннями носіїв мови, з практичним досвідом особистості, з традиціями, звичаями народу, який говорить даною мовою. ФО приписують об'єктам ознаки, які асоціюються з картиною світу, мають на увазі цілу дескриптивну ситуацію (текст), оцінюють її, виражають ставлення до неї. Своєю семантикою фразеологізми спрямовані на характеристику людини та її діяльності [10, с. 67-68].

О. Левченко підкреслює, що поділ МКС, і відповідно концептуальної, на складові (лексичну, фразеологічну тощо) досить умовний. Важливим є погляд на «образ світу» як цілісність, а значимість виокремлюваних елементів полягає в їх місці та функціях, які вони виконують [8, с. 29]. На відміну від лексичної системи, фразеологічний склад мови відтворює не картину світу, а лише її фрагменти, які виявляються найбільш актуальними для носіїв мови.

У центрі уваги людини перебуває вона сама, тому стає зрозумілим її постійне намагання вербально відтворювати реальну картину світу на зразок самої себе. Людське тіло в філософсько-антропологічному аспекті як конститутивна складова людини вводить її у світ і є

основною вступу до пізнавального контакту з цим світом. Можна сказати, що людська тілесність відображує світ, у якому існує людина.

Явище антропоцентризму, або антропофілії (Ю. Сорокін), знаходить своє вираження на різних мовних рівнях – лексичному, фразеологічному, граматичному і насамперед семантичному. Людське тіло поєднує в собі дві могутні сили: природу та культуру. Обидві вони знаходяться у безперервній дії формування себе й взаємного впливу [1, с. 232-233].

Принцип антропометричності фразеологічного фонду мови й антропоморфізм аналогізації предметного світу в свідомості людини зумовлюють особливу значущість у номінаційних процесах знаків частин людського тіла – соматизмів [13, с. 83]. Концепти-соматизми відзначаються високою частотністю функціонування, здатністю активно виступати в переносних значеннях, а також великою фразеотвірною продуктивністю. Соматична лексика є невичерпним джерелом вторинної номінації фразеологічної системи багатьох мов світу. Наприклад, Р. Вайнтрауб стверджує, що «соматична фразеологія складає значний пласт (біля 30 %) фразеологічного складу будь-якої мови» [3, с. 159]. М. Горди відмічає велику фразеотвірну продуктивність соматизмів у польській і російській мовах [5, с. 120]. І. Тимченко в дисертації «Структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць з компонентами-соматизмами *голова, око, ніс, язик*» констатує, що зазначені ФО «складають в українській мові значний корпус (біля 500 ФО)» [16, с. 14]. О. Селіванова також наголошує на численності соматичних зворотів у фразеологічному фонді української мови, що збільшує міру достовірності результатів їхнього когнітивно-ономасіологічного аналізу [13, с. 84].

Мета нашої розвідки – окреслити типові риси фразеологічної соматичної картини світу сходу України. Ми зупинимося на характеристичності ФО з компонентами *голова, око, вухо, язик, ніс*, які мають найбільшу серед інших соматизмів кількість фіксацій у Фразеологічному словнику східнослов'янських і степових говірок Донбасу В. і Д. Ужченко. Загальна чисельність соматичних фразеологізмів у зазначеному словнику налічує біля 615 ФО, до складу яких входить значна кількість таких соматизмів як *бік, брови, волосся, вуса, вуха, голова, горло, груди, губи, душа, живіт, жила, жолудок (шлунок), зад (задниця), зуби, кишка, коліно, кров, лице, лікоть, лоб, мозок, морда, ніготь, ніс, нога, око, палець, печінка, плече, потилиця, пузо, пуп, п'ята, рот, рука, селезінка, серце, спина, хребет, шия, шкіра, щока, язик*.

Майже всі соматизми є символічними утвореннями з виразною архетипною природою, які передаються від покоління до покоління на несвідомому рівні. Наявність у структурі фразеологізму символу спрощує процес його сприйняття, сприяє адекватному розумінню загальної семантики звороту.

Східнословобожанські й східностепові говірки – це новозаселені, новітні формування з виразними слідами поліетнічних контактів; це окремий питомий складник всеукраїнського континууму з бурхливими фразеотворчими процесами, наступом субстандарту, різними міжмовними контамінаційними поєднаннями, спричиненими тиском русифікованого мовлення великих індустріальних центрів [18, с. 7]. ФО, як і слово, має свою семантику, яку внаслідок її специфічності називають фразеологічною. Фразеологізму властиве цілісно-узагальнене значення з неоднаковим рівнем цілісності, який залежить від ступеня деактуалізації складових частин фразеологічного звороту. Внаслідок втрати компонентами ФО особливостей слова стає ціліснішим загальне значення всього фразеологізму. ФО з компонентами-соматизмами відзначаються складними внутрішніми семантичними й мотиваційними процесами, адже значення соматизмів сплітаються зі змістом інших складників, перетворюючи останніх та змінюючись самі в інтегральній семантиці стійких зворотів. Усе вищезазначене зумовлює своєрідність ареальних фразеологічних одиниць (АФО) сходу України як у стилістичному, так і в семантичному планах.

У фразеологічному складі української мови, як і більшості інших мов, соматизм *голова* має символічне позначення «розуму, волі, володарювання», а також узагальнено стосується будь-яких розумових властивостей людини. Цей концепт-соматизм належить до емоційно-інтелектуальної категорії, у народній свідомості *голову* осмислено як певне вмістище. Якісна характеристика змісту цього вмістища є ключем до розуміння семантики всієї ФО. У східноукраїнській фразеології соматизм *голова*, виступаючи в зазначеній ролі, у переважній більшості заповнений чимось непотрібним, невластивим і неможливим. ФО з таким компонентом демонструють сприймання народом нерозумної, дурнуватої, пришелепуватої людини шляхом метонімізації функцій соматизму *голова* та подальшої метафоризації цього компонента через уподібнення до порожнього або наповненого чимось негативним вмістища. Наприклад: *бублики в голові* в кого [17, с. 38]; *вальти в голові* [бігають] у кого, *жарг.* [17, с. 40]; *галька в голові* в кого [17, с. 61]; *в голові жужалка* в кого [17, с. 66]; *в голові маргарин* у кого [17, с. 66]; *в голові міні-бікіні* в кого, *жарг., ірон.* [17, с. 66]; *дев'яносто дев'ять у голові* в кого [17, с. 67]; *сміття в голові* в кого [17, с. 218]; *у голові сто пудів диму* в кого [17, с. 68] тощо. Фразеологізми зазначеної структурно-семантичної моделі широко представлені не тільки в інших українських говірках, а й у інших мовах, що є підтвердженням універсальності первісного відчуття тілесності. Незалежно від значної різноманітності людських спільнот, їх способів мислення та реакцій у фізичному, а головне в психічному устрої людини є певна природна схожість, що особливо стосується функціонування організму

людини. Порівняйте: нижньонаддніпрянська говірка *сі-сі-сі в голові* [19, с. 128], *тирса в голові* [19, с. 136]; харківська говірка *голова наби-та клоччями (соломою, половою)* [20, с. 197]; українське літературне жуки в голові у кого [14, с. 237], з *кіндратиком у голові* [14, с. 296]; російське діалектне в *голове опилки (мякина, обрубки, требуха)* [2, с. 25]; польське літературне *ктоь ma fioika w giowie* «дур в голові у кого-небудь» [11, т. 1, с. 425], *ктоь ma fin fin* (рідше *fin bhdzii*) *w giowie (giywe)* «у кого-небудь вітер в голові» [11, т. 1, с. 425], *ктоь ma siano (sieczka, trociny) w giowie* [11, т. 1, с. 426].

Показовим є той факт, що Фразеологічний словник східнословобжанських і степових говірок Донбасу В. і Д. Ужченків не фіксує жодної ФО, у якій би компонент *голова* передавався семантикою «розумний». Дослідниками лише зафіксовано фразеологізм *бита голова* на позначення «бувалої, з досвідом людини» [17, с. 66], хоча в загальному фразеологічному фонді української мови наявно чимало ФО із зазначеною семантикою, наприклад: *мати олію* (лій, рідше смалець і т. ін.) *в голові, жарт.* [14, с. 375], *мати тямю* (тямку) *[в голові]* [14, с. 378], *мати розум [у голові]* [14, с. 376].

ФО з соматизмом *голова* широко функціонують для позначення зовнішніх або внутрішніх характеристик людини, наприклад: *головою об хмари битись* «бути дуже високим» [17, с. 67]; *на голові дзеркало (танцюльцядка)* в кого, *жарт.* «хто-небудь зовсім лисий» [17, с. 68]; *хоч по голові ходи* кому, у кого «хто-небудь глухий» [17, с. 68]; *курник на голові* «про погану зачіску» [17, с. 141]; *яйце на голові несе* «дуже гордий» [17, с. 262] й інші.

Найпоширенішими в фразеологічному фонді говірок сходу України серед партонімів *голови* є органи сприйняття *око, вухо, ніс*, а також орган мовленнєвої діяльності *язик*.

ФО з компонентом *око* позначають, крім здатності зорового сприйняття, різноманітні характеристики людського стану, наприклад: *одним оком в домовину дивитися* – «бути близьким до смерті» [17, с. 174]; *очима бавитися* – «бути сліпим» [17, с. 174]; *очі дрібненькі в кого* – «хто-небудь хоче спати» [17, с. 174]; *очі на кілочку в кого* – «хто-небудь ось-ось заплаче» [17, с. 175]; *очі на орбіті в кого, очі по п'ять (сім) копійок у кого* – «хто-небудь дуже здивований» [17, с. 175]; *в очах вогні встать* у кого – «хто-небудь злий, лихий» [17, с. 173]; *закопчені (копчені) очі в кого* – «хто-небудь безсовісний» [17, с. 174]; *одне око на схід, а друге на захід* у кого – «хто-небудь косоокий» [17, с. 174]; *очі косинусом* у кого, *жарт., очі на півдесятого (на півдев'ятого)* в кого, *очі як у солов'я в кого* [17, с. 175] – «хто-небудь п'яний, напідпитку».

Фразеологізмами з компонентом *око* та метафоричними предикатами передається значення викривлення дійсності, наприклад: *запудрити очі* кому – «обманути кого» [17, с. 174]; *очі в купу збирати* –

«прикидатися нерозуміючим, удавати, що не знає чого-небудь» [17, с. 174]; *очі заливати* – «обманювати, брехати, збивати розмовою на інше» [17, с. 174]; *лудити очі* – «говорити неправду, обманювати» [17, с. 174].

У східноукраїнських фразеологізмах із партонімом *вухо* одним з найуживаніших є значення «говорити неправду, обдурювати»: *вливати у вуха* [17, с. 58]; *знаходити пусті (вільні) вуха* [17, с. 59]; *їздити (проїхати) по вухах*; *кататися по вухах* [17, с. 59]; *найжджати на вуха* кому [17, с. 60]; *пробігтися по вухах* [17, с. 60]; *пройтися по вухах* [17, с. 60]; *терти по вухах* [17, с. 60]; *топтатися (їздити) по вухах* чийх, у кого [17, с. 60].

На сході України широко побутують ФО, які мають у своєму складі партонім *вухо* зі значенням характеристики певної риси чи здатності людини, наприклад: *[дурний] аж вуха холодні* – «дуже, надто, безнадійно» (*Ти такий дурний, аж вуха холодні* – Сватове) [17, с. 58]; *вуха жуужалкою треба чистити* кому – «хто-небудь недочуває» [17, с. 59]; *вуха щєбьонкою нада мити* кому – «хто-небудь недочуває» [17, с. 59]; *заячі вуха* в кого – «хто-небудь чуткий» [17, с. 59]; *самі (одні) вуха стирчать* у кого – «хто-небудь дуже худий» [17, с. 60]; *хоч у вуха стріляй* кому – «хто-небудь дуже спокійний» [17, с. 60] тощо.

Багато фразеологізмів із партонімом *вухо* зафіксовано в східноукраїнських говірках з семантикою слухового сприйняття, наприклад: *в одне вухо віє, а в друге вивіває* – «неуважно слухає» [17, с. 58]; *вуха в трубочку згортаються (скручуються)* в кого – «кому-небудь неприємно слухати непристойне» [17, с. 58]; *вуха маслом мазати (змазати)* – «не вірити, не слухати брехні» [17, с. 59]; *вуха накрохмалити* – «уважно прислухатися» [17, с. 59]; *пропускати через вуха* – «не реагувати на те, що говорять» [17, с. 60] та інші.

Фразеологізми з партонімом *ніс* у говірках сходу України мають різну емоційно-оцінну семантику. Піднятий вгору ніс є стереотипом пихи, погорди, чванливості, що яскраво відбито у наступних ФО: *задер носа [і кочергою не достанеш]* – «азнався» [17, с. 168]; *носом зірки збивати, носом зірки рахувати (цитати), упертися носом у небо* – «задаватися, хвастати, задирати носа» [17, с. 168]. Невеликий розмір пташиного дзьобу став підставою його уподібнення до людських засобів виміру кількості або розміру: *з голуб'ячий ніс, з гулькин ніс* – «мало, малий» [17, с. 168]; *заробити на куркин ніс* – «дуже мало заробити» [17, с. 168]; *як гороб'ячий ніс* – «малий, низький на зріст» [17, с. 168]. ФО з компонентом *ніс* своєю семантикою можуть характеризувати різноманітні людські дії, стани або вчинки: *держати ніс на вітрі* – «діяти безпринципно, змінюючи свої переконання й поведінку стосовно обставин» [17, с. 167]; *кидати носом* – «задаватися» [17, с. 168]; *на свій ніс робити* – «чинити по-своєму» [17, с. 168]; *носа перед собою не бачити* – «азнаватися» [17, с. 168]; *носом вітер ганяти* – «сопіти,

сердитися, дутися» [17, с. 168]; *писати (читати) носом* – «низько нахилитися над зошитом чи книжкою; мати поганий зір» [17, с. 168]; *у носі не по циркулю* – «про молодого, що повчає старших» [17, с. 168].

Фразеологізми з партонімом *язик* здебільшого позначають мовленнєву діяльність людини, яка має різну конотацію, переважно негативну. Наприклад: *ФО язык уперед біжить* у кого [17, с. 261]; *язик на прив'язі не держиться* в кого [17, с. 261]; *язик до колін* в кого [17, с. 261]; *язик до землі* в кого [17, с. 261] з семантикою «хто-небудь не може тримати таємниці».

Як правило, мовлення людини є показником її внутрішньої сутності, певних рис удачі. Цей факт яскраво репрезентовано фразеологічною соматичною картиною світу. Наприклад, на позначення злої, скандальної, лихогої людини вживаються наступні фразеологізми з соматизмом *язик*: *шпильки на язиці* в кого [17, с. 257]; *відьма на язиці* в кого [17, с. 48]; *[лиха] змія на язиці* в кого [17, с. 106]; *на язиці перець росте* в кого [17, с. 261]. Представлені ФО привертають увагу реципієнта перш за все істотою чи предметом, які уявно розміщені на язиці. Саме останні несуть основне оцінке навантаження і виступають джерелом розуміння загальної семантики фразеологічного звороту.

Як бачимо, ФО сходу України в переважній більшості характеризують негативні риси людини, акцентують увагу на її вадах. Навіть частковий аналіз фразеологічного фонду мови східнослов'янських і степових говірок Донбасу з компонентами-соматизмами в своєму складі дозволяє зробити висновок, що мовна картина світу, яка твориться фразеологізмами, є наскрізно антропоцентричною та пейоративно забарвленою, культурно й історично обумовленою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєнко М.А., Горди М. Фразеологічна соматика як засіб вторинного кодування позамовної дійсності // Проблеми зіставної семантики. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – Вип. 6. – С. 232-236.
2. Балясников А.В., Соколова О.И. Материали к словарю диалектной фразеологии деревни Горки Варнавинского района Горьковской области // Вопросы фразеологии. 8: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н.с. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 21 – 57.
3. Вайнтрауб Р.М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках // Вопросы фразеологии. 9: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н.с. – Самарканд, 1976. – Вып. 288. – С. 157-162.
4. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Братислава: Словацьке пед. вид-во, 1990. – 259с.
5. Горды М. К вопросу о мотивационной функции соматизма в составе фразеологической единицы // Siowo. Tekst. Czas. – Szczecin: WNUS, 2000. – С. 120 – 123.

6. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі // Мовознавство. – 2003. – № 5. – С. 24-29.
7. Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Ф.; Под общей ред. Е.С. Кубряковой. – М., 1996. – 245 с.
8. Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
9. Лисиченко Л.А. Концептуальная и языковая картины мира и их взаимодействие // Семантика и прагматика языковых единиц: Сб. научных трудов. – Харьков: ХГПИ, 1991. – 143 с.
10. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Изд. центр «Академия», 2004. – 208 с.
11. Польско-русский фразеологический словарь / Под. ред. К.М. Гюлюмянц: В 2-х Т. – Минск: Экономпресс, 2004.- Т. 1. – 688 с.
12. Селіванова О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
13. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти). – К.- Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
14. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.
15. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 285 с.
16. Тимченко И. Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с компонентами-соматизмами голова, око, вухо, ніс, язык. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Харьков, 1990. – 16 с.
17. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – 4-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2002. – 263 с.
18. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.
19. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2001. – 201с.
20. Юрченко А.С., Ройзензон Л.И., Ройзензон С.И. Украинский диалектный словарь Харьковской области (фрагменты словаря) // Вопросы фразеологии. 8: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н.с. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 192 – 208.

АНОТАЦІЯ

У статті на матеріалі Фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу В. і Д. Ужченків розглядається фразеологічна соматична картина світу відповідного мовного регіону. Висвіт-

лено найуживаніші й найбільш чисельні приклади концептуалізації соматичного коду культури в східноукраїнській фразеології, подано основні риси мовної картини світу, яка твориться фразеологічними одиницями.

SUMMARY

In the article on the material of the Phraseology dictionary of Slobozhanshchina (Eastern part) and steppe dialect of speaking of Donbass by V. and D. Uzchenko the phraseology somatic picture of the world of the proper linguistic region is examined. The most used and most numerous examples of somatic code of culture are reflected in Eastern part of Ukraine phraseology; the basic lines of linguistic picture of the world, created by phraseology units are given.

*Ю.О. Дем'янова
(Запоріжжя)*

УДК 821.161.2 – III – 1.08

ЧАС У КОНЦЕПТОСФЕРІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Мова є невід'ємною частиною духовної культури суспільства. У мовних знаках як матеріальній оболонці буття ідеального відображається дійсність, закріплюються результати пізнавальної та культурної діяльності народу. Мова виступає матеріальним конструктом, за допомогою якого конституюється *концептуальна картина світу*. Як своєрідний спосіб концептуалізації дійсності в буденній свідомості носія мови виникає *мовна картина світу*. На думку деяких дослідників, особливості сприймання світу знаходять своє відображення в національно-культурних стереотипах. Таким чином, мова є втіленням етнічного досвіду й тим самим набуває унікальної цінності як особливий змістовий феномен, так чи інакше відображає етнокультурні, народно-психологічні й міфологічні уявлення та переживання, тобто менталітет етносу як національну специфіку людського світосприйняття [2, с.93; 3, с.154-171].

Серед різноманітних концептів дійсності особлива роль належить багатомірним соціопсихічним утворенням, які слугують орієнтирами буття. До таких орієнтирів відносять концепт часу. У пропонуваній статті ми розглянемо час у концептосфері традиційної та християнської культури українського народу з метою виявлення своєрідності способів освоєння світу через мовну проекцію зазначеного концепту.

Сучасні наукові дослідження свідчать, що кожен народ має свою швидкість сприйняття та опрацювання інформації, яка позначається на темпі та ритмі його буття. Ця швидкість проявляється всюди й складає частину характеристики кожного етносу. Зазначені міркування дають підставу говорити про етнічне сприйняття часу, що має й своє культурне відображення. З цього приводу А.Гуревич висловлює думку про те, що "Людина не народжується з відчуттям часу, її часові та просторові поняття завжди визначаються тією культурою, до якої вона належить" [7, с.17].

Концепції часу в різних культурах принципово відрізняються одна від одної, а способи позначати час є культурно насиченими. Ми сприймаємо час як ритм, що має моменти повторень і моменти змін: у нашій системі дагування день і місяць репрезентують повторення, рік – зміну. Повторення і зміна є двоїстою системою темпорально-культурної тематики, фундаментальними елементами, на яких ґрунтується культурне конструювання часу [8, с. 109]. Цей фундаментальний поділ між повторенням і зміною лежить в основі есе Мірче Еліаде „Міф вічного повернення або космос та історія" [6], який розробив теорію про принципову відмінність між архаїчним світобаченням, у якому концепція часу є циклічною, а інтерпретація подій у часі – міфічною, та модерним світоглядом, у якому концепція часу є лінійною, а інтерпретація подій у часі – історичною. Проте конкретна реальність завжди виявляється більш складною, ніж теоретичні моделі, і речі, які є відмінними в концепції, можуть гармонійно співіснувати на практиці. Однак все-таки зрозуміло, що в деяких культурах більший наголос робиться на циклічних аспектах часу, тоді як в інших – на лінійних [9, с.76-78].

Сприйняття часу тісно пов'язане з уявленнями про світ певного етнолінгвального комплексу, передусім його міфологією та релігією.

У слов'янській міфології простежується космічний, циклічний характер та астрономічне бачення світу. Стародавні досягнення астрономії й космології зумовили виникнення на Русі астрального культури природи. Язичницькі боги, яких вважають виявом примітивної міфології, були уявленнями передматеріалістичної філософії та науки наших предків про Всесвіт. Саме міфи найбільш яскраво відтворюють і пояснюють структуру світу, демонструючи притаманне лише певним культурам світосприйняття.

Прадавні українці були переконані, що, співаючи обрядові пісні – веснянки, купальські, обжинкові, зустрічаючи й проводжаючи Богів, вони разом з ними регулюють світолад. Таким чином, вони вважали, що доля людини, роду, добрі врожаї й всілякі блага залежать від усвідомлення людиною дійсності та вчасності проведення ритуальних дій. Микола Ткач дотримується думки, що "обряд покликаний поєднати два світа: небо і землю, мікро- і макрокосм. Тому обрядові дії завжди перебувають на перетині просторово-часових координат.

Проведення обрядової дії не може бути довільним. Воно повинно відповідати певним часовим змінам: у природі, суспільстві, житті роду та окремої людини” [4, с. 51]. Обряд, з одного боку, інсценізує минуле, а з іншого – програмує майбутнє, і, таким чином, сполучає в собі триєдине буття: світ пращурів, світ сучасників і світ нащадків.

Сучасна наука довела, що все перебуває в русі, причому останній має свій внутрішній ритм і час: менше обертається навколо більшого, більше – ще навколо чогось більшого і так до нескінченності. Можливо, тому Всесвіт поставав в уяві прадавніх слов'ян у вигляді кола, що обертається. Колообіг буття для язичницького суспільства найбільш наочно виявляв себе в змінах фаз сонця, місяця та календарних періодів року. Пізніше для українського народу час почав асоціюватися з плинністю води як символом минулості. Люди вірили в добрий і лихий час. Склався навіть певний календар, який можна назвати магічним і гороскопічним, оскільки він тісно пов'язаний із впливом небесних світил, насамперед Місяця, на долю людини, її життя. Спостереження за природою дало людям можливість усвідомити, що все має свій час для народження, дитинства-росту, юності-розквіту, зрілості-плодоносіння та старості-смерті. Це уможливило розуміння важливості вчасного початку сільсько-господарської дії. Саме тому досконалою основою для визначення й структурування часу був календар народних традиційних свят, завдяки якому етнос налаштувався на природний ритм певної території. Адже “... весь космічний рух за прикладом годинникового механізму підпорядкований єдиній ритмоструктурі, що дозволяє людині в певні календарні періоди впливати на різноманітні процеси буття Всесвіту, а значить і на навколишню природу та діяльність самої людини” [4, с. 52].

Найпершим примітивним календарюванням було визначення основного виміру часу – дня за сходом та заходом сонця, потім почала визначатись і доба. Її поділяли на чотири частини: ранок, день, вечір, ніч. День як активна часова частина доби – відповідно на ранок, обід («полудне») і вечір. Поза тим був ще й інший відлік: за першими півнями, другими, третіми, що відповідало передранковій порі. „У селі не було годинника, натомість кожна хата мала півня, чиє пронизливе кукурікання повідомляло людям зимою, коли прокидатися. Півень кукурікав з постійною регулярністю; перший раз опівночі, другий – приблизно о третій ранку, і третій раз з „початком дня” – десь біля четвертої. Справою господині було слідкувати за його кукуріканням, оскільки вона мала збудити сім'ю після другого чи найпізніше після третього крику півня. Крім того, селянин виходив на подвір'я подивитися на зірки, щоб визначити, скільки часу ще до ранку” [10, с.18].

Народно-календарна насиченість уявлень про час зумовила відповідне їх мовне моделювання. Яскравим свідченням цього є побутування таких маркерів, як *ще треті півні не співали, до полудня, по*

полудню годину чи другу, перед заходом сонця, опівночі, до схід сонця, як місяць стане серед неба, поки сонце зайде, од зіроньки до зіроньки, перед світанком.

Життя людини підпорядковувалося природним явищам, які зумовлювали її діяльність. Тому способи номінації часу та визначення його тривалості відображають найважливіші референційні аспекти: природний річний цикл, цикл доби та діяльність людини в певний момент чи період циклу, передусім пов'язану з основними подіями сільськогосподарського року (сівби та жнив).

Наприклад, визначення тривалості дня відбувалось через виробничі процедури: день міг прирівнюватися до половини поля, тобто кількості часу, витраченого на оранку цієї площі (*день орати, день косити*). Побутують також визначення на зразок *робочий час, обідня, сінокосна пора, передранкова година, літня, зимова, весняна пора* тощо.

Початок і тривання певної пори року, як відомо, залежать і від кліматичних умов та географічного положення країни, що, у свою чергу, впливає на стан рослинного й тваринного світу. Тому відтинки часу окреслювалися деякими процесами, що відбувались у природі: цвітінням характерної для даної місцевості рослинності, прильотом птахів та ін. О. Воропай у своєму етнографічному нарисі подає такі приклади: „*На дванадцятій (неділі) вилітають журавлі з вирію*”, „*Журавлі прилетіли і полудень принесли*” (тобто журавлі прилітають тоді, коли дні тривають довго, і „... опріч снідання, обіду і вечері, треба робочому чоловікові ще й полуднувати”) [4, с.155-153], або „*коли снігу вже немає і тепло*”, „*як вівсянка заспіває*”, „*коли щука-риба хвостом лід розбиває*” та ін.

До X ст. новий рік у Київській Русі починався з першого весняного місяця, у дні, близькі до весняного рівнодення. Після прийняття християнства з'явився юліанський календар, нове літочислення від народження Христа та новий початок року – 1 березня. До того часу існувало літочислення від сотворіння світу.

Розвиток уявлень про час відбувається через поступову заміну циклічного часовідчуття на лінійне. Прийняття християнства сприяло “розпрямленню” у свідомості давніх українців образу часу, який набуває векторності, тобто спрямованості з минулого через сьогодні в майбутнє. Поступово усвідомлювалася цінність історичного факту, підсилювалась дискретність і якісна диференційованість часовідчуття. Лінійне та дискретне сприйняття часу поширювалося тільки на земний час, створений Богом і протиставлений вічності. Земна історія порівняно з вічністю мислилась як завершений цикл, наприкінці якого людина повертається до свого Творця. Такий погляд робив практично неможливим повне звільнення від циклічного сприйняття часу, оскільки християнська картина світу не знищувала, а поглинала язичницьку [5, с.6]. Тобто, із прий-

няттям християнства відбулося накладання елементів нової культури на традиційну дохристиянську. Ознаки такої „зустрічі Візантії з Україною” спостерігаємо у своїх звичаях, і тепер важко розпізнати, де закінчується в народних традиціях староруське й починається християнське. Наприклад, на час, у який святкують Різдво Христове, колись припадало свято зимового повороту сонця, а тому ми і тепер маємо в різдвяних звичаях цілу низку дохристиянських елементів [4, с.7].

Усе це створювало основу для функціонального закріплення темпоративів, які формувалися в межах християнського календаря та народної хрономії.

Співвідношення астрономічного часу з історичним в українській МКС нерівномірне. Локалізація лінійного часу була обмеженою, наприклад, українська культура ігнорувала підрахунок років – головний показник лінійності (на це вказує побутування таких маркерів, як *з давніх часів, споконвіку, за царя Панька, до другого пришестья, з віку-правіку або наші батьки і діди розповіли нам, а наші прадіди розповіли їм, коли баба була дівкою, було це тоді, як мого батька й на світі не було, біс його знає коли*). Українські селяни не знали року, коли вони народилися, і власного віку. Вони також не розглядали компоненти року в термінах конкретних дат, а поділяли рік, головним чином, за порами року й за святами літургійного календаря.

Наприклад, імена церковних святих пов'язували з порами року, що знайшло відображення передусім в усній народній творчості: „*Святий Юрій землю відмикає, Святий Петро жито зажинає, Святий Ілля у копи складає*” [4, с.289]. Кожний із цих трьох святих уособлює певну пору року: весну, літо й осінь (стародавні слов'яни, подібно до англосаксів, поділяли рік на дві частини: зиму і літо або на зимове і літнє сонцестояння (Коляду і Купала). Припускають, що з розвитком сусідських стосунків слов'яни запозичили від німців тричастинний поділ року, і тільки геть пізніше рік почали поділяти на зиму, весну, літо й осінь [4, с.116]). Досить прозорою є церковно-календарна регуляція часу: *на Коляду, до Різдва, на Покрови, на Вербну неділю, у піст, у Великий піст, напередодні Петра Вериги, напередодні Юрієвого дня, на Щедрий вечір, до зеленої неділі, на Миколи та ніколи, настав час щедрувати, від Святого Миколая, на третій день Великодніх свят, ще не колядували, ще за тиждень перед Проводами*, а також сімейно-побутового характеру: *до хрестин, після заручин, після весілля, як помер батько, коли тебе ще не було на світі*, що відображають індивідуальне життя людини.

Однією з важливих опорних координат для позначення історичного часу виступали суспільно-історичні події, періоди правління історичних осіб або політичні ситуації. Хрономіні позначення відрізків історичного часу створювалися шляхом вербалізації таких ознак но-

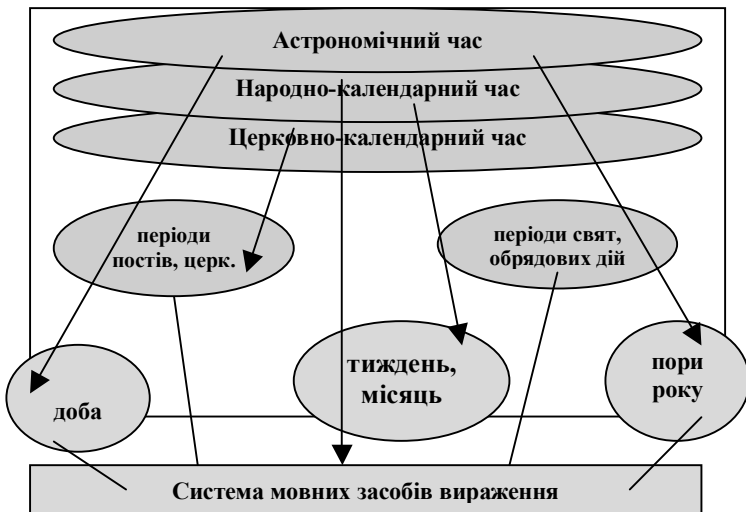
мінації: за князя Володимира, за часів Козаччини, до Гетьманщини, за Ірода-царя, во дні гайдамацькі, запорозькі, татарські, варварські, коли жив князь Ігор, у ті тривожні часи, у лиху годину, у часи Петра Могили тощо.

Отже, циклічна модель часу традиційної української культури та відповідно способи номінації часових відрізків являють собою багатопланове утворення. Космічний (астрономічний) час, який визначається природними циклами – місячними та сонячними, поєднує в собі міфологічні та релігійні уявлення етносу. В українській мові позначення астрономічного часу представлені назвами доби, її частин, тижнів, місяців, пір року. На астрономічний час накладаються міфологічні та релігійні коди, які диктують відповідну часову сегментацію дійсності: проміжки, що дорівнюють постам, періоди обрядових дій, свят, які відображають рух сільсько-господарського річного циклу, народного й церковного календарів.

Графічно це можна представити у вигляді схеми.

Рисунок 1

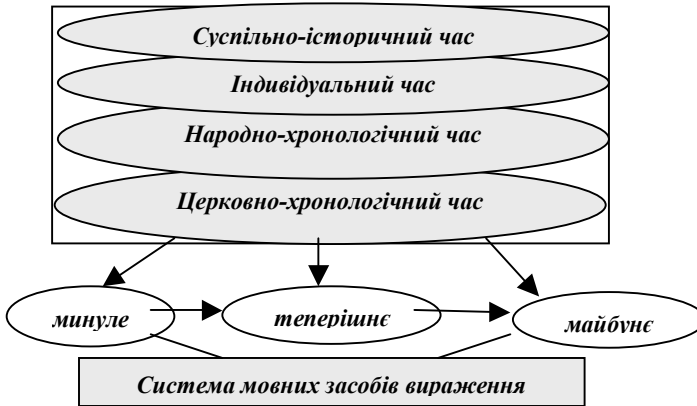
Циклічна модель часу

Лінійна модель часу розпадається на чотири шари. Перший шар організує суспільно-історичне життя, позначене подіями історичного розвитку. Другий пов'язаний з індивідуальним життям конкретної людини, відображає події побутового рівня. На них накладається народна та церковна хронології, – усе в сукупності зумовлює своєрідність мовних засобів для впорядкування та кодифікації подій чотирьох рівнів, втілених у триаді “минуле – теперішнє – майбутнє”.

Рисунок 2

Лінійна модель часу

Вбираючи національно зумовлені міфопоетичні, релігійні, культурні уявлення про часові характеристики довкілля, українськомовна картина світу являє собою симбіоз циклічного та лінійного часовідчуття, з домінантою першого над останнім, що співвідноситься із стабільним, гармонійним співіснуванням людини та природи, а отже, циклічним хронотопом української традиційної культури.

У концептосфері українського народу зазначеної доби феномен “час” займає певну поняттєву нішу, яку можна структурувати та яка має вигляд концептуального поля (понятійно-сислової ділянки) з елементами – таксонами вищого й нижчого порядку, організованими за принципом включеності один до одного (таб. 1). У центрі поля знаходиться базовий етнокоцепт “час”, його компоненти – гіперконцепти “циклічний” та “лінійний час” виступають родовими поняттями стосовно видових – власне концептів, які, у свою чергу, за способами реалізації членуються на дрібніші конститuentи – гіпоконцепти. Мовні засоби втілення концептуального поля часу найбільш виразно підкреслюють його етнокультурну специфіку.

Таким чином, можна стверджувати, що сприйняття світу певним етносом, а саме, часова сегментація дійсності, має чітко виражений національний характер. Мова концентрує в собі безкінечне й невичерпне ціле духовних устремлінь того чи іншого етносу та є засобом збереження культурно-значущої інформації. Концептуалізуючись у відповідних параметрах поля, об’єктивно-суб’єктивна специфіка часу знаходить своє вираження в багатому інструментарії різнорівневих мовних засобів.

Таблиця 1

Макро-концепт	Гіперконцепт	Концепт	Гіпоконцепт
Ч а с	циклічний час	астрономічний час	частини доби
			тиждень
			місяць
			пори року
		народно-календарний час	періоди обрядових дій
			народні свята
	церковно-календарний час	періоди постів	
		церковні свята	
	лінійний час	суспільно-історичний час	лінійне минуле
		індивідуальний час	
		народно-хронологічний час	лінійне теперішнє
		церковно-хронологічний час	лінійне майбутнє

ЛІТЕРАТУРА

1. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Х.: Фоліо, 2005. – 508 с.
2. Голубовська І.О. Національно-мовна картина світу в її лексичній іпостасі: Зб. наук. пр. – К.: Київський університет, 2003 – С. 92-98.
3. Карасик В.И. Субкатегориальний кластер темпоральності (к характеристике языковых концептов) // Концепты. Научные труды Центроконцепта. Архангельск: Изд-во Поморск. гос. ун-та, 1997. – С. 154-171.
4. Микола Ткач. Дерево Роду. – К.: МПП „АНФАС”, 1995. – 111 с.
5. Чжоу Шао Бо. Номінація відрізків часу в різноструктурних онімічних просторах. Автореф. на здобуття ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2004. – 16 с.
6. Eliade M. The Myth of the Eternal Return, or Cosmos and History / Trans. W.R. Trask. Princeton: Princeton University Press, 1965.
7. Gurevich A. Historical Anthropology and the Science of History // Gurevich A. Historical Anthropology of the Middle Ages / Ed. J. Hewlett. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
8. Leach E.R. Two Essays Concerning the Symbolic Representation of Time // Reader in Comparative Religion: An Anthropological Approach. / Ed. W.A. Lessa, E.Z. Vogt. New York; Evanston; San Francisco; London: Harper & Row Publishers, 1972.

9. Saliba J.A. Homo Religiosus // Mircea Eliade: An Anthropological Evaluation. Leiden: E.J. Brill, 1976.
10. SComka J. From Serfdom to Self-Government: Memoirs of a Polish Village Mayor 1842-1927 / Trans. W.J. Rose, introd. S. Kot. London: Minerva Publishing Co., Ltd., 1941.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається концепт часу в традиційній і християнській культурі українського народу та особливості його вербального вираження. Детальне вивчення способів концептуалізації часу українським етносом дає більш глибоке розуміння національної картини світу через мовне її аранжування. У концептосфері українського народу співвідношення циклічного та лінійного часу було нерівномірним, зі значною перевагою першого, що пояснюється особливостями національного характеру часовідчуття.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the concept of time in the Ukrainian traditional and Christian culture. The author sets a task to trace the way this conceptualization is represented in the vocabulary of the Ukrainian language. The work aims to determine and describe the time concept in its language expression for better understanding of national character and ethnic peculiarities of the Ukrainian mentality. In the Ukrainian conceptual view of the world correlation of cyclic and linear perception of time was uneven with predomination of the first one over the last one.

*С. О. Марцин
(Харків)*

УДК 811.161.2?367.335

ФУНКЦІОНУВАННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКИХ КАЗКАХ

Остання чверть 20 століття в російському й українському мовознавстві характеризувалася посиленою увагою до осмислення граматичного статусу безсполучникових складних речень. Висловлена в 50-ті роки минулого сторіччя думка М.С.Поспелова про вилучення складних речень безсполучникового типу з царини складносурядних і складнопід-

рядних структур була прийнята й науково обґрунтована в присвячених цій проблемі працях С.І. Дорошенка [2], Є.М. Ширяєва [8], Д.І. Ізаренкова [4]. Подальші дослідження окремих видів безсполучникових складних речень, здійснені Є.І. Загrevським, Н.В. Кринською, О.Л. Степул, М.Н. Чернушеном, зміцнювали позицію визнання безсполучникових складних утворень як самостійного типу складних речень. Однак вони не усувають необхідності більш детального аналізу семантики, структури і граматицізованих засобів, завдяки яким утворюються існуючі види безсполучникових структур. Потреба в нових студіях викликається необхідністю накопичувати нові докази для спростування започаткованого в російському мовознавстві І.М. Кручиніною і підтриманого дослідником української мови К.Ф. Шульжуком твердження про нереченнєвий (тобто текстовий) характер складних безсполучникових структур, а також визнання безсполучникових складних утворень комунікатами і дериватами, що більшою чи меншою мірою співвідносні із складними сполучниковими реченнями, але не мають граматичних моделей та парадигм, які б створювалися сполучниками чи відносними словами (І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська).

У визнанні/невизнанні сучасними синтаксистами реченнєвого характеру безсполучникових складних речень бере верх визнання безсполучникових складних структур окремих типом складних речень. Це засвідчується у вузівських підручниках й академічних виданнях (О.М. Гвоздев, Б.М. Кулик, В.А. Белошапкова, СУЛМ), звичайно, з уточненням окремих граматичних і семантичних нюансів їх співвіднесеності з складно-сурядними і складнопідрядними реченнями (Є.А. Іванчикова, І.Р. Вихованець). Проте цього недостатньо для остаточного розв'язання проблеми граматичного статусу безсполучникових складних речень. У доведенні реченнєвого статусу безсполучникових складних структур велику роль мають відіграти дослідження їх функціонування в стилях мови. На жаль, вивчення стильової належності і стилістичних властивостей розглядуваних конструкцій і в російському, і в українському мовознавстві перебуває в початковій стадії. Вказівку на використання безсполучникових складних речень у деяких стилях подають автори посібників з стилістики російської й української мов (М.Н. Кожина, Г.Я. Солганик, І.Г. Чередниченко [7], П.С. Дудик [3], Л.І. Мацько [5], О.Д. Пономарів [6]). виправити такий стан з висвітленням стильових і стилістичних ознак безсполучникового типу складних речень може лише розширення наукових студій стильового і стилістичного спрямування.

Дана розвідка ставить за мету – виявити стилістичні властивості безсполучникових складних речень в одному з фольклорних жанрів – українських казках.

Здійснене нами зіставлення з іншими стилями української мови свідчить, що в текстах казок безсполучникові складні речення представ-

лені більше, ніж у художньому чи публіцистичному, не говорячи про науковий чи офіційно-діловий. Пояснюється це уснорозмовним характером оповіді, властивої казкам: потребою передати динаміку описуваних подій у часі і в поясненні змальовуваного, в чому безсполучникові складні речення виступають важливим стилістичним засобом. Безсполучниковість властива й творам художньої літератури, але в усній народній творчості вона перевищує навіть використання складносурядних речень, досить близьких за вираженням смислових відношень предикативних частин. У цьому виявляється одна з характерних стильових особливостей казкового жанру усної народної творчості. У ньому в більшій мірі, ніж у якомусь іншому стилі, активізовані розглядувані синтаксичні структури.

Другу специфічну рису мови казок становить повний набір уживаних у них безсполучникових складних речень однофункціональної і різнофункціональної будови (за класифікацією С.І.Дорошенка [2; с. 31-90]), засвідчуваних як в авторській мові, так і в мовленні персонажів.

Високу частотність демонструють однофункціональні конструкції. Використання загальностильових однофункціональних безсполучникових структур із значенням одночасності і послідовності, як і в інших стилях, зумовлене погребом подати перелік спостережуваних процесів, окреслити зображувані обставини в стагитці чи в динаміці. Такими реченнями може змальовуватися навколишній світ, як-от: *Вже й сонце зійшло, пташки заспівали* [10, с. 170]; але частіше – життєві події, наприклад: *Був собі чоловік та жінка, мали вони цапа й барана* [11, с. 25]; *Кім на печі сидить та мурчить, півень на жердці виспівує, качка в воді хлопочеться, [а свиня простяглася на постелі, лежить і рохкає]* [10, с. 40].

Особливістю казок є те, що завдяки використанню однофункціональних безсполучникових складних речень створюються багатообразні словесні полотна описуваного. Як зразок можна навести уривок з казки «Курочка ряба»: *Дід плаче, баба плаче, курочка кудкудаче, солом'яні двері риплять, дуб гілля поспускав, баран роги збив, річка крив'яною стала, дівка посуд побила, попаддя розчину порозкидала, піп косу одрізав* [12, с. 55]. Подібні структури в інших стилях не засвідчуються. Такий поширений перелічувальний ряд можливий лише у випадках передачі одночасності, яка семантично припускає подальше додавання інформації.

Послідовність дій передається обмеженим набором предикативних частин. Як правило, більше двох-трьох їх не буває, порівняймо: *Минув день, настав вечір* [12, с. 197]; *Аж ось вивав сніг, вдарили морози, занесло дорогу* [8, с. 40]. Частіше трапляються приклади речень із значенням послідовності, наприклад: *Скинули їй по п'р'ячку, дівчина обгорнулася п'р'ячком, зробилася качечкою і полетіла з табуночком* [12, с. 90]. Конструкції щойно наведеної будови специфічні не лише для казкового жанру. Вони звичайні в різних жанрах художнього й публіцистичного стилів.

Різнофункціональні безсполучникові складні речення представлені всіма трьома видами: зіставно-протиставного значення, з порівняльним відношенням і відношенням детермінації, проте кожен з цих видів відзначається різною частотністю появи в тканині казки.

Так, невисокою частою вживаності характеризуються в казках складні структури із зіставно-протиставним значенням на зразок: *Я тобі не жінка, ти мені не чоловік* [12, с. 181]; *Одні царя шкодують, інші тішаються і сміються* [10, с. 211]. З чітким протиставним відношенням функціонують такі речення, як: *Дід бив, бив – не розбив, баба була, була – не розбила* [11, с. 53]; *Хотів вийти – дверей нема* [12, с. 182]; *Вона, почувши це, стала запрошувати його зайти у хату; він відмовляється* [12, с. 203]. Подібні конструкції знані і в інших фольклорних текстах, а також і в художній літературі. Це дає підстави твердити, що зіставно-протиставні структури безсполучникового типу не можна вважати диференціальною ознакою казкового жанру.

З речень, утворюваних на основі пояснювальних відношень, засвідчуються трьома різновидами: конструкції з розгортаючим, уточнюючим і доповнюючим компонентом. Структури з розгортаючою частиною в основному представлені двома різновидами на зразок: *Іван – мужичий син чує – земля двигтить* [10, с. 84]; *Приходить дід додому, аж глянь: нічого нема, стоїть та сама стара хата і баба коло неї* [11, с. 79]. Їх відмінність у тому, що в першому різновиді опорне слово першої частини націлює на повідомлення, у другому – воно лише підводить до сприймання, не називаючи сам акт сприймання (Дорошенко [2, с. 61]). Будучи уснорозмовними одиницями, вони посідають значне місце в казковій розповіді. Їй властива зібраність повідомлюваного, яка втілюється в словесну напругу. Сприяють їй опорні слова першої частини. Найчастіше вживаними серед них є: *бачити, чути*, наприклад: *Роздягли його і бачать: під лівим боком забилися залізні вила* [10, с. 195]; *На ранок прокидається цар – аж чує: грають* [12, с. 167]. Властивість таких дієслів вказувати на продовження повідомлень. Але приклади показують, що вони іноді не вживаються, хоч смислово розуміються. Стається таке, коли використовуються дієслова *прислухатися, оглянутись, слухати, уставати, приходити, прокинутись, дивитись*. З пропуском слів *бачити* і *чути* засвідчуються численні приклади, а саме: *Далі оглянулись – хмара наступає попід небесами* [10, с. 90]; *Приходить Ох – аж він спить* [11, с. 66]; *Прокинувся – палиця летить* [10, с. 86]; *На другий день устає він – уже черевички готові стоять* [12, с. 175]; *Дивляться – палиця через паркан переважилася і ріг дому одбила* [10, с. 87]; *Прислухалась вона: вовк спить* [10, с. 12].

У кожному з цих речень легко уявити еліптичні *бачити* чи *чути*, які передбачають результат дії, порівняйте: *Далі оглянулись і бачать – хмара наступає; Прислухалась вона і чує: вовк спить*.

Як свідчать дані, з перелічених дієслів, що націлюють на наступне повідомлення, найчастіше вживається лексема *дивитися*. До наведеного вище прикладу додамо ще кілька: *Дивиться – мчить лисиця* [10, с. 26]; *Дивляться – біжить собака* [12, с. 232]. Речення з еліптичними дієсловами, що націлюють на наступне повідомлення, – становлять приналежність розмовно-побутового мовлення. Вони переносяться і на словесне відтворення казкових подій. Цей різновид пояснювальних речень є характерною, маркованою, жанровою ознакою казок. Засвідчувані в художній літературі, вони сприймаються як часткові ознаки розмовно-побутового стилю.

На відміну від часто вживаних речень з розгортаючою частиною складні безсполучникові структури з уточнювальним компонентом виявилися малопоширеними. Один з прикладів: *Стала Кирикові велика причина: умерла, саме в жнива, дитина* [9, с. 147]. Як рідковживані, вони не становлять ознаки мови жанру казки.

Ще меншою частотністю характеризуються речення з доповнюючою частиною на кшталт: *Їсть і читає газети – вони валялися по столах* [10, с. 211]. Конструкції такого зразка виникають у невимушеному усному мовленні, що залежить від ситуації, в якій комунікація супроводжується паралінгвістичними засобами. До мови казок потрапляють лише такі речення, які найменшою мірою пов'язані з жестами, мімікою. Такі синтаксичні будови непоодинокі і в художньому стилі.

Серед безсполучникових складних речень з відношенням детермінації є структури, які пов'язуються лише з жанром казки, але більшість з них не мають специфічних ознак, оскільки подібні структури засвідчуються в інших фольклорних жанрах і в більшості книжних стилів. Достатньо високим ступенем частотності введення в тексти казок відзначаються речення з відношенням причинового обґрунтування. Серед них переважають структури із запереченням при різних формах предиката першої частини. На першому місці – форми наказового способу з часткою *не*. Такі будови знаходять місце в мовленні персонажів, як-от: *–Не бийте Сірка: він мені добро зробив, [то я і йому добро буду робить, поки його й віку]* [10, с. 36]; *–Не йди до нього, – він тебе вб'є, [бо вже багато людей повбивав]* [10, с. 103]. У них заперечення прохання викликає обґрунтування. Розмовність їх незаперечна.

Однак потребу подальшого обґрунтування вимагають форми наказового способу і без заперечної частки *не*, як у прикладах: *–Йди собі, [коли так], додому: твій син ще рік служитиме у мене* [11, с. 68]; *–Пошліть, панно, по воду: дуже пити хочеться* [12, с. 202]. Сфера їх поширеності – також мовлення персонажів. Ця обставина дозволяє визнати розглянуті речення з відношенням причинового обґрунтування маркованими одиницями у відтворенні мовлення казкових героїв.

Що ж до авторської мови, то в ній наявні безсполучникові будови, в яких присудки першої частини виступають у формах дійсного способу із заперечною часткою і без неї: *Приходить дід до двору і не пізнає: замість старої хати – нова, гарна хата* [11, с. 79]; *Почало топить: оров є багато в лісі* [10, с. 43]. Поширеність речень такої будови в авторському викладі в художньому і деяких нехудожніх стилях не дозволяє визнати їх специфічними для мови казок.

Такими ж є і речення з часовим відношенням. Їх уживання підпорядковане характеру розповіді, який втілюється у співвідношення часових форм дієслів – присудків у предикативних частинах. Засвідчується вживання минулого і теперішнього часу: *Пішли далі, являється їм другий дід, пристав до них* [10, с. 92]. Можливе використання форм теперішнього історичного, як у реченні: *Нараз вночі у дванадцять годин земля колишеться – приходять розбійники* [10, с. 187]. Трапляються речення з часовим компонентом, у будові яких, як і в уснорозмовному мовленні, використовується підсилювальна частка: *Тільки це сказав – аж з того пенька – де не взявся – вилазить такий маленький дідок, сам зморщений, [а борода зелена аж по коліна]* [11, с. 65].

Дібрані дані дозволяють твердити, що серед порівняно часто вживаних речень з умовною частиною немає жодного прикладу, що відтворює потенційну чи ірреальну умову. Речення ж реальної умови знайдені лише в мовленні діючих осіб. Є всі підстави визнати це відмітною рисою мови казок, схожою на те, що відзначалося в конструкціях з розгортаючою частиною. Те, що подібні структури фіксуються в мовленні персонажів, свідчить про їх розмовний характер.

Найбільш поширену групу речень з реальною умовою становлять такі, які будуються на співвідношенні дієслів-присудків, виражених формами майбутнього часу, як-от: *Поїду возом – зробиться зима така, [що їй осі пообмерзають, і колеса не крутяться]*; *поїду саньми – теплінь така стане, [що ні возом, ні саньми]* [11, с. 9]; *Проїдете далі, захочете спати, – під явором стоятимуть ліжка* [10, с. 90]. Пояснення цього – в значенні майбутнього часу, який тією чи іншою мірою уявляється умовним.

Досить уживаними є й конструкції, у яких присудок першої частини передається формою наказового способу а) з часткою *не* або б) без неї, а другої – дієсловом дійсного способу, наприклад: а) *– Не бийте мосі дитини: я вам із моря винесу перстень* [12, с. 187]; *– Не їж мене, зайчику – лапанчику, я тобі пісеньки заспіваю* [11, с. 33]; б) *– Найми, – каже Ох, – у мене; я його вивчу* [11, с. 66]; *– Пусти нас, діду, переночувати; ми тобі скажемо природу* [9, с. 135]. Умовне відношення виникає в них завдяки властивості наказового способу виступати в значенні умовного.

Трапляються зразки речень умовно-спонукальних, як-от: *– Більше пропало, – нехай і це пропаде!* [11, с. 88]. Розмовний характер речень

із значенням наслідку визначає їх жанрову функцію: сприяти поживленню розповіді, властивій саме усній формі викладу, як у прикладах: *Ох взяв виніс мірку проса, висипав – назбігалось такого півнів!* [11, с. 68]; – *Ні, – каже, – не з'їдять: піду!* [12, с. 150].

Поодинокими виявилися приклади речень з відношенням а) допусту й б) мети, як-от: а) *Остався один зайчик; дід і на того ножа гострить* [11, с. 52]; *Візьмеш одного золотого, замість нього появиться другий* [10, с. 202]; б) – *Веду оцю дитину наймать, – може, його чужі люди навчать розуму, [бо у себе дома – що найму, то й утече]* [11, с. 66]; – *Злагодьте мені, мамо, торбинку з харчами – я піду шукати свого чоловіка* [10, с. 170]. Як і попередні приклади, вони забезпечують динаміку викладу, без чого не уявляється таємнича розповідь казки. У цьому своєрідність жанру казки, їхня уявлювана реалістичність і образність.

Здійснений аналіз доводить, що в казці як жанрі усної народної творчості безполучникові складні речення використовуються як важливий стилістичний засіб. Це виявляється насамперед у тому, що в казках розглядувані конструкції засвідчуються частіше, ніж у будь-якому іншому фольклорному жанрі чи стилі української мови. Зумовлюється це специфікою жанру: оповідь матеріалізується усною формою викладу, що й диктує стислість, напруженість викладу. Розгляд функціонування речень безполучникового типу в тканині казок дозволив виділити марковані одиниці, серед яких багатобразні словесні структури однофункціональних безполучникових складних утворень, речення з розгортаючою частиною, засвідчувані лише в мовленні героїв казок, а також конструкції з відношенням причинового обґрунтування, в яких у першому компоненті присудок виражається формою наказового способу.

Пропонована розвідка – перша спроба дати загальний огляд функціонування безполучникових складних речень у жанрі казки. Мова казок потребує подальшого вивчення як у царині безполучникових, так і в плані виявлення їх своєрідності в зіставленні з сполучниковими складними реченнями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуц Л.М. Безполучникові складні речення з умовно-наказовими дієслівними формами // Мовознавство. – 1973. – №4. – С.59-64.
2. Дорошенко С.І. Складні безполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Х.: Харків. ун-т, 1980. – 152 с.
3. Дудик П.С. Стилїстика української мови. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 367 с.
4. Изаренков Д.И. Бессоюзное сложное предложение. – М.: «Русский язык», 1990. – 163 с.

5. Мацько Л.І. Стилістика української мови. – К.: Вища школа, 1990. – 462с.
6. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник. – К.: Либідь, 1992. – 248 с.
7. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К.: Радянська школа, 1962. – 495 с.
8. Ширяев Е.Н. Бессоюзные сложные предложения в современном русском языке. – М.: Наука, 1986. – 221 с.

ДЖЕРЕЛА

9. Українська народна поетична творчість: Хрестоматія. – К.: Рад. шк., 1968. – 559 с.
10. Українські народні казки. – К.: Дніпро, 1987. – 494 с.
11. Українські народні казки. – Київ: Веселка, 1988. – 155 с.
12. Хитрий Лис. Українські народні казки. – К.: УАІД Рада, 2001. – 256 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячених аналізу функціонування безсполучникових складних речень у книжних стилях української мови. У ній ставиться завдання виявити стилістичні властивості безсполучникових складних конструкцій в одному з фольклорних жанрів – українських казках.

SUMMARY

The article proceeds with the series of the author's publications which are devoted to the analysis of Asyndetic Compound Sentences functioning in bookish styles of the Ukrainian language. The main task of the article is to reveal the stylistic characteristics of Asyndetic Compound structures in one of the folklore genres that is in Ukrainian folk fairy-tales.

УДК 811. 161. 2' 367. 622

**НЕВІДПОВІДНОСТІ ГРАМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ
РОДУ ГРАМАТИЧНІЙ РОДОВІЙ ФОРМІ В ПРИЗВИЩАХ,
ГРАМАТИЧНО СПІВВІДНОСНИХ З ІМЕННИКАМИ-
МАСКУЛІЗМАМИ**

З іменниками-маскулізмами української мови, які означають людину за професією, посадою, родом занять, соціальним статусом тощо часто співвідносяться прізвища, які відповідно до статі особи-носія виражають граматичне значення чоловічого або жіночого роду. В українській мові часто функціонують прізвища іменникового типу, які тотожні формою та походженням з певним іменником – загальною назвою, на зразок: *Барвінок, Вітер, Горб, Куц, Плющ* тощо. У таких прізвищах, особливо в тотожних формою з іменником – загальною назвою чоловічого роду на приголосний, завжди знаходиться формальне вираження семантична категорія “істота – неістота”. Так, на думку О. В. Суперанської, “словоформа знахідного відмінка однини є засобом розрізнення омонімів – нестандартних прізвищ осіб чоловічої статі та *Nomina impersonalis*, що входять до різних лексичних полів” [2, с. 81]. Підкреслимо, що такі прізвища є нестандартними саме для російської мови; для української вони є типовими й надзвичайно поширеними. Це дослідження є актуальним, оскільки названі прізвища в українському мовознавстві майже не описані в аспекті взаємодії граматичного значення роду з родовою граматичною формою, що засвідчує й новизну розвідки. Теоретичне значення роботи вбачаємо в подальшому поглибленні дослідження категорії роду, специфіки її структури. Матеріали статті є корисними для подальших студій у галузях морфології та ономастики, що становить практичне значення роботи.

Українські прізвища, тотожні формою з певним іменником, вступають в омонімічні відношення з цими іменниками – загальними назвами, що відображає лексико-граматична категорія роду таких лексем: іменник – загальна назва належить до одного з трьох родів, а омонімічне йому прізвище, тотожне з ним формою, має вияви невідповідності граматичного значення граматичній формі роду, наприклад: *гарбуз* (городня сланка рослина з великими круглими або овальними плодами), *заець* (невеликий полохливий звірок родини гризунів) – тільки чоловічого роду; *Гарбуз, Заець* (прізвища, марковані граматичним чоловічим родом) – виражають граматичне значення чоловічого й жіночого родів.

Українські прізвища, що вступають в омонімічні відношення з іменниками – загальними назвами, дуже поширені: вони трапляються в мові публіцистики, художніх творів і активно функціонують у повсякденному житті, називаючи людей, що нас оточують. Часто вони мають форму іменника 2-ої відміни, як-от: *Грім, Засць, Кавун, Орел, Шуляк* тощо. У таких випадках спостерігаються суттєві розбіжності з іменником – загальною назвою в парадигмі відмінювання, тобто прізвища такого типу, виражаючи граматичне значення жіночого роду, не відмінюються, наприклад: *нарвав у лісі барвінку – прочитав оповідання Ганни Барвінок; –подай мені, будь ласка, перцю – слухав піаністку Оксану Перець; з’їв борщу – відвідав Олену Борщ*. Отже, наявність – відсутність парадигми відмінювання є додатковою граматичною розрізнявальною рисою до граматичного значення роду, що підкреслюється й відповідною семантикою (чоловіча – жіноча стать). Однак такі розбіжності можуть спостерігатися й між іменником – загальною назвою та чоловічою формою омонімічного йому прізвища, наприклад: *я не хочу борщу – побачив Івана Борща; з’їв киселю – зустрів Олега Киселя; він щодня ходить до баєйну – відвідав Юрія Басейна; вона була знайома з цим гончарем – зустрічалася з Олесем Гончаром*.

Українські прізвища іменникового типу можуть виступати компонентами різних лексичних полів. О.В. Суперанська виділяє, наприклад, “назви частин тіла людини або тварини, абстрактні поняття, явища природи, що омонімічні нестандартним прізвищам” [2, с. 101], часто протиставлені їм за категоріальною опозицією “істота – неістота”. Під час дослідження ми виділили групи прізвищ, що вступають в омонімічні відношення з іменниками певних лексико-семантичних груп (ЛСГ). Названі далі прізвища дібрані з контингенту абітурієнтів і студентів Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, списків виборців, наукових праць, наприклад, видання “Історія міст і сіл Української РСР” в двадцяти шести томах (том “Сумська область”), художньої літератури, мови періодичної преси, радіо й телебачення тощо. Ці групи є такими:

1. Назви, що репрезентують флору (в тому числі назви дерев і кущів, квітів, трав, грибів, культивованих рослин, а також їх частин і плодів чоловічого або середнього роду), наприклад: *Барвінок, Боб, Боровик, Будяк, Буряк, Бурячок, Бур’ян, Виноград, Гарбуз, Горох, Гриб, Дуб, Дубець, Дубок, Кавун, Качан, Клен, Колос, Корінь, Корчик* (кушова рослина), *Кудрявець* (назва декількох рослин: *Sisymbrium Sophia*, *Chenopodium Botrus*, *Pyrethrum millefoliatum Willd*, *Panacetum Vulgare*), *Кущ, Лист, Лузан* (горіх), *Лущик* (горіх), *Маслюк, Мачок* (зменшувальна форма від мак), *Пастернак, Перець, Плющ, Прилип* (рослина: *Galium aparine*), *Решетняк* (гриб), *Троян* (рослина: *Trifolium pratense L.*), *Тютюн, Хворост, Хміль (Хмель), Хрін, Часник; Сім’я, Терно* тощо.

2. Назви, що репрезентують фауну (в тому числі назви тварин, риб, птахів, комах, плазунів, клички свійських тварин чоловічого або середнього роду), наприклад: *Бабак, Баклан, Баран, Баранець, Бичок, Біляк, Борсук, Бугай, Бусел, Ведмідь, Веретільник* (змія-мідяниця), *Вовк, Вовкодав, Вольк, Голуб, Горобець, Грак, Гусак, Деркач, Дрозд, Дубоніс* (птах з товстим дзьобом), *Жовтобрюх* (велика неотруйна змія), *Жук, Журавель, Заєць, Зеленья* (зеленушка (птах)), *Змій, Індик, Кабан, Кабанець, Каплун, Карась, Качур, Кобець* (хижий птах), *Комар, Коник, Кіт, Кріль, Кріт, Кубрак* (личинка комах), *Кулик, Лаврик* (форма від *равлик*), *Лебідь, Лев, Лис, Лось, Ляц, Мартюк* (заєць, що народився в березні), *Марчук* (щеня, що народилося в березні), *Орел, Пацюк, Півень, Півторак* (бичок півторарічного віку), *Повх* (польова миша), *Пугач, Равлик, Рак, Рудь* (руда домашня тварина, переважно кішка чи собака), *Русак, Рябець* (хижий птах), *Снігур, Соболь, Сокіл, Соловей, Сорокопуд* (птах), *Стриж, Таракан, Третяк* (бичок трирічного віку), *Тур, Тхір, Хом'як, Хрущ, Шершень, Шпак; Козенятко, Рудько, Рябло* тощо.

3. Назви видів їжі, кулінарних страв і речовин, хлібобулочних виробів, напоїв тощо (чоловічого або середнього роду), наприклад: *Бори, Бублик, Вареник, Жир, Жур, Здор, Кисіль, Книш, Ковтун, Корж, Крохмаль, Куліш, Пиріг, Плескач, Прояник, Рогаль, Ситник, Солод, Соложенник, Сухар, Шуляк; Масло, Пиво, Сало* тощо.

4. Назви одягу, взуття, головних уборів, тканин, прикрас та їх деталей, наприклад: *Бриль, Гребінь, Карман, Кафтан, Кожух, Колпак, Плис, Ремінь, Станик* (верхня частина сукні від плечей до пояса (без рукавів) / верхня частина жіночої сорочки (до підтички)), *Чобіт, Щербак* (чобіт із цільного шматка шкіри) тощо.

5. Назви конкретних предметів, у тому числі назви знарядь праці, інструментів та їх частин, предметів побуту, музичних інструментів, рухомих і нерухомих предметів, об'єктів господарського призначення або їх частин (чоловічого або середнього роду), наприклад: *Аркан, Барабан, Басейн, Божок* (ідол), *Брус, Бут, Гвоздик, Гвоздь, Довгаль, Драч, Зубець, Зубок, Кабак, Квач, Килим, Клець* (обрубок стовпа), *Кови, Копил, Косяк, Кругляр, Крук* (форма від *крюк*), *Курятник, Лантух, Макогін, Мамай* (кам'яна статуя в степу), *Маняк* (чучело), *Михайлик* (маленький дерев'яний ковшик для горілки), *Обруч, Половик, Ремісник, Рогач, Рябчун* (різнобарвний домотканий килим), *Сагайдак, Смик, Смичок, Стожок, Стоян, Ступак, Таран, Товкач, Троян, Четверик, Чопик* (дерев'яна пробка для закупорювання отвору в якій-небудь посудині (переважно в бочці)); *Корито, Шило* тощо.

6. Назви частин тіла людини або тварини (чоловічого або середнього роду), наприклад: *Бок, Вус (Ус), Вусик (Усик), Горб, Зуб, Костюк (різ), Кулак, Нос, Оселедець, Пальчик, Різ, Рот, Хобот, Череп, Чуб, Шиш; Крило* тощо.

7. Назви пір року, явищ природи, наприклад: **Вихор, Вітер, Грім, Мороз, Суховій, Холод, Шерех** (дрібна крига на річці) тощо.

8. Назви, об'єднані семою “місцевість, простір”, наприклад: **Бор, Жежель** (місце, не захищене від вітру), **Майдан** тощо.

9. Загальні назви осіб за певними характеристиками, **наприклад:**

а) за віком: *Мужик, Мужичок, Юнак; Чадо тощо;*

б) за національністю: *Бесараб, Голендер (голандець), Литвин, Лях, Мазур, Молдован, Москаль, Німець, Поляк, Турчин, Українець, Француз, Хорват, Чех, Швед тощо;*

в) за місцем проживання: *Водотисець (мешканець с. Водотіїв на Київщині), Глуховець, Задесенець, Канівець, Коломієць, Лубенець, Московець, Переяславець, Поліщук, Полтавець, Пустинник, Роменець, Уманець, Харківець, Чернігівець; Бойко тощо;*

г) за віросповіданням: *Єретик, Католик тощо;*

д) за окремими психофізичними рисами, властивостями, стосунками: *Бардадим (кремезна людина), Близнюк, Богатир, Бородач, Гайдук, Головань, Головач, Горбань, Горбач, Добряк, Друг, Кормилець, Кудлай, Лобань, Лобач, Мовчан, Момот, Новак, Окань, Плаксії, Торохтій, Цибань (довгонога людина), Чорнобривець, Чорноус, Шептун, Щербань; Мацько тощо;*

е) за професією, родом занять, соціальним статусом: *Банник, Батрак, Бідняк, Богомаз, Бондар, Бражник, Бублейник, Борець, Будник, Винник, Вівчар, Волторніст, Гарбар, Гетьман, Гончар, Динник, Дігтяр, Донець, Дудар, Дудник, Дячок, Жовнір, Жолдак, Живолуп, Запорожець, Золотар, Калашник, Ключник, Князь, Кобзар, Коваль, Ковшар, Козак, Колесник, Колісник, Комендант, Комісар, Компанієць, Коновал, Конюх, Король, Косар, Котельник, Котляр, Кравець, Крамар, Кухар, Кушнір, Лимар, Лихвар, Ложечник, Маляр, Мельник, Мисник, Митник, Мірошник, Муковоз, Однорал (генерал), Олейник, Олійник, Пан, Пасічник, Перепльотник, Пекар, Пивовар, Постельник (привдворний чин), Пушкар, Раб, Рибак, Різник, Свинар, Свічкарь, Серветник, Ситар, Скляр, Скотар, Скрипник, Слюсар, Смоляр, Солтис (сільський староста в Західній Україні), Соляр, Співак, Спільник (селянин, що орендує землю споловини), Стадник, Стельмах, Столяр, Стрижак (солдат), Тertiшник, Ткач, Токар, Тютюнник, Фурман, Цилорик (цирульник), Чабан, Чоботар, Шаповал, Швець тощо. До цієї групи тяжіють назви осіб із семою “молодий, недосвідчений фахівець”, “учень якогось фахівця” із суфіксами -ук, -чук, наприклад: *Бондарчук, Гончарук, Дігтярчук, Ковальчук, Коновальчук, Ковшарук, Косарчук, Котлярчук, Кравчук, Крамарчук, Кухарчук, Кушнірук, Лимарчук, Малярчук, Мельничук, Пекарчук, Рибачук, Свиначук, Свічкарук, Склярчук, Скотарчук, Столярчук, Ткачук, Токарчук, Шевчук тощо;**

є) за стосунками родичання, переважно назви синів:

- **утворені від власних чоловічих імен, наприклад:** Авдієнко, Абраменко, Адаменко, Александренко, Алексєєнко, Андрійченко, Анисименко, Антипченко, Антоненко, Архипченко, Афанасценко, Борисенко, Вакуленко, Василенко, Васильченко, Власенко, Гавриленко, Гапоненко, Герасименко, Гнатенко, Гордієнко, Гриненко, Грищенко, Давиденко, Даниленко, Демиденко, Дем'яненко, Денисенко, Дмитренко, Дорошенко, Євдокименко, Єрмоленко, Єфименко, Захарченко, Іваненко, Ігнатенко, Ільченко, Карпенко, Касьяненко, Кириленко, Клименко, Кіндратенко, Корнієнко, Костенко, Кузьменко, Лазаренко, Левченко, Лук'яненко, Макаренко, Максименко, Мартиненко, Марченко, Матвієнко, Микитенко, Миколаєнко, Мироненко, Михайленко, Мойсєєнко, Мусієнко, Назаренко, Науменко, Нестеренко, Никоненко, Оксененко, Омельченко, Опанасенко, Осипенко, Остапенко, Охріменко, Павленко, Панасенко, Панченко, Пархоменко, Петренко, Пилипенко, Потапенко, Прокопенко, Прохоренко, Романенко, Савенко, Самсоненко, Семененко, Сергієнко, Сидоренко, Степаненко, Стеценко, Тарасенко, Тимошенко, Трохименко, Устименко, Федоренко, Фоменко, Харитоненко, Хоменко, Юрченко, Юхименко, Якименко, Яковенко, Яременко, Ярошенко **тощо**;

- **утворені від назв осіб за окремими психофізичними рисами, національними ознаками, наприклад:** Бабенко, Богатиренко, Безрученко, Вдовиченко, Дзюбенко, Дяденко, Коротченко, Косенко, Кривенко, Литвиненко, Ляшенко, Мазуренко, Маленко, Малишко, Новаченко, Поляченко, Руденко, Старченко, Татаренко, Удовенко, Циганенко, Шульженко **тощо**;

- утворені від назв осіб за професією, родом занять, соціальним статусом, наприклад: **Батраченко, Бідненко, Бондаренко, Винниченко, Войтенко, Гончаренко, Дворниченко, Дігтяренко, Дяченко, Запорожченко, Коваленко, Колісниченко, Косаренко, Котляренко, Короленко, Кравченко, Крамаренко, Ксьонзєнко, Кучеренко, Лимаренко, Майстренко, Маляренко, Мірошниченко, Мічманенко, Москаленко, Невольниченко, Овчаренко, Олійниченко, Пекаренко, Пивоваренко, Писаренко, Полковниченко, Пономаренко, Римаренко, Різниченко, Свиначенко, Скляренко, Слюсаренко, Солдатенко, Столяренко, Стороженко, Тесленко, Ткаченко, Токаренко, Царенко, Чабаненко, Ченченко, Шевченко** тощо.

10. Власні імена осіб чоловічої статі, в тому числі зменшувально-пестливі, **наприклад:** Анорійко, Богдан, Василь, Васько, Васюк, Гнат, Григір, Данилко, Денис, Дмитрик, Дорош, Іван, Іваньо, Каргусь, Климко, Мирон, Михайлик, Мишко, Олесь, Петрик, Роман, Сашко, Сидорко, Тарас, Федько, Харитон, Хома, Штефан (**форма від Степан**), Юрій, Юрко **тощо**;

11. Чоловічі імена по батькові, **наприклад:** Богданович, В'ячеславович, Герасимович, Григорович, Іванович, Ігнатович, Кирилович,

Львович, Максимович, Маркович, Михайлович, Олександрович, Осипович, Павлович, Петрович, Прокопович, Романович, Самойлович, Теодорович, Юхимович, Якимович тощо. Від відповідних імен по батькові ці прізвища відрізняє наголошування на суфіксі -ович, зрідка – на корені (Петрович) [1, с. 73].

Зауважимо, що не можна бути категоричним щодо рубрикації аналізованих прізвищ, зважаючи на можливість неединичної мотивації, наприклад: **Крук** – великий хижий птах (ворон) / форма від **крюк**, **Михайлик** – зменш.-пестл. від **Михайло** / маленький дерев'яний ковшик для горілки, **Рудько** – рудий хлопець / кличка свійської тварини, переважно kota або собаки, **Чорнобривець** – хлопець, що має чорні брови / однорічна декоративна рослина із запашними жовтими квітками, **Щербань** – людина з вищербленими зубами / посудина з вищербленим краєм тощо.

Отже, коли в таких прізвищах треба актуалізувати жіночу сему на позначення людини відповідної статі, виникає невідповідність граматичного значення граматичній родовій формі, яка виявляється шляхом позалексемного вираження фемінальної семи, тобто, подібно до іменників із семою “професія”, “посада”, “член певного колективу”, співвіднесеність категорії роду та значення статі виражається морфолого-синтаксично – з допомогою словозмінної парадигми відповідного прізвища, словозмінної категорії роду узгоджуваних прикметників, займенників, порядкових числівників, а також координацією з присудком, що враховує родово-статеву характеристику особи й виражений дієслівними формами минулого часу та умовного способу. Таким чином, семантика родового протиставлення передається морфологічними та аналітичними засобами вираження категорії роду, тобто чоловічі та жіночі форми досліджуваних прізвищ часто різняться парадигмою відмінювання, наприклад, зустрівся з **Петром Василенком (Наталією Василенко)**, бачив **Олексія Змія (Ганну Змії)**; невідповідність граматичного значення граматичній формі роду виникає, коли семантична диференціація за статтю переноситься з форми такого прізвища на форми узгоджуваних чи координованих з ним слів. До того ж ці прізвища можуть сполучатися в мові з іменниками, в семантичній структурі яких є семи “професія”, “посада”, “рід занять”, “член певного колективу” тощо, які також виявляють такі невідповідності в описаний вище спосіб, наприклад: **чергова лікар Гарбуз прийшла на виклик, професор Бублик відзначила свій 70-річний ювілей, соціолог Запорожець досліджувала проблеми девіантної поведінки, доцент Петренко написала докторську дисертацію, диспетчер Коновал відзначена Грамотою Президії Верховної Ради України, драматург Куц написала нову п'єсу** тощо. Зауважимо, що в процесі дослідження говорилося про вияви варіантності родових форм у таких прізвищах [1, с. 73], але з подальшого поглибленого

аналізу впливає, що в даному разі доцільніше говорити про невідповідність граматичного значення граматичній формі роду.

Такі конструкції часто вживаються в ситуаціях офіційного спілкування, зокрема в мові працівників освіти, наприклад: *Соловей не писала річну контрольну роботу, Плаксії одержала незадовільну оцінку, Зуб повинна відпрацювати пропущені заняття, Вареник повинна написати самостійну роботу, Горб не відвідувала додаткові заняття з математики, Орел не писала переказ і тому повинна його написати* тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мерінов В.В. Вияви варіантності родових форм у прізвищах іменникового типу // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко. – Вип. 8. – Харків: ОВС, 2002. – С. 70 – 73.
2. Суперанская А.В., Сулова А.В. Современные русские фамилии. – М.: Наука, 1981. – 176 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються невідповідності граматичного значення роду граматичній родовій формі в прізвищах, граматично співвідносних з іменниками-маскулізмами в сучасній українській мові. Автор аналізує причини та шляхи виникнення таких невідповідностей, подає рубрикацію таких прізвищ співвідносно із семантикою відповідних іменників-загальних назв, наводить приклади їхнього функціонування в мовленні.

SUMMARY

This article is written on problem of discrepancy of grammatical meaning and grammatical form of the Noun gender in surnames, which are grammatically correspondent with conformed masculine common Nouns in modern Ukrainian. The author analyses reasons and ways of such discrepancy, gives the semantic classification according to conformed common Nouns and also gives the examples of their functioning in modern Ukrainian.

УДК 81[™]42

РІЗНОРІВНЕВИЙ ХАРАКТЕР ЗАСОБІВ ЕКСПРЕСИВІЗАЦІЇ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО МОВЛЕННЯ

Функціонування мовних одиниць у текстах певного комунікативно-го призначення привертає до себе пильну увагу сучасної мовознавчої науки. У руслі цього інтересу знаходиться й проблема вивчення функціонального аспекту мовних одиниць, який передбачає врахування не лише їх структурно-семантичних, а й комунікативно-прагматичних властивостей у текстах публіцистичного стилю. Обслуговуючи політико-ідеологічну сферу суспільного життя, публіцистичний стиль спрямований на те, щоб передусім ідеологічно впливати на адресата, формувати в нього суспільно-політичну свідомість. Публіцистичне мовлення покликане створювати громадську думку або певне ставлення суспільства до тих чи інших явищ і подій внутрішньополітичного й міжнародного життя. Поширенню публіцистичного мовлення сприяють засоби масової інформації, вони тісно пов'язані з повсякденним життям суспільства й активно відображають усі характерні ознаки мовного процесу сучасності, багато в чому визначають напрями його розвитку.

Проблемам публіцистичного стилю приділяли достатню увагу вітчизняні та зарубіжні дослідники – Д.Шмельов, М.Жовтобрюх, В.Костомаров, Д.Баранник, Г.Васильєва, К.Рогова, Н.Сологуб, А.Швець та інші. Відображаючи актуальні проблеми сьогодення (політичні, економічні, моральні, філософські, освітні, питання культури, побутового життя), публіцистичне мовлення формує суспільну думку, яка є “особливою сферою свідомості людей, що бере на себе орієнтацію в бурхливому морі подій, проблем, осіб, доль, процесів сучасності – усього різноманітного сучасного життя, що являє собою сферу переходу з минулого в майбутнє, і відзначається багатством мовних засобів, яскравою експресивністю, оцінним характером мови, ”рухомістю”, “чутливістю” до нових явищ і є сферою існування активних мовних процесів” [4, с. 55].

Засоби масової інформації мобілізують усі можливості, усі ресурси мови для впливу на розум і почуття читачів. На відміну від інших стилів літературної мови, в газетно-публіцистичному переконання виступає як головна функція мови, крім того, адресованість газетного висловлення до незчисленної за кількістю й різномірної за складом аудиторії визначає принципи відбору мовних засобів. “Газетно-публіцистичне мовлення покликане насамперед впливати на маси, тому воно максимально враховує інтереси читачів” [2, с. 20]. У публіцистичному мовленні простежується

тенденція до вилучення слів, які перебувають на периферії мови й не є доступними, зрозумілими; для нього мало характерні вузькоспеціальні слова й вислови, діалектизми, арготизми, варваризми, індивідуальні неологізми тощо. Водночас слід відзначити й протилежну тенденцію, зумовлену гострою потребою газети надати мовленню експресивності, а звідси – поява оказіоналізмів, індивідуальне слововживання, тяжіння до конструкцій розмовного характеру. Газетний вислів, особливо той, який був розрахований на емоційний, експресивний вплив, з бігом часу втрачає свою виражальну силу, перетворюється у штамп і підлягає заміні або оновленню. У мові періодики існує два основних методи переконання: перший полягає в переконливості самого фактичного матеріалу, цифр, фактів, що говорять самі за себе, інший метод – переконання через авторську оцінку, авторську інтерпретацію фактів, і саме цей метод є рушійною силою в пошуках нових мовних засобів, у тому числі й експресивних.

Наприклад, вузькоспеціальна лексика перестала бути секретом спеціалістів і заповнила щоденну пресу: *аукціон, банкрут, брокер, ваучер, інфляція, корпорація, дилер* тощо. Завдяки ЗМІ частина запозиченої лексики досить швидко засвоюється, збагачується похідними утвореннями: національний *хіт-парад, хітова програма, нуу-хау* тощо: *Михайло Сендак не став вдаватися у деталі цього нуу-хау, однак повідомив, що кожна карта матиме індивідуальний код доступу* (Україна молода. – 2004. – 23.01. – С.3); *Поки ЦВК зволікає з оприлюдненням результатів виборів, на неї нападають хакери* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.1). Емоційно-експресивне навантаження публіцистичного тексту досягається й уживанням художніх тропів, причому відбувається часткова зміна прагматичних настанов порівняно з художньо-белестричним твором, зокрема, барвистішою, вишуканішою, більш несподіваною, а відтак впливовішою стає метафора: *Перемога важкою кров'ю* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.4); *Вибори – це політична війна, боротьба за крісло мера Полтави – позиційна війна* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.4); *З таким бюджетом АПК приречений на гарантоване вимирання* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.3); *Ліберальна, демократична Америка програла, бо Джордж Буш та його команда наростили ще міцніші політичні та судові м'язи* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.2). Часто вживаними в публіцистичних текстах є епітети, що, як правило, ґрунтуються на метафоричному перенесенні й постають позитивно чи негативно емоційно навантаженими: *Завтра два веселих друга – Володимир Путін і Леонід Кучма – офіційно закриють ненависний багатьом Рік Росії в Україні* (Україна молода. – 2004. – 23.01. – С.2); *Постраждали пасажирів впертої маршрутки* (Україна молода. – 2004. – 23.01. – С. 5); *Нерідний артист України – Микола Басков* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.3).

Інноваційні процеси стосуються й фразеологічного складу мови сучасної преси, відбувається проникнення великої кількості професій-

них та молодіжних жаргонізмів, суржикових елементів, просторіч, поява великої кількості нових понять у зв'язку з розвитком технічних засобів, зміною соціально-політичних умов: *Не мала наша естрада клопоту – подалася на “Євробачення”* (Україна молода. – 2004. –23.02. – С.14); *Оранжевий настрій – це настрої перемоги* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.3); *Жовтогарячий тиждень отримав логічне продовження: він переріс у “жовтогарячий листопад”* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.3); *Учора стала очевидністю ще одна “гаряча точка” на виборчій мапі України – Умань* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.3). Створювати напруження, необхідне для газетного викладу, може вживання слів у невласивому для них значенні, що сприймається як омонімічне до загальноприйнятого чи більш поширеного: *Три Водоліїв* (Україна молода. – 2004. –23.02. – С.5); *Не все можуть “Королі”* (-футбольна команда) (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.15); використання антитези: *Чи Рік культури Росії так вплинув на Леоніда Даниловича, чи цивілізований Баден-Баден, але після відпочинку Президент повернувся зовсім іншою людиною: був куку – став культурним* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.3); *Львів без Медвечука, зате Київ аж із двома* (Україна молода. – 2004. –23.01. – С.3); введення ефемізмів, як пошуку пом'якшувальних обставин для опису певних ситуацій та використання перифраз як способу синонімічної заміни, що дозволяє в емоційно-експресивній формі висловити ставлення до зображуваного: *Не секрет, що Закарпаття нині є територією беззаконня. Вибори міського голови Мукачева продемонстрували цілому світові, що влада, правоохоронці й кримінал на Закарпатті злилися в одну “горючу суміш”, яка випікає все, що поспробує чинити хоча б найменший спротив* (Україна молода. – 2004. –23.02. – С.14); *Подібне творилося і біля Тячівського тервиборчкому, де зібралося скільки “бри-тоголових”, скільки райцентр не бачив за всю довгу історію* (Україна молода. – 2004. –23.02. – С.14); *Зустріч амбасадора (В.Путін) з керівником нашої держави можна трактувати зловісно* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.2); *На загальнодержавні канали телебачення не скаржаться хіба що шанувальники “мила” – нескінченних серіалів на нашому ТБ не бракує* (Україна молода. – 2004. –23.02. – С.14); *Коли вперше я побачив це місце, сказав лише одне: “Я знайшов рай на землі”* (Україна молода. – 2004. –23.02. – С. 14); *Пленарне засідання міської сесії, яке відбулося вчора, стане першим, яке невдовзі зможуть почути користувачі всесвітньої мережі в усьому світі* (Україна молода. – 2004. –23.02. – С.3). З-поміж одиниць лексичного рівня засобами витворення експресивно-емоційного змісту постають також епітет–оксиморон, що витворює нове поняття й уживається як загострений і лаконічний засіб контрастного зіставлення понять: *Прозорість через “па-вутиння”* (Україна молода. – 2004. –23.02. – С.3), застарілі лексеми, що

надають оповіді урочистості, піднесеності або сатиричного, гумористичного звучання: *Ложки, виделки, книжки – і все паритетне* (Україна молода. – 2004. – 23.01. – С.1); *Золоте та срібне причандалля для трапези* (Україна молода. – 2004. – 23.02. – С.5), пароніми – *І наш поні на коні!* (Україна молода. – 2004. – 23.02. – С.1); *Це частка нашої культури чи можливо невід'ємна частина* (Україна молода. – 2004. – 05.02. – С.3). Зауважимо, що названі тропи не вичерпують реєстр лексично-стилістичних засобів експресивності публіцистичного мовлення, оскільки мовне розмаїття публіцистики вимагає окремого дослідження.

Інноваційні процеси ведуть до змін не тільки на лексичному рівні, а й на дериваційному та морфологічному, хоча мовознавча література неодноразово відзначає про факт особливої стійкості морфологічної будови мови. Оновлення й поповнення лексичного складу української мови відбувається і в результаті лексико-семантичної деривації слів. У нових умовах функціонування слова набувають і нових семантичних навантажень, що дає їм можливість розширювати семантику похідної основи й функціональні межі: *крутий, крутизна, круто, крутіше, крутіший* (багатий); *тінь, тіньовик, тіньова економіка, зелені* (про долари) тощо. У дериваційній системі сучасної української мови спостерігаються випадки поступової втрати продуктивності афікса в одному словотвірному типі, і навпаки, зростання його словотвірної активності в іншому. Так, значного поширення у текстах преси набули утворення із суфіксом –к(а), що походять від основ прикметників і семантично співвідносяться із словосполученням: *Я ніколи не звертав і не звертаю уваги на анонімки, оскільки це не документ, а спроба приниження* (Столиця. – 2005. – 04-10 лютого. – С.23) – анонімка (анонімний лист); новоутворення із зазначеним суфіксом числівникового походження: *Зараз як: заплати сотку – отримаєш дозвіл* (Рівне Експрес. – 2005. – 10.11. – С.13); віддієслівні іменники: *Я не буду працювати під підказки або диктовку інших політичних сил, я самостійна людина і політик* (Рівне Вечірне. – 2005. – 10.11. – С.3). Частина нових лексем утворилася морфологічними способом за допомогою суфіксів і префіксів відповідно до властивих українській мові словотвірних моделей: *На такій приватизації можна наварювати не кадровикам, а сезонникам* (Рівне Експрес. – 2005. – 10.11. – С.13). Іменники із суфіксами –ик, –ник семантично мотивуються словосполученнями: *кадровик* (кадровий працівник), *сезонник* (сезонний робітник), *наварювати* – нова лексема, яка утворилася суфіксальним способом й набула афективності. Характерною рисою дериваційної системи української мови є наявність у ній великої кількості спеціальних афіксів, за допомогою яких можна експресивно передати найтонші відтінки почуттів, переживань, оцінок тощо; “стилістично нейтральним словам такі афікси надають первинної експресивності різного ступеня, а емоційним та

емоційно-оцінним – вторинної експресивності різного ступеня” [5, с. 15]. Як правило, це суфікси здрібнілості, пестливості, ласкавого ставлення або антонімічні суфікси – суфікси збільшеності, згрубілості, негативної оцінки: *А я ще раз говорю посадовцям: “Не тягни свої ручичка до борщів, бо ти зайняв цю посаду не для того, щоб збіднити нашу Україну, знекровити наших людей, знедолити наших дітей, а для оновлення, очищення нашої держави...”* (Україна молода. – 2004. – 23.01. – С.8). Усі виділені лексеми є підсиленими, інтенсифікованими, афективними мовними знаками, що підтримують загострену увагу, активізують мислення, почуттєву напругу читача (слухача). На відміну від афективних суфіксів, афективні префікси в українській мові кількісно обмежені, як зазначає В. Чабаненко, їх власне лише два: пре- і роз-. “Префікс пре- служить для творення якісних прикметників і похідних від них прислівників, що емоційно-експресивно передають високий ступінь якості; перфікс роз- у парі з префіксом про- вживається при творенні експресивних прикметників: розпроклятий, розпрочудесний” [5, с. 16]. Але у текстах публіцистичного характеру може виникати адгерентна експресивність [1, с. 455], яка характеризується інтенсифікованою виразністю мовного знака, що набувається або виявляється лише в певній ситуації, лише в певному контексті. Так, префікс роз- може вносити в семантику дієслова відтінки посилення інтенсивності дії, але доданий до слів-синонімів, він експресивно увиразнює текст: *Після понад годинної розмови з главою держави В. Ющенко повідомив журналіста, що нічого не може розповісти про її зміст, оскільки вони з Кучмою домовилися не розголошувати, про що говорили. “Наша бесіда пройшла в конструктивному руслі”, – ось і все, що, крім цього, розсекретив лідер “Нашої України”. Журналісти звісно, не могли не запитати про те, чи не розколовся Кучма про свої плани балотуватися у президенти втретє. Повторювана морфема-префікс без- вказує на відсутність, заперечення чогось [3, с. 368], а слова з префіксом без- характеризують людину, як непридатну для повноцінного існування в суспільстві: *Як усі генії й одержимі, був він абсолютно безпорадний в господарських справах, у повсякденному житті. Безсрібник, по-дитячому довірливий і беззахисний перед корисливцями й нахабами, був безпорадний перед можновладцями, кар’єристами й донощиками* (Сільські вісті. – 2003. – 03.10. – С.4).*

На особливу увагу заслуговує синтаксис речення в системі засобів мовної комунікації, бо це саме та сфера мовної структури, на якій безпосередньо позначаються результати взаємодії всіх рівнів мови. Швидкість, з якою відбуваються зміни синтаксичної норми в мові української преси, настільки відчутна, що привертає увагу в аспекті осмислення, аналізу й нормативного прогнозування, хоча синтаксис належить до такого ярусу мовної системи, що характеризується певною стійкістю до зовнішніх впливів і по-

вільними змінами. Ступінь підсилення виразності, а значить і міра та засоби експресивізації публіцистики, можуть бути різними і залежать від мети висловлювання і вимагають окремого ґрунтового дослідження.

Сучасна мовна практика преси свідчить про те, що в синтаксисі речення та тексту широко представлена варіативність способів вираження. Іде жорстока боротьба між традиційними синтаксичними нормами й новими, що зароджуються в живому мовленні. У визнанні нормативності синтаксичних структур основну роль відіграє семантична функція, яка реалізується через відповідні структурні засоби. При розгляді проблем експресивного синтаксису особлива увага надається явищам мовленнєвої надлишковості, адже вимоги культури мовлення полягають у дотриманні лаконічного, чіткого й точного вислову. Прагнення до економії мовних засобів характерне й для публіцистичного мовлення, яке тяжіє до стислості та експресивності, але пошуки нових експресивних засобів вираження змушують публіцистів вдаватися до руйнування нормативного речення. Наявність великої кількості розмовних елементів у публіцистиці пов'язана, перш за все, з підвищеною зацікавленістю газети побутовими темами, повсякденними подіями, особистим життям, відпочинком, котрі обслуговуються переважно усним мовленням. Висловиш загальні зауваги щодо конструкцій експресивного синтаксису, ми маємо на меті здійснити їхній ґрунтовний аналіз у наступних розділах.

Отже, у світлі сказаного правомірним здається зазначити, що система експресивізації в сучасних текстах публіцистичного характеру може забезпечуватися мовноструктурними засобами (фонетичними, лексичними, дериваційними, морфологічними, синтаксичними), які співіснують і співвизначаються у писемному та усному мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1966. – 608 с.
2. Коваль А.П., Солганик Г.А., Тенчук А.Ф. и др. Особенности языка и стиля средств массовой информации. – К.: Вища школа, 1983. – 149 с.
3. Полюга Л.М. Словник українських морфем. – Львів: Світ, 2001. – 481с.
4. Прохоров Е.П. Искусство публицистики. – М.: Сов. Писатель, 1984. – 360 с.
5. Чабаненко В.А. Основы мовой экспресии. – К.: Вища школа, 1984. – 166 с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються різноманітні засоби вираження експресивності у публіцистичному стилі.

Different ways of realizing expressiveness are in the article.

I.M. Hikićina
(Kirovograd)

УДК 81'276

ФОЛЬКЛОРНІ ТЕКСТИ ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

“Утіленням картини світу, як ідеального образу, в семіотиці вважають особливі мови або тексти цими мовами, спираючись на які, реконструюють наявну в цей момент або таку, що існувала раніше, картину світу <...> у межах науки ситуація “вибору теорії” та зміни картин світу розглядається як закономірний шлях розвитку науки від відносної істини до абсолютної” [8, с. 42]. Реконструкція картини світу, а саме в її мовному контексті, є цілком закономірним явищем. Феномен реконструкції національно-мовної моделі світу можна спостерігати в текстах, насичених концептами культурно-етнічного характеру, а точніше, елементами народної мови, міфології, релігії, народної творчості. На різних етапах розвитку саме народна творчість відображала всю самотність культури народу. Усна народна творчість, або фольклор, є “головним продуктом неперервної духовної історії” [1, с. 155]. Фольклор “забезпечував безперервність духовного зв’язку між поколіннями і заодно з мовою та іншими формами традиційної культури був виразником національної свідомості й ментальності народу” [3, с. 345]. Отже, реконструювання архаїчної національно-мовної картини світу найкраще розглянути на матеріалі фольклору, який є втіленням народних уявлень про світ, етичних та моральних норм.

Слід звернути увагу на існування таких типів мовних картин світу: “1) доросла і дитяча, 2) психічно нормальної і психічно патологічної людини, 3) “цивілізаційна” і архаїчна” [8, с. 32]. Саме визначення цих типів дозволяє зупинитися на одному з видів фольклорних текстів для вивчення моментів реконструкції мовної картини світу як національного феномену. “Рух творів у часі спричинив постійне переосмислення, перекодування інформації, коли за начебто цілком ясним і прозорим для сучасника змістом приховане значення, що складає історичну пам’ять народу” [3, с. 345]. Вважаємо, що саме казка є одним з найяскравіших утілень національно-мовної картини світу і неоціненним джерелом для розгляду всіх типів моделі світу.

Текст казки насичений символами та абстрактними поняттями, які дають підказку про історичну епоху їх виникнення й побутування. Це дає змогу простежити етапи реконструкції національно-мовної картини світу в історії певного народу. Уже не новим у психології є термін “казкотерапія”, яка дозволяє через казку дізнатися про психічний стан людини, а також про модель світу маленької чи дорослої людини. Саме казка – унікальний засіб формування дитячої національно-мовної картини світу, що є досить важливим для розвитку держави, в якій живе людина. Сам факт несформованості національно-мовної картини світу в дитини свідчить про дисбаланс загальної картини світу. Адже згодом дитяча модель світу реконструюється в дорослу.

Казка унікальна не тільки як вид літературного тексту, а й як вид мистецтва, який, порівняно з іншими, досить легко сприймається дітьми. Наприклад, такі споріднені з казкою види літературного тексту, як байка та міф, мають уже не такий великий вплив на дитину, який несе в собі казка.

“БАЙКА – розповідь про надприродні або вражаючі події (як у легенді, міфі або фольклорі). Розповідь покликана донести корисну правду, особливо байка, в якій тварини або оживлені предмети розмовляють і діють, як люди. Байка відрізняється від усіх інших видів фольклору тим, що мораль, яку несе в собі байка, коротко сформульована в кінці” [2, с. 399]. Казка ніколи не представляє мораль у висновку, як це робить байка, і не вказує, як нам слід робити, що обирати. Навпаки, казка допомагає дитині розвивати бажання чіткого усвідомлення ідеї, яку несе в собі казка. Через відкриті шляхи до уяви дитини за допомогою цікавих подій казка навчає, допомагає створити дитячу картину світу. Казка є складнішою, ніж байка; більш насиченою і близькою до життя людей, ніж притча; більш м’якою, ніж алегорія.

“Саме казка була першим жанром, який ознаменував перехід від міфологічної свідомості до літературної. <...> Міф, звільняючись від релігійності та етимологізму, втрачаючи свій світоглядний синкретизм, сакральньо-магічний ореол, трансформується у казку” [9, с. 24]. “МІФ – традиційна розповідь про історичні події, вірування або природне явище, яка служить для розвитку світогляду людей” [2, с. 795]. Міф розповідає про вдосконалену поведінку особистості, враховуючи потреби супер-его, що уособлює голос моралі, нагороджує людину за добрі дії і карає за погані. Казка ж зображує інтеграцію “я” (его), що стримує бажання “воно” (ід) до тих пір, доки не буде знайдено слушний вияв для задоволення. Ця різниця направлена на виявлення контрасту між проникливим песимізмом міфу та невід’ємним оптимізмом казки. Тож саме казка несе в собі дитячу картину світу, тоді як міф може її видозмінювати на подальшому етапі розвитку людини.

Термін КАЗКА походить від слова “казати” і вживається відносно до традиційної розповіді, популярної серед дітей. “Літературна

енциклопедія” вирізняє в цьому терміні два значення. “1. Проста розповідь про надприродні істоти (феї, чарівники, дракони), традиційно походить з фольклору і розповідається дітям з метою розважити. 2. Складна розповідь про надприродні явища, істоти або можливі лише уявно. Має сатиричний або етичний характер” [2, с. 401].

“За визначенням І. Березовського, відомого дослідника фольклору, це “епічне оповідання чарівно-фантастичного, алегоричного і соціально-побутового характеру із своєрідною традиційною системою художніх засобів, підпорядкованих героїзації позитивних, сатиричному викриттю негативних образів, часто гротескному зображенню їх взаємодії” [6, с. 138].

Слід обов’язково згадати поділ казок на народні й авторські та їх внесок у формування картини світу дитини. На наш погляд, саме народні казки несуть “внутрішню національну” модель світу. Саме народні казки акумулюють національні ідеї, традиції, історію, характер. Казки Оскара Уайльда, Ганса Християна Андерсена, братів Грімм, Жанфранческо Страполи, Шарля Перро та інших казкарів пропонують дещо трансформовану картину світу. Якщо оцінювати їх за ступенем національного наповнення, то вони несуть “зовнішню національну” картину світу. Тобто національні ідеї виражені поверхово і, зрозуміло, є суб’єктивно забарвленими.

Фольклористи наполягають на тому, що сюжет усіх казок походить від давніх традицій та ритуалів. Коли діти слухають казки, зазвичай вони глибоко вражені, не здогадуючись про те, що дізнаються про людський досвід життя на землі. Деякі сюжети повторюються без змін у певних культурах протягом століть. Наприклад, казка “Попелюшка” є досить популярною у Франції, Росії, Німеччині, Китаї. Звичайно, кожна нація інтерпретує її згідно зі своїм світосприйняттям, тобто додає або змінює окремі елементи етнічно-культурного характеру для полегшення розуміння казки дитиною. Уже в 1893 році фольклорист з Великобританії Міріан Кокс нараховувала 345 версій казки “Попелюшка”, враховуючи період з 1544 по 1892 і простір від Китаю до Ірландії, від Африки до Америки. При цьому загальна картина казки залишалася незмінною, лише дії героїв носили варіативний характер. Наприклад, чарівна допомога надходила від померлої матері, дерева, яке виросло на могилі матері, від хрещеної матері, від тварин.

Читання казок не тільки приносить задоволення, а й відіграє важливу роль у формуванні картини світу дитини. Слухаючи казку, дитина зазвичай не просто симпатизує позитивним героям, які, долаючи перешкоди, перемагають і повертаються додому, а переживає всі події, що відбуваються з героєм. Маленькі слухачі збільшують поле свого світобачення, збагачують уяву знанням про життя. Діти, яким розповідають казки, поповнюють свій досвід здоровим відчуттям страху, терпінням, поки дочекаються кінця казки, можливостями розв’язання конфліктів, розвивають здатність до виживання, а також знайомляться

з філософськими поняттями народження й смерті, добра і зла, ідеями моралі. Таким чином, за допомогою казок формується дитяча модель світу, яка готує дітей до складних життєвих ситуацій у майбутньому.

Традиційно всі казки поділяють на такі групи:

а) розповіді про тварин (“Півник і двоє мишенят”, “Солом'яний бичок”, “Лисичка та журавель”, “Коза-дереза”, “Пан Коцький”);

б) чарівні казки (“Котигорошко”, “Телесик”, “Кирило Кожум'яка”, “Кривенька качечка”, “Яйце-райце”, “Козак Мамарига”);

в) побутові казки (“Мудра дівчина”, “Про майстра Іванка”, “Язиката Хвеська”);

Припускаємо, що ці групи приблизно відтворюють історичні етапи формування національно-мовної картини світу, а також відповідають етапам градації дитячої моделі світу. Відомо, що маленькі слухачі до трьох років краще сприймають казки про тварин, асоціюючи себе з ними. У період до семи років діти із задоволенням слухають чарівні казки. Побутові казки доповнюють національно-мову картину світу після семи років.

Слід зазначити, що не існує чіткого уявлення про виділення етапів виникнення видів казок. Ми пропонуємо розглядати етапи укорінення певного виду казки, асоціюючи її характеристики з історичним періодом розвитку національної культури українців. Укоренившись, кожний вид казки продовжував побутувати з можливими змінами, які відображали національно-мовну картину світу українців на певному етапі історичного розвитку.

До першої групи казок належать казки, персонажами яких є тварини, птахи та звірі. Ці казки можна вважати найдавнішими. “Значна частина їх сюжетів сягає первісної доби і завдячує своїм походженням тотемічним міфам, <...> які в процесі занепаду і втрати сакральної функції ставали джерелом казок про тварин” [3, с. 349]. Тож такі казки могли виникнути за часів язичництва, коли побутові уявлення про звірів носили символічний характер. Найпопулярнішими персонажами казок про тварин в українській культурі є *лисиця*, *вовк*, *ведмідь*, *кіт* та *півень*. Цей набір персонажів можна вважати символами національно-мовної картини світу українців у певну історичну добу. Річ не в біологічних характеристиках цих тварин, а у фольклорній символіці історії, традицій, звичаїв національної спільноти.

Слід відмітити, що “фольклорна символіка – явище національно-специфічне. <...> Українські символи створені на тлі особливої соціальної значущості вихідної реалії за принципом різноманітних мотиваційних моделей, у яких відображене національне бачення навколишнього світу” [4, с. 67–72]. Найпоширенішим образом українських народних казок цього типу є *лисиця* (“Лисиця та рак”, “Лисичка-суддя”, “Лисичка та журавель”), яка виступає втіленням хитрості. У казках інших народів поняття

хитрості уособлюється в таких тваринах, як пацюк і кайот. За О.О. Потєбнею, *лисиця* є символом смерті [7, с. 177]. Якщо згадати казки з персонажем-лисицею, можна сміливо стверджувати, що лисиця завжди робить шкоду, обманює, щось краде. Наприклад, у казці “Котик і півник” “лисичка віконце видерла, борщик виїла і півника взяла” [10, с. 21]. *Лівень*, за О. О. Потєбнею, є символом дитини [7, с. 177]. Можна зробити висновок, що в часи поганських вірувань існував страх смерті дитини. Страх смерті виступає одним з провідних концептів цього етапу розвитку українського народу. Тож через пригоди, подорожі, конфлікти головних героїв казок ми дізнаємося про побут людей, їх культуру та звичаї. Наприклад, у казці “Котик і півник” ми знаходимо “музичні” фрагменти національно-мовної картини світу, наприклад, *бандурка, бубни, сурми*; фрагменти відображення місцевості – *За кленові ліса, за крутії гори, за бистрії води*; національної кухні – *борщик, паляничка, калачі*; фрагменти уявлень про побутові заняття – *йти по дрова, пекти палянички*. У казці “Коза-Дереза” знаходимо елемент національного одягу – *червоні чоботи*. У наступні періоди розвитку українців сюжетний репертуар казок про тварин поповнювався. Відповідно поширювався “фрагментарно-лексичний фонд” національно-мовної картини світу. У свою чергу, “в кожний період історичного розвитку художній стиль, спираючись на фольклорні традиції, репрезентує цілий ряд варіантів фольклорних символів, активізує певні типи словотворення, семантико-синтаксичної сполучуваності тощо” [5, с. 16].

Припускаємо, що з приходом християнства серед персонажів казок з’являються люди. Саме православна віра мала принести поняття людини як творіння Божого. Негативні риси людей, згідно з віруваннями, засуджувалися, позитивні – прославлялися. Багато фольклористів вважають, що фантастичні казки також сягають своїм корінням первісної епохи. Пропонуємо ідею виникнення фантастичної казки як наступного періоду укорінення народної казки. Тобто на національному матеріалі створювалися оригінальні казки. Чарівні казки характеризуються наявністю героїв-людей, які наділені надзвичайними здібностями або наявністю надзвичайних предметів. Періодом розвитку чарівних казок вважається час, коли люди стали більше мріяти про покращення життя недосяжними на той час засобами – наприклад, збільшення швидкості пересування в казці “*Летючий корабель*”.

Упродовж століть казкові сюжети переходили від народу до народу, набуваючи на конкретному національному ґрунті власного забарвлення і зазнаючи переробок. Наприклад, ідентичні за сюжетом казки в українській культурі “Кирило Кожум’яка” і в російській – “Никита Кожемяка”. Розрізновальним моментом є зустріч героя зі змієм. Змій пропонує миритися, на що український Кирило твердо відповідає: “Де вже миритися? Битися з тобою, з іродом проклятим!” [10, с. 59]. Герой російської казки погоджується все порівну розділити і правити: “Добре, – сказав Кожум’яка, –

слід межю прокласти". Коли почали море ділити, змія було вбито. Цей і багато інших подібних прикладів відтворюють національний характер. Український Кирило характеризується відвертістю, чесністю. Російський персонаж – хитрістю, насмішкватістю. Такі деталізовані варіації оформлення казки змінюються не тільки народами, а й між регіонами однієї країни. Одним з таких елементів можна вважати кінцівку казки. Наприклад, кінцівка української казки Гродненської губернії – “І я там був, мед-пиво пив; по бороді текло, а на душі не було. І там вельми великі люде: а я вліз у хату, а вони мене й не бачать. Стали вони замітати хату, і мене замили, і кинули в сміття, і напхали тим сміттям гармату, і мене впихнули туди, да як стрельнули, дак я аж сюди залетів” [3, с. 351]; Середньої Наддніпрянщини – “Я там була, мед-горілку пила, По бороді текло, а в роті не було. І дали мені блин, да сімдесят год в гної жив, дак паничі такі гарнесенькі були да смілі, вихватили да й з’їли” [3, с. 351]; на Закарпатті –

“А я там був,
Мед-паленку пив,
Нич ся не журив ...
Далі сів на лупинку з яйця,
Поплив морем до вітця ...
Тут лупинка ся розпала,
Та й наша казка ся розтала ...” [3, с. 351].

Наведені приклади свідчать про наявність варіативності не тільки у викладенні тексту, а й, зрозуміло, в джерелах народного мислення, що безпосередньо впливає на фіксацію національно-мовної картини світу українців.

Наступним етапом укорінення народної казки можна вважати появу побутових казок, де зображуються буденні персонажі й події. Припускаємо, що ці казки з’явилися в період класового розшарування суспільства. У побутових казках яскраво виражені нові образи: *бідняк і багач, цар і солдат, пан і селянин, бідний і багатий*. Ці казки зображують побут людей, позитивні й негативні сторони життя.

Зображення буття людей носить загальний характер і не передбачає прославляння окремих рис характеру. Головна ідея полягає у відображенні поглядів українців на світ. Це є однією з головних рис, що розрізняють мову фольклорної та літературної казки. На відміну від літературної казки, фольклорна передає національну сутність народу, але не концентрує увагу на рисах головного героя, як це робить літературна казка. Тож мова фольклору – “це не тільки зафіксована мить давньої поетичної творчості, а й живий компонент сучасної української літературної мови [5, с. 4].

Казка пройшла складний історичний шлях, і цей аспект дозволяє відчувати уявлення про добро і зло сьогодення і давно минулих часів. Казка є джерелом народного мислення, втілює основу культури народу. “Етнографи, фольклористи, літературознавці, здійснюючи семіо-

тичні, структурні дослідження фольклору, вивчаючи проблему зв'язку фольклору з художньою літературою в різні періоди її розвитку, звертаються до першоелемента фольклорних жанрів – до мови” [5, с. 222]. Тож саме мова народної казки стала початком мови в літературній казці, що є відображенням розвитку національно-мовної картини світу в часі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астаф'єв О. Фундаментальна праця з історії української фольклористики // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2005. – №3. – С. 155-157.
2. Merriam-Webster's Encyclopedia of Literature. – Massachusetts: Springfield, 1995. – 1236 p.
3. Брицина О., Долженко Т., Шевчук Т. Фольклор українців // УКРАЇНЦІ: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 2. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – С. 345-356.
4. Дяченко Л. М. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення // Мовознавство. – 1997. – №2-3. – С. 67-72.
5. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наукова думка, 1987. – 244 с.
6. Кузьменко В. І. Словник літературознавчих термінів. – К.: Укр. письменник, 1997. – 230 с.
7. Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре. – М.: Лабиринт, 2000. – 480 с.
8. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
9. Тихолоз Н. Попелюшка чарівного замку, або некоронована царівна жанрів: Казка як вид художньої словесності // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – №5. – С. 22-31.
10. Українські народні казки. – К.: Меридіан-МВ, 2001. – 238 с.

АНОТАЦІЯ

У статті зроблено спробу здійснити реконструювання архаїчної національно-мовної картини світу на матеріалі фольклору, який є втіленням народних уявлень про світ, етичних та моральних норм. Текст казки насичений символами та абстрактними поняттями, які дають підказку про історичну епоху її виникнення й побутування. Це дає змогу простежити етапи історичного розвитку казки в процесі реконструкції національно-мовної картини світу.

SUMMARY

The article makes an attempt to analyse the reconstruction of archaic national language picture of the world on the base of folklore, which is the embodiment of people's picture of the world, ethical and moral principles. The text of fairy tale is full of symbols and abstract notions, which give a possibility to observe the historical periods in the reconstruction process of national language picture of the world in the history of a nation.

*Н.А. Лобачева
(Ялта)*

УДК 811.161.1'373 (091)

**ИЗ ИСТОРИИ НАИМЕНОВАНИЙ ЛЕСНЫХ УГОДИЙ
(БОР, СОСНЯК) В ПАМЯТНИКАХ ПИСЬМЕННОСТИ
XVI-XVII ВВ.**

«Одной из важнейших задач исторической лексикологии наряду с описанием истории слов является воссоздание истории эволюции целостных микросистем. Анализ таких микросистем целесообразно проводить в плане изучения их функционирования по отдельно взятым хронологическим периодам развития языка» [1, с. 166]. Поэтому исследование истории лексики в тематическом плане остается актуальным.

К проблематике описания лексического состава русского языка в диахроническом аспекте исследования обращались выдающиеся лингвисты В.В. Виноградов, Ф.П. Филин, Б.А. Ларин, И.И. Срезневский, А.Л. Дювернуа, Р.И. Аванесов, В.И. Даль, Г.Е. Кочин, А.И. Соболевский и др., которые внесли весомый вклад в разработку русской исторической и современной лексикологии.

Цель нашего исследования – выявить семантический объем наименований **боръ**, **соснякъ** в памятниках письменности XVI-XVII вв.

В задачи исследования входит описание данных лексем с точки зрения их происхождения, семантической структуры и словообразования, а также их функционирования на определенных этапах развития русского языка.

В **актовой** письменности XI-XVII вв. термины **боръ**, **соснякъ** относятся к тематической подгруппе земельных угодий. Название «лесные» мотивировано тем, что данную группу лексических единиц объединяет признак «лес». Наименования лесных угодий представляют собой понятия, связанные с использованием участков земли, покрытых растущими деревьями, с целью получения определенной выгоды.

БОРЪ. Праславянское по корню **БОР** восходит к индоевропейскому *bhor-/*bher- «колоть, резать», «быть острым». В укр. бір *o>i*. Первоначально значило «колющее», «хвоя», затем «хвойное дерево» > «хвойный лес». Ср. старославянское **воръ**, польск. bog «лес»; др.-исл. baug «еловая игла» [10, с. 38].

В языке восточных славян древнего периода данная лексема являлась многозначной, которая наряду с семейной «сосна» обозначала «сосновый лес».

В значении «сосновый лес» данная лексема впервые зафиксирована в Повести временных лет 6600 г.: **И мнози борове възгарахуся сами и волота**. С этой семантикой она прослеживается в русской письменности до XV в.: и **дако выша на бороу начатъ възскланати стоюю главоу свою** (СкБГ XII в., 12г); **баше около града сѣсть** [в др. сп. лѣсъ] и **воръ великъ** (ЛЛ 1377, 4); **Гюрги же то слышавъ и идее черес воръ к Верневу** (ЛИ ок. 1425, 156 об. (1151).

В письменности XII-XV вв. наименование **БОРЪ** отмечено в роли топонима. Так, в Грамоте жалованной в. кн. Василия Михайловича и удельных тверских князей Всеволода, Михаила, Владимира и Андрея Александровичей и др. об освобождении людей тверского Отроча монастыря от пошлин и даней 1361 – 1365 гг. зафиксировано: **Архимандритъ Святые Богородици и игуменомъ тѣхъ монастыревъ, что тягнѣтъ к Свѣтлой Богородици Отрочью монастырю Богородица на Борѣ, Богородица на Шешѣ, Богородица на Гостомѣ** (АСВР, 3, № 116). В составе географического наименования данная лексема отмечена в Ипатьевской летописи южнорусской редакции ок. 1425 – 1180 гг.: и **оусрѣте вестъ на Сквѣшинѣ бороу** (ПСРЛ, т. 2, 216 об. – 217).

Следует отметить, что в Повести временных лет слово **воръ** также часто выступает в качестве сравнения: **Пондоша полкове акн борове, и не вѣ презрѣти ихъ...** т.ж. 6611 г.; **Иноплеменницы собраша полки выстѣпиша яко борове велици...** (Ип.л. 6619 г.).

«Материалы...» Г.Е. Кочина фиксируют данную лексическую единицу с семантикой «лес, угоды» и «обложение, побор». Второе значение лексемы иллюстрируется примером из Новгородской 1 летописи: **И подаваша емѣ пригороды и вор по всей волости и королевщину** (ЛН 1, 410) [3, с. 31].

В качестве наименования лесного угоды, образованного на базе метонимии (определения большего через меньшее), слово **воръ** (**вѣръ**) в значении «сосновый лес» активно употребляется в древнерусских памятниках XII-XV вв.: **Мьстиславъ же прише(д) ста по горѣ о(т) борѣ** (ЛИ, 190 об.-191, 1169 г.); **Сѣхмень вы(с) загарахуся волота, и борове** (ЛЛ, 171 об. 1298 г.); **Баше около града лѣсъ и воръ великъ** (ЛЛ, 4, 1377 г.); **Со мхѣ доломъ прямо через поперехъ борѣ къ грановитой соснѣ** (Отв. Кир. мон.1448-1468 гг.). С той

же семантикой оно прослеживается и в XVI-XVII вв.: **А на правой сторонѣ Большой рѣки Ови боръ, лѣсъ, соснякъ великой** (Спафарий. Сибирь, 54. 1675 г.). Кроме того, в письменности указанного исторического периода лексема **боръ** широко распространена в четырех значениях: 1) «хвойный, преимущественно сосновый лес; сухое, возвышенное место, где обычно растут сосны; сосна»; 2) «злаковое растение»; 3) «дань; сбор дани»; 4) собир. «складки» [7, т. 1, с. 290].

Данная лексическая единица с семантикой «сухое, возвышенное место, где обычно растут сосны» зафиксирована в Актах гражданских распределительных, в 1511 г.: **А велѣлъ, сказываютъ, Фуник тѣ землю ꙗ князя ꙗ Григорья отвести того дѣля, что князь Григорей прямо черезъ Степшино болото не далъ емѣ красного бора пахати** (1, 26) [7, т. 1, с. 290]. В этом же значении она прослеживается до настоящего времени.

В современном русском литературном языке данная лексема остается полисемичной, одно из значений – «большой сосновый и еловый лес, растущий на сухом возвышенном месте» [5, т. 1, с. 573]. В. Даль уточняет ее семантику: «красный или хвойный лес; строевой сосновый или еловый лес по сухой почве, по возвышенности; преснина, чистый мендовый сосняк, по супеси; хвойник с ягодными кустами и грибами» [2, т. 1, с. 201].

Будучи многозначным наименованием, она в настоящее время широко представлена и в русских народных говорах. По свидетельству материалов «Словаря русских народных говоров» [6, т. 1, с. 96], лексема **БОР** как наименование лесных угодий в сибирских говорах употребляется в значении «лес вообще», в вологодских, калининских – «сосновый лес на сухом песчаном месте», в новгородских говорах она имеет значение «густой высокий лиственный лес, растущий на возвышенном и сухом месте». В тобольских говорах она характеризуется следующей семантикой: 1) «междуречное пространство, поросшее лесом», 2) «незаселенное лесное пространство», в архангельских функционирует в значении «высохшее болото, поросшее мелким березняком», в калининских говорах данная номинация означает «участок пашни с песчаной или глинистой землей» [там же].

От производящей основы **-бор-** путем морфологического словопроизводства с помощью суффикса **-ОК-**, актуализирующего в основе существительного мужского рода значение «небольшой», образован термин **БОРОКЪ**. Впервые данная лексическая единица с семантикой «небольшой бор» зафиксирована в Ипатьевской летописи, в 6654 г.: **Надово озеро ꙗ Шелвава боркѣ** [4, т. 1, с. 153]. В данном памятнике письменности она широко представлена: **ꙗ Шелвава сѣлаца подѣ боркомѣ** т.ж. 6669 г. **Изяслава постигоша къ озерамъ въ ѣздяча въ борокъ** т.ж. 6670 г. [4, т. 1, с. 153].

В качестве топонима слово **БОРОКЪ** отмечено в новгородской кормчей 1280 г.: оурядилъ ксьмъ азъ. сватѣи Гофин... на боркоу сорочекъ. въ о(т)минѣ сорочекъ... оу поропоустыць полъ сорочка (ГИМ, Син., № 132. 630 в-г). Также следует отметить употребление данной лексемы в составе географического наименования. Так, в Раздельной грамоте Василия Федоровича с братом его Василием Степановичем, XIV в. находим: досташетца василью степанови(ч) земля и села... на Кругло(м) боркоу селце (ГПБ, ч. 3, с. 183-185).

В XIV-XV вв. данное наименование в качестве термина лесных угодий зафиксировано в Грамотах Белозерского князя Михаила Андреевича и великого князя Василия Васильевича, в 1397-1427 гг.: Се азъ харламъ мортка. далъ есмь в домъ преч(с)тый вогородици... свою поженкоу... и борокъ противу святын вогородици (2, белозер.). С той же семантикой оно прослеживается в актовой письменности XVI-XVII вв.: А отъ елки с тропы въ сторону налѣво лѣсомъ по волоту вышли на борокъ, на болшую березу на прямую..., а з борку отъ верезы отъ прямые отъ большие и отъ ямы а лѣсомъ прямо (А. гражд. распр., 1, 259. 1614 г.); Деревня, что былъ починокъ Михаѣлевской на борку, на бору тожь (АЮБ 2, 217. 1671 г.).

В современных лексикографических трудах по русскому языку слово «борок» не зафиксировано.

СОСНЯК. «Материалы...» Г.Е. Кочина отмечают употребление в памятниках русской письменности наименования **сосняк (сосник, сосонник)** в значении «сосновый лес». Образованная путем суффиксального способа словопроизводства с помощью присоединения к основе –сосн- суффикса –як- (-ик-, -ник-) в пространственном значении, данная лексема относится к восточнославянскому лексическому фонду (ср. укр. сосна, сосновый,-а, -е, сосняк; блр. сасна (чаще **хвоя**), сасновы, -ая, -ае, сасняк; чеш. sosna, sosnovy, -а, -е (ср. bog, bogovy les – “сосняк”); польск. sosna, sosnowy, -а, -е; в.-луж. sosna; болг. бор; с.-хорв. бор; словен. bog) [9, т. 2, с. 190].

Мотивирующее *sosna является общеславянским по происхождению (и.-е. *kasnos «серый» или *sopsna «смолистое дерево»). М. Фасмер указывает на тот факт, что слово «сосна» первоначально относилось к терминологии бортничества и обозначало «дуплистое дерево». В связи с этим этимология данного слова может быть объяснена как *sopsna/*sopsnъ, от слав. *sopeti «сопеть, дуть», ср. русск. «сопло». [8; т. 3, с. 726-727]. Так, в Полесье оно употреблялось только при наименовании дерева с бортью, дуплом. Во всех остальных случаях речь шла о ХВОЕ, «обычной сосне».

В Словаре русского языка XI-XVII в. лексема **сосна** с пометой «собирательное» зафиксирована с семантикой «сосновый лес, бор»: **На Түломе реке под падүном красной рыбы ловли меж нотозерскими**

лопарями в Червони под каменем да за рекою в нижной тони, да под сосною дал участок Нотозерского погоста лопин Никита Михайлов сын (Мат. ист. Кольск., 98. 1685 г.) [7, т. 26, с. 196].

В «Материалах...» И.И. Срезневского и в Словаре русского языка XI-XVII вв. отмечены лексико-фонетические варианты **сосъндагъ** (**сосъндакъ**), **сосъникъ**, **сосъньникъ** (**сосоньникъ**). В качестве термина лесных угодий, образованного на базе метонимии, рассматриваемая лексическая единица с ее вариантами в значении «сосновый лес» впервые зафиксирована в Новгородский Обводной межевой книге 1391 г.: **Межа воромъ чирезъ Түвозирскю дорогу въ сосонникъ на горку на болшой каминь** (АЮБ, 2, 134). С той же семантикой данная лексема в совокупности с ее вариантами широко бытовала в письменности XIV-XV вв.: **слободка в соснязѣ** (Дан. Тр. мон. 1432-1443 гг. (АЮБ. I, №63, 7); **И въ дворищи ѱцъстокъ его и въ сосники ѱцъстокъ его** (Новг. купч. 14-15 вв. 19) [4, т. 3, с. 468].; **А ѱ нас мнози поспѣшницы, мнози поворницы, тѣ намъ даютъ ловлю и все, елико еже в водахъ и в порослѣхъ, и в чащахъ, и в березникѣ, и в соснягѣ, и въ ельнягѣ, и в рамени, и въ прочихъ лѣсехъ** (Ж. Стеф. Перм. Епиф., 47. 15 в.) [7, т. 26, с. 196-197].

В актовой письменности XVI-XVII вв. она также сохраняет свое значение: **Пороснеку пашенного 15 четъи, да по мщищу соснягу 8 четъи, да по сѣчи пороснеку пашенного 60 четъи** (Кн.п. Моск. I, 667. 1593 г.); **Да по правую и по лѣвую сторону рѣки Иртышу лѣсъ соснякъ и березникъ, и тальникъ** (Спафарий. Сибирь, 32. 1675 г.); **А отъ мерлинского ѱстья вверху по той рекѣ с правую сторону..... лѣсъ большой дубовой и соснякъ селидобной и дровяной** (Баг. Мат., 137. 1686 г.) [7, т. 26, с. 197]. Кроме того, вариант **соснякъ** в этот период зафиксирован с семантикой «сосновая древесина»: **Куплено тригцать пять сажень дровъ еловыхъ и березника и сосняка, дано по два алтына с денгою за сажень** (Кн. расх. Холмогарх. д. № 108, 81 об. 1696 г.) [7, т. 26, с. 197].

Наряду с рассматриваемой лексемой и ее вариантами в письменных памятниках XVII в. отмечается деминутив **сосняжокъ** с семантикой «молодой сосновый лес»: **А другая грань ѱказываетъ на лѣво немного соснягомъ молодою пролею къ лѣсной дорожкѣ. А отъ той старой ямы и отъ столба прямо сосняжкомъ до старой же ямы** (Кн. п. Углич. (доп.), 251. 1676 г.) [7, т. 26, с. 197].

В настоящее время наименование «сосняк» является принадлежностью словарного состава современного русского языка.

В русской письменности XIV-XVII вв. слова **боръ**, **лес**, **сосняк** часто употреблялись при перечислении названных видов поверхности суши, покрытой деревьями: **Бяше около града лѣсъ и воръ великъ** (ЛЛ, 4, 1377 г.); **А на правой сторонѣ Большой рѣки Ови воръ, лѣсъ, соснякъ великой** (Спафарий. Сибирь, 54, 1675) [7, т. 1, с. 290]. Следует отметить, что в актах указанного периода понятия «бор» и «сосняк» не были

равнозначными. По отношению к данным видовым номинациям лексема «лес» является родовым понятием. Сопоставив семантику наименований **боръ** и **соснякъ** как разновидностей леса, можно сделать вывод о том, что совокупность значений лексемы «бор» шире, чем семантический объем лексемы **соснякъ**. Так, термин **боръ** употребляется с семантикой «хвойный, преимущественно сосновый лес; сухое, возвышенное место, где обычно растут сосны», а термин **соснякъ** содержит дефиницию «сосновый лес». Следует отметить, что оба наименования получают терминологическое значение лесных угодий в древнерусских и старорусских памятниках актовой письменности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Герд А.С. Семиотические аспекты истории научной терминологии // Русская историческая лексикология и лексикография, – Л., 1977.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Астрель – АСТ, 2003.
3. Материалы для терминологического словаря древней России / Сост.: Кочин Г.Е. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1937.
4. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам: В 3 т. – Репринт. изд. – М.: Книга, 1989.
5. Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. / АН СССР. Ин-т русск. яз. – М., 1965.
6. Словарь русских народных говоров. Вып. 1-23. – Л.: Наука, 1965-1971.
7. Словарь русского языка XI-XVII в.в. / АН СССР. Ин-т русск. яз. – М.: Наука, 1975-2002.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1964-1973.
9. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь русского языка: В 2 т. – М.: Русский язык, 1993.
10. Цыганенко Г.Е. Этимологический словарь русского языка. – Киев: Рад. школа, 1970.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

АСВР – Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси кон. XIV- нач. XVI вв., т. 1-2-3. М., 1952, 1958, 1964.

АЮБ – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, изданные Археографическою комиссиею, т. 1 (1361-1598). СПб., 1863; т. 2 (1599-1637). СПб., 1865.

ГИМ – Государственный Исторический музей (Москва).

ГПБ – Государственная Публичная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина (Санкт-Петербург).

Кн.п.Моск. – Приходо-расходные книги Московских приказов (РИБ, Т. 28. – М., 1912).

Кн.п.Углич.(доп.) – Дополнения к писцовой книге г. Углича (Труды Яросл. губ. уч.арх.ком. – М., 1892, Вып. 2).

Кн.расх.Холмог.арх.д. – Книга приходо-расходная Холмогорского архиерейского дома 1692-1695 гг. – Рукоп. ЛОИИ, к. 11.

ЛИ – Летопись по Ипатьевскому списку, изд. Археографической комиссией, СПб., 1871.

ЛЛ – Полное собрание русских летописей, изд. Постоянною Историко-Археографическою комиссией АН СССР, т. 1, Лаврентьевская летопись. Вып. 1 – Повесть временных лет; вып. 2 – Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку; вып. 3 – приложения, изд. 2-е, Л., 1926-1928.

ЛН 1 – Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку, изд. Археографическою комиссией, СПб., 1888.

Отв. Кир.мон. – Отводная Кириллову монастырю на деревню Петровскую, 1448-1468 гг.

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей.

СкБГ XII в. – Сказание о Борисе и Глебе, приписываемое мниху Якову, к. XI в., по СП. «Успенского» сборника XII в, л. 8б – 26а.

Спафарий. Сибирь – Статейный список посольства Н. Спафария в Сибирь (Изд. Ю. Арсеньева. Вестн. археол.и ист. СПб, 1906 г.)

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається історія найменувань «бір», «сосняк» в пам'ятках староруської писемності. Ці лексичні одиниці проаналізовано з точки зору їх походження, семантичної структури та словотворення, а також функціонування на окремих етапах розвитку російської мови. До кожного значення розглянутої лексеми додаються приклади з його реалізацією в контекстах з пам'яток актові писемності XI-XVII ст.

SUMMARY

The article is devoted to the history of such lexemes, naming Types of forest, as “бор” and “сосняк” in Old Russian texts. The lexemes are analysed as to their etymology, semantic structure and word-formation as well as their functioning at different stages of Russian language development.

Each meaning of a lexeme under consideration is characterized with an example of its realization in contexts taken from business texts of XI-XVII c.

УДК 811.161.2'42

ФАТИЧНА МЕТАКОМУНІКАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ПІДТРИМАННЯ ДІАЛОГУ У ДИПЛОМАТИЧНОМУ ЛИСТУВАННІ І.МАЗЕПИ

Спілкування за допомогою мови – досить складний і неоднозначний феномен. Будь-яка життєва ситуація, в якій функціонує висловлення, неминуче передбачає своїх дійових осіб – мовців та слухачів. Певний тип побудови тексту не в останню чергу залежить від типу стосунків мовця з іншими учасниками комунікації, отже, логічно організацію повідомлення вивчати у контексті мовленнєвої діяльності адресанта і адресата.

Мета нашого дослідження – проаналізувати засоби, які виконують фатичну функцію у дипломатичних листах гетьмана Івана Мазепи, тобто допомагають підтримувати діалог між кореспондентами. Усі аналізовані документи видані у першому томі збірки за редакцією В.С. Станіславського, причому до уваги бралися лише листи, що збереглися в оригіналі, а не в перекладі на тогочасну російську мову [7].

На думку М. Бахтіна, будь-яке розуміння живого мовлення, живого висловлювання носить характер активної відповіді (хоча ступінь цієї активності може бути досить різним); будь-яке розуміння передбачає відповідь і в тій чи іншій формі обов'язково її породжує: слухач стає мовцем. Пасивне розуміння висловлювання – лише абстрактний момент реального цілісного активного розуміння, яке реалізується у відповіді. Отже, „дійсною реальністю мовлення є не абстрактна система мовних форм і не ізольоване монологічне висловлювання, і не психофізіологічний акт його здійснення, а соціальна подія мовленнєвої взаємодії. Здійснення висловлювання мовленнєвої взаємодії є, таким чином, основною реальністю мови” [2, с.429]. Діалогічні відносини носять дуже специфічний характер: “вони не можуть бути зведені ні до чисто логічних, ні до чисто лінгвістичних (композиційно-синтаксичних). Вони можливі тільки між цілими висловлюваннями різних суб'єктів мовлення (діалог із самим собою носить вторинний і в більшості випадків розіграний характер” [1, с.139]. Там, де немає слова, немає мови, не може бути діалогічних відносин, але у системі мови їх теж нема. Діалогічні відносини передбачають не тільки мову, але й людей, що нею користуються.

Діалог у широкому розумінні діє як особливий спосіб цілісного людського існування, де між учасниками діалогу панують одночасно відносини симпатії та етикету необхідної дистанції – їх нерозривності і

незлитості. Неповторний суверенний світ кожної особистості дає змогу вибудувати та утримати в процесі діалогу складне розуміння цілісності буття, недосяжне за „окремішнього” світосприйняття. Тому в основі діалогу діє принцип чітко вираженої рівноваги, оскільки намагання будь-кого з учасників надати перевагу певному „Я” (навіть з найкращою метою) миттєво руйнує цю цілісність. Діалог відбувається в часі. Він потребує виміру часу не тільки тому, що висловлювання і сприйняття позиції кожного з учасників – це певна тривалість, а й передусім тому, що в процесі діалогу кожен з учасників приходять до кращого розуміння і себе, й іншого, відбувається бажання продовжувати такий стан. Отже, „діалог – принципово динамічна система із саморозвитком, ускладненням” [4], що виконує роль організатора мовленнєвої діяльності.

Існує і більш вузьке розуміння терміна „діалог” як однієї з композиційних форм мовлення, що протиставляється монологічній. Як пише, наприклад, І.Р.Гальперін, дистинктивними ознаками діалогу є „розмовна лексика та фразеологія, стислість, еліптичність, непослідовність, уривчастість, інколи одночасний обмін репліками, безсполучниковість, широко-книжна лексика, поширеність висловлювання, закінченість, логічна послідовність, синтаксична оформленість, розгорнена система зв’язувальних елементів тощо” [6, с. 75]. Тоді листування можна було б розцінити як обмін монологіями, враховуючи як особливості взаємодії кореспондентів, так і те, що мовні засоби, вживані в листах, є характерними для монологічного типу мовлення. Але, з іншого боку, „кожна репліка сама по собі монологічна (гранично малий монолог), а кожний монолог є реплікою великого діалогу (мовленнєвого спілкування певної галузі)” [1, с. 139]

Оскільки головною особливістю висловлення є його розрахованість на сприйняття адресатом, „існують повідомлення, основне призначення яких – встановити, продовжити або перервати комунікацію, перевірити, чи працює канал зв’язку, привернути увагу співбесідника або переконатися, що він слухає уважно. Ця спрямованість на контакт, або фатична функція здійснюється за допомогою обміну ритуальними формулами або навіть цілими діалогами, єдина мета яких – підтримання комунікації” [13].

Р.Якобсон підкреслює різницю між двома рівнями мови: „об’єктною мовою”, якою говорять про зовнішній світ, і „метамовою”, якою говорять про мову [13]. Г.Г.Почепцов уточнює, що метакомунікація здатна бути не лише „комунікацією про комунікацію”, авторським коментарем до власне повідомлення. Вона може також „виконувати завдання, пов’язане з регулюванням мовленнєвого спілкування за допомогою мовних засобів. Йдеться про реалізацію фатичної функції мови. Стосовно такого роду явищ метакомунікація – це комунікація, що супроводжує комунікацію” [10, с. 52]. Отже, „текст зазвичай включає не лише повідомлен-

ня, але й елементи, функціональне призначення яких полягає в тому, щоб забезпечити прийом повідомлення адресатом” [10, с.53].

Для всіх жанрів дипломатичного листування характерним є чітке відображення в тексті особливостей відносин між комунікантами. За О.М.Пазинич, для текстів дипломатичного листування обов'язковими є три засоби експлікації (проявлення) адресата: “у короткій заголовній чи фінальній конструкції, де вказується адресат, місце його перебування та вихідний номер документа”, “у звертанні та відповідних стандартизованих конструкціях “Адресант-Адресат”, які використовуються як для викладення суті справи, так і для підсилення тону ввічливості” [9, с. 50].

Звертання – це форма номінації того, до кого ми звертаємось, тобто найчастіше це ім'я адресата. Проте дипломатичне листування відноситься до тих комунікативних ситуацій, коли називати власне ім'я особи є недоцільним. Ернест Сатоу [12], а слідом за ним і Джон Вуд і Жан Серре [3] серед усталених формальних частин кореспонденції виділяють дві формули на позначення звертання: власне звертання, що вказує на офіційний титул адресата і ставиться перед текстом послання, і адрес-титул, що позначає особу, до якої звертаються тими почесними титулами, на які вона має право. Для дипломатичного листування характерними є препозитивні поширені звертання, що складаються зі слів-індексів, що “показують соціально-мовленнєвий статус адресата” [11, с.98], і слів-регулятивів, що спеціалізуються “у вираженні етикетних взаємин” [11, с.100]. У листах І.Мазепи власне звертання відсутнє, воно замінюється формулою називання адресата (у давальному відмінку), яка містить слова-індекси (повний титул російських царів, титули воевод з обов'язковою вказівкою на “місце служби”, і слова-регулятиви, за допомогою яких адресант підкреслює своє дружнє ставлення, повагу до адресата.

Звертання до царів має вигляд: “Божією милостію пресвѣтлѣйшимъ и державнѣйшимъ великимъ государемъ царемъ, и великимъ княземъ, Іоанну Алексѣевичю, Петру Алексѣевичю, всея Великія и Малѣя и Бѣлыя Росіи самодержцемъ: московскимъ, киевскимъ, владимерскимъ, новгородскимъ, царемъ казанскимъ, царемъ астраханскимъ, царемъ сибирскимъ, государемъ псковскимъ и великимъ князем литовскимъ, смоленскимъ, тверскимъ, вольнѣйскимъ, подолскимъ, югорскимъ, пермскимъ, вятцкимъ, болгарскимъ, и иных, государем и великимъ княземъ Новгорода, низовскіе земли, чѣрнеговскимъ, резанскимъ, полотцкимъ, ростовскимъ, ярославскимъ, белоозерскимъ, удорскимъ, обдорскимъ, кондійскимъ, вытепскимъ, мстиславскимъ, и всея сѣверныя страны: повелителем и государем, иверскія земли, карталинских и крузинскихъ царей, и кабардинское земли, черкаських и горских князей, и иных многих государств и земель восточных и западныхъ и сѣверныхъ отчичемъ, и дѣдичемъ, и наследникомъ, и государем, и облаадателемъ, вашему царському пресвѣтлому величеству” [7, с.373].

Звертання до воеводи (у поєднанні з привітанням): “Божією милостію пресвѣтлѣйших и державнѣйших великих князей Іоанна Алексѣевича Петра Алексѣевича всея Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцевъ и многыхъ государств и земель восточных и западных и сѣверныхъ отчичей и дѣдичей и наслѣдниковъ и государей и обладаателей ихъ царского пресвѣтлого величества ближнему околничому и воеводѣ сѣвскому и намѣстнику стародубовскому господину Івану Юревичу Леонтіеву моему велце ласкавому приятелеви зычливое мое препосылаю поздровлене” [7, с.424].

З аналогічних слів-регулятивів складається і адрес-титул : “ваше царское пресветлое величество” – до російських царів, “ваша милость” – до їхніх воевод.

На думку Ю.В. Матюхіної, “спеціалізовані висловлення, що реалізують фактичну метакомунікацію, призначені регулювати мовленнєву взаємодію в типових ситуаціях відповідно до соціокультурних норм поведження на певному етапі розвитку мови і суспільства” [8, с.9]. У листуванні Івана Мазепи традиційні формули на початку та в кінці листа, а також для полегшення сприйняття тексту адресатом є маркерами стильових особливостей тогочасних дипломатичних текстів.

Для встановлення контакту використовуються усталені вислови, наближені до фразеологізмів:

•“Іванъ Мазепа гетманъ з Войскомъ вашего царского пресвѣтлого величества Запорозкимъ, падъ до лица земли пред пресвѣтлымъ вашего царского величества маестатом, у стопы ногъ монаршыхъ смиренно челом бью” [7, с.386];

•“Моему велце ласкавому господину и приятелеви, звычное мое, и всяких благ укрейме сприяющее препосылаю поздровлене” [7, с.378]. У листах до воевод вислови цього типу часто поєднувалися з титулуванням.

Для підтримання контакту і запровадження нової інформації в текст вживаються більш різноманітні вислови, що підкреслюють минулий досвід у спілкуванні з адресатом та з іншими людьми, ступінь обізнаності адресанта в описуваних ним подіях та готовність поділитися своїми знаннями, допомогти співбесідникові:

•“Яком перед сьмъ доносиль я вамъ великим государемъ вашему царскому пресвѣтлому величеству...” [7, с.386];

•“Доносилемъ я перед симъ покорственно вамъ великимъ государемъ, вашему царскому пресвѣтлому величеству, же по преможномъ и выразномъ вашомъ царского пресвѣтлого величества указу посылалъ я писара... до воеводи виленского... А тутъ же и о сьмъ доношу вамъ великимъ государемъ вашему царскому пресвѣтлому величеству, что теперъ писалъ до мене ... преосвященный Геденонъ митрополитъ киевский, галицький и Малыя Росіи...” [7, с.372];

•“... о чом я в первомъ листѣ моемъ до васъ великих государей писаном припомянуемъ” [7, с.398];

•“Відомо ест тое и мигѣ с поважное монаршое их царського величества грамоты, что он великие государи наши их царское пресвѣтлое величество указали, запорозьких посланцовъ ... отпустит...” [7,с.378];

•“Я теды разсуждаючи вашу царского пресвѣтлого величества премоужный монарший указъ...” [7, с.411];

•“Писаль ваша велможность до мене желаючы о прислане двоих рейтаръ на очную ставку...А тое я дѣло вручаю премилосердной великих государем нашихъ ихъ царського пресвѣтлого величества монаршой милости” [7,с.378];

•“По упремой моей к вашей милости приязни во кратцѣхъ извѣщаю о чом посылаю к царствующему великому граду Москвѣ гонца моего” [7, с.388].

Прикінцеві формули вказують не лише на логічне завершення тексту, в них зазвичай висловлюються добрі побажання адресатові, причому можна чітко простежити, на якому соціальному шаблі знаходиться адресант стосовно адресата:

•“При сем яко найпокорнѣй отдаюся премилосердной вашей царского пресвѣтлого величества благодстинѣ... Вашего царского пресвѣтлого величества верный подданный и найнижайший слуга Іванъ Мазепа гетманъ Войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорозкого” [7, с.397];

•“...зычу доброго здоровья, и всякого благополучия заживати вашей милости, и за тым полецаюся его ж приятелской и благодетелской ласце..., вашей милости во всем зычливый приятел, Іванъ Мазепа гетман Войска ихъ царского пресвѣтлого величества Запорозкого” [7, с.379];

•“При семь приятелской вашей велможности приязнѣ и ласце навсегда мя полецаю... вашей велможности зычливый приятел, Іванъ Мазепа гетман Войска ихъ царского пресвѣтлого величества Запорозкого” [7, с.378].

Організація і регулювання діалогу у листах Івана Мазепи здійснюється за загальними законами дипломатичного листування, у якому значну роль відіграють традиції. За допомогою стандартних формул забезпечується зв'язність тексту, послідовність викладу інформації в ньому. При оформленні основної частини листа значення має також і обізнаність адресата з подіями, про які йдеться, часто автор посилається на отримані в минулому листи, розпорядження, накази. Слід зауважити, що статуси та ролі кореспондентів враховуються і знаходять відображення у текстах згідно з усталеними на той час правилами, що зумовлює своєрідність даних текстів. Стереотипи у дипломатичному листуванні українських гетьманів, зумовлені певними соціокультурними конвенціями, потребують більш детального дослідження із залученням матеріалу усієї названої епохи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Проблема текста. Опыт философского анализа// Вопросы литературы. – 1976. – № 10.
2. Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка // М.М. Бахтин (под маской). Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи. – М., 2000.
3. Вуд Дж., Серре Ж. Дипломатический церемониал и протокол: Принципы, процедура и практика / Пер. с англ. – М., 1976.
4. Дорогунцов С., Ральчук О. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури //Вісник НАН України. – 2001. – №10.
5. Гальперин Р.И. Текст как объект лингвистического исследования. – М.,1981.
6. Гальперин Р.И. О понятиях «стиль» и «стилистика»// Вопросы языкознания. – 1979. – № 1.
7. Листи Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський.– К., 2002. – Т. 1
8. Матюхіна Ю.В. Розвиток системи фатичної метакомунікації в англійському дискурсі 14-20 ст.:Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2004.
9. Пазинич О.М. Фактор адресата у дипломатичному листуванні// Мовознавство. – 2001. – № 2.
10. Почепцов Г.Г. Фатическая метакоммуникация // Семантика и прагматика синтаксических единств. – Калинин, 1981.
11. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів, 2001.
12. Сатоу Э. Руководство по дипломатической практике/ Пер. с англ. – М., 1947.
13. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика// Структурализм «за» и «против».- М., 1975.

АНОТАЦІЯ

У пропонованій статті розглядаються мовні засоби, що використовуються для привернення уваги адресата та підтримання контакту з ним у дипломатичних листах Івана Мазепи. З характером адресованості тексту безпосередньо пов'язане вираження його прагматичної спрямованості. Уміння впливати на адресата з метою досягнення певних цілей, як показано у нашій статті, має особливе значення для досліджуваного жанру.

SUMMARY

In the given article linguistic devices used for attracting addressee's attention and maintaining contact with him in Ivan Mazepa's diplomatic

letters are analysed. Special features in the text addressing are closely connected with the expressing of its pragmatic orientation. The ability to influence the addressee in order to achieve certain goals, as shown in our article, is of special importance in the investigated genre.

*Е.А. Мусатова
(Киев)*

УДК 81r371+81 – 115 :r276.6:62+161.1

УВЕЛИЧЕНИЕ СЕМАНТИЧЕСКОГО ОБЪЕМА ЛЕКСЕМ КАК АКТИВНЫЙ ПРОЦЕСС СЕМАНТИЧЕСКОЙ ДЕРИВАЦИИ

Анализ лексем, семантика которых подверглась трансформации, показал, что наиболее активными являются семантические дериваты с переносно-расширительным значением.

Слово в процессе своего исторического развития, как правило, умножает объем былого, исходного содержания, т.е. происходит расширение значения. Новое значение всегда появляется как переносное.

Перенос наименований возможен по сходству внешних признаков, места расположения, формы предметов, вкуса, а также выполняемых функций и т.д. и происходит в результате возникновения сходных образных ассоциаций между предметом, уже имеющим наименование, и новым, который нужно назвать. Перенос подобного типа называется метафорическим.

Аристотель утверждал, что метафора – это имя, перенесенное с рода на вид, или с вида на род, или с вида на вид. Детализация этой идеи – что и как переносится – лежит в основе многочисленных подходов к метафоре. Метафора изучается не только в языкознании, но и в литературоведении в качестве художественного средства.

Краткий справочник по современному русскому языку дает такое определение этому явлению: «Метафора (греч. *metaphora* – «перенос») – перенос названия с одного предмета, явления, действия, признака на другой на основе их сходства [1, с. 21].

Составители Словаря-справочника лингвистических терминов аналогично понимают сущность метафоры: «Метафора – употребление слова в переносном значении на основе сходства в каком – либо отношении двух предметов или явлений [3, с.176].

Лингвистический энциклопедический словарь предлагает более развернутую характеристику этого семантического процесса: «Ме-

тафора – троп или механизм речи, состоящий в употреблении слова, обозначающего некоторый класс предметов, явлений и т.п. для характеристики или наименования объекта, входящего в другой класс, либо наименования другого класса объектов, аналогичных данному в каком – либо отношении [2, с. 296].

В последние десятилетия активизировался интерес лингвистов к этому языковому процессу. Метафора исследуется разносторонне. В отечественном языкознании, кроме известных фундаментальных работ В.Г. Гака, Н.Д. Арутюновой, Д.Н. Шмелева, лингвистическую теорию метафоры развивают материалы многочисленных статей. Как показывают наблюдения ряда исследований, обратившихся к различным языкам, метафорические переносы наименований наиболее интенсивно затрагивают те группы лексики, которые связаны с актуальными в данный период жизни общества явлениями. Метафора – наиболее живая, распространенная и продуктивная (т.е. развивающаяся) разновидность полисемии. Метафора – универсальное явление в языке. Её универсальность проявляется в пространстве и во времени, в структуре языка и в функционировании. Она присуща всем языкам и во все эпохи; она охватывает разные аспекты языка и обнаруживается во всех его функциональных разновидностях.

Другим процессом, способствующим развитию у слов новых переносных значений, является метонимия. Метонимия (от греч. *metonymia* – переименование) – троп или механизм речи, состоящий в регулярном или окказиональном переносе имени с одного класса объектов или единичного объекта на другой класс или отдельный предмет, ассоциируемый с данным по смежности, сопредельности, вовлеченности в одну ситуацию [4, с. 300]. В данном случае вторичные значения возникают на основе близости предметов во времени, в пространстве, на основе ассоциаций между материалом и предметом, изготовленным из этого материала, на основе действия и результата, получаемого от данного действия, на основе ассоциаций между целым предметом и его частью или наоборот. Такие виды переносов называются метонимическими.

В данной статье будут рассмотрены заимствованные лексемы, в которых в разное время произошло расширение семантики в результате развития названных переносных значений.

Так, существительное **панель** было заимствовано из немецкого языка со значениями «тротуар и обшивка». Именно эти значения зафиксировал в своем словаре В.И. Даль. Однако уже в начале XX века слово **панель** приобретает специальное значение «доска радиоприемника, на которой монтируются все его части». Данное значение лексема получила благодаря развитию радиотехники в нашей стране. Рост угольной промышленности привел к появлению еще одного значения «квадратный или прямоугольный участок, выделяемый при разработке в шахтах горизонтальных или пологих пластов ископаемого». Дан-

ное значение лексема **панель** приобрела в 30–40 х годах XX века, что доказывают данные «Толкового словаря русского языка» Ушакова. В связи с развитием техники существительное **панель** получает ещё одно более общее техническое значение, не связанное с какой – то определенной отраслью промышленности. **Панелью** стали называть «плоский крупноразмерный элемент сборной строительной конструкции, а также часть установки, агрегата или прибора».

Заимствованное из греческого языка существительное **панорама** в языке – источнике означало «вид, зрелище». Перейдя в русский язык, данная лексема функционировала в значении «круговая картина, обманывающая зрителя, считающего себя посреди изображенной вокруг его местности». Кроме того в XIX веке это слово получило значение «картина, рассматриваемая в увеличительное стекло, так что предметы видны в натуральную величину». Именно данные значения у существительного **панорама** приводит В.И. Даль в своем словаре. В первой половине XX века значение «картина, на которую смотрят через увеличительное стекло» становится устаревшим. Однако слово приобретает новые значения, одно из которых «вид на какую-нибудь местность, простирающуюся на далекое пространство». Развитие военной техники, и в частности артиллерии, способствовало возникновению у лексемы **панорама** значения «артиллерийский оптический угломерный прибор, применяемый вместе с прицелом для наводки орудия при стрельбе по невидимым (наводка осуществляется по вспомогательной точке) и видимым целям».

Существительное **патрон** было заимствовано из французского языка и имело много значений. В XIX веке патроном называли «бумажную трубку для ружейного заряда и весь заряд». В соответствии с этим различали патроны холостые с порохом и боевые с пулей. Данная лексема использовалась не только в оружейном деле, но и в промышленности. **Патрон** – «короткая медная или железная трубка, в которую вставляется обтачиваемая вещь», а также «заводской воздушодувный поршень или стакан поршня». Портные того времени называли **патроном** «образец для кройки». В ткацком деле **патрон** – «трафарет, прорезная бумажка для пудры или кисти». Все эти значения зафиксированы в словаре В.И. Даля. Постепенно лексему **патрон** в значении «трафарет» стали использовать не только в швейном, но и в обувном и скорняжном деле. В 30–40 х годах XX века существительное **патрон** получило еще одно значение «бумажная трубочка, в которую насыпается табак для приготовления папиросы». Развитие промышленности привело к появлению у данного слова значения «предохранительная оболочка цилиндрической формы из картона или металла, применяемая для упаковки». Открытие электрического тока и возникновение электрорамп определили появление у лексемы **патрон** значения «приспо-

собление для подсоединения электрических ламп накаливания к электросети». Таким образом, благодаря развитию техники, произошло изменение семантического объема лексемы **патрон**.

Заимствованное из французского языка существительное **кассета** в языке – источник означало «ящик». В.И. Даль не зафиксировал данную лексему в своем словаре. Но в «Словаре Российской Академии наук» это слово имеет значение «род ящика с выдвижной крышкой, в который вкладываются чувствительные пластинки для перенесения их из темной комнаты к камере и экспонирования». Однако данное существительное использовалось не только в фотоделе, но и как архитектурный термин. **Кассетой** называли «ящик на потолке или своде с лепными украшениями». Постепенно данное значение лексемы становится устаревшим. Усовершенствование звукозаписывающих устройств приводит к появлению нового значения «магнитофонная **кассета** – устройство в виде закрытой плоской коробки, внутри которой помещается магнитная лента». Кроме того, существительное **кассета** приобретает значение «взаимозаменяемое устройство для хранения и транспортировки предметов, деталей, материалов».

Лексема **катапульта** была заимствована из греческого языка. Изначально катапульты называли «машину, служившую (до изобретения пороха), для метания дротиков, больших стрел, камней, кусков свинца, бревен, бочек с горячей смолой». Данная машина применялась в древности при осаде крепостей. К началу XX века существительное **катапульта** рассматривалось как историзм. Однако развитие авиации привело к возвращению этого слова в активный словарный запас. **Катапульта** стали называть «приспособление для выталкивания, сбрасывания самолета с палубы корабля». Данное значение приведено в «Толковом словаре русского языка» Ушакова. В 40–50 х годах XX века в связи с улучшением техники безопасности полета появились новые «устройства для автоматического выбрасывания из летательного аппарата летчика или другого члена экипажа с последующим спуском его на парашюте». Возникновение космонавтики в 60-х годах XX века и дальнейшее усовершенствование авиации привело к приобретению словом **катапульта** еще одного значения «наземная установка для испытания механизмов и тренировки летчиков и космонавтов на ударные перегрузки, для проведения физиологических исследований». Таким образом, лексема **катапульта**, имеющая устаревшее исконное значение, приобрела ряд новых значений и расширила свой семантический круг.

Заимствованное из латинского языка существительное **коллектор** в языке-источнике означало «собиратель». В XIX веке, согласно материалам «Словаря русского языка» Императорской Академии Наук, коллектор – «собиратель редкостей, собиратель коллекций». *А та имела обіцую коллекторам* *страсть к приобретению новых экземпляров* (Лесков «За-

худальей род»). Кроме того, данная лексема использовалась и как технический термин «канал (труба), соединяющий два или несколько других каналов». «Словарь русского языка» Императорской Академии Наук приводит следующий пример употребления этой лексемы в данном значении: *Устроенный в 1909 году в Санкт-Петербурге коллектор собирает в себя все сточные нечистоты и выпускает их в реку Неву на глубину 7,5 сажень*. Развитие физики привело к появлению нового значения у существительного **коллектор** «цилиндр динамомашин, в котором переменный ток превращается в постоянный». К 30–40 годам XX века лексема **коллектор** расширила свой семантический объем. **Коллектором** стали называть «учреждение при крупном издательстве, ведающее распределением книг по библиотекам». Изменение политической и экономической ситуации в стране, Гражданская война, голод, массовые репрессии привели к появлению большого количества детей – сирот и детей, оставшихся без крова. Властью были созданы специальные «учреждения, собирающие бесприютных детей и распределяющие их по детским домам». В дальнейшем такие учреждения упразднили, и данное значение лексемы **коллектор** устарело. Развитие техники и усовершенствование приборов привело к возникновению новых значений у существительного **коллектор**. **Коллектором** стали называть «часть якоря электрической машины, состоящую из ряда расположенных по кругу изолированных друг от друга медных пластин; служит электромеханическим преобразователем частоты тока в электрических машинах (генераторах и двигателях). Кроме того, **коллектор** – «электрод в электровакуумном приборе, главным назначением которого обычно является прием основного потока электронов (или ионов) при электрическом разряде». **Коллектором** также называют «часть транзистора, предназначенную для приема носителей заряда из базы». Лексема **коллектор** расширила свой семантический объем, и в данное время **коллектор** – «название некоторых технических устройств, например выпускной **коллектор** двигателя внутреннего сгорания». В то же время **коллектор** – «подземная галерея для укладки кабелей – трамвайных, телефонных, осветительных и других или для укладки труб разного назначения (для водоснабжения, теплофикации, канализации, газоснабжения).

Существительное **кондуктор** было заимствовано из латинского языка со значением «сопровождающий, проводник». В XIX веке данная лексема обозначала «проводника и надзирателя при почтовых поездах», а также «унтер-офицера или воспитанника вообще по разным инженерным, строительным или иным ведомствам». К середине XX века слово **кондуктор** расширило свою семантику. **Кондуктором** стали называть «проводника поезда, вагона, наблюдающего за порядком и проверяющего билеты у пассажиров». Лексема **кондуктор** приобрела новое значение «название некоторых низших технических должностей». По сходству выполняемых функций **кондуктором** принято

называть «часть электрической машины, представляющую полый металлический цилиндр, служащий для проведения электричества от места его образования». В дальнейшем данное существительное еще больше расширило свою семантику. **Кондуктор** – «работник транспорта, сопровождающий поезд, трамвай, троллейбус или автобус». Развитие техники привело к возникновению у этого слова значения «станочное приспособление в виде плиты с втулками, применяемое при обработке отверстий на сверлильных станках». В горном деле кондуктор – «первый ряд труб, опускаемых в скважину на определенную глубину. **Кондуктор** имеет целью дать скважине правильное направление и изолировать воды в верхних слоях проходимых пород».

Займствованное из нидерландского языка существительное **рупор** в языке – источнике означало «крик». Перейдя в русский язык, данная лексема функционировала в речи моряков в значении «говорная, переговорная труба». В XX веке это слово существовало в русском языке именно в этом значении, о чем свидетельствуют материалы словаря В.И. Даля, приводящего следующий пример употребления данного существительного: Вахтенный лейтенант обычно ходит с **рупором**. В XX веке лексема **рупор** расширила свою семантику в результате развития переносного значения «распространитель чьих – нибудь идей, мнений». Перенос наименования стал возможен благодаря сходству выполняемых функций. «Толковый словарь иноязычных слов» Л.П. Крысина дает такой пример функционирования данного слова в переносном значении: *Средства массовой информации – рупор общественного мнения*.

Лексема **бульдозер** была заимствована из английского языка в XX веке со значением «землеройная машина для разравнивания, срезания и перемещения грунта на небольшие расстояния» и активно употреблялась носителями русского языка именно в этом значении: *Уже бульдозеры, на правив На перемычку лемеха, Пошли пахать песок и гравий, На ней сблизая лемеха* (Твардовский «За далью даль»). Затем по сходству выполняемых функций **бульдозером** стали называть «пресс для изгибания, правки и штамповки металлических изделий». В конце XX века данная лексема еще более расширила круг своих значений за счет приобретения переносного антропонимичного значения «человек, упрямо идущий к своей цели». *Некоторые наши политики, как «бульдозеры», идут на все, чтобы попасть в Думу* («Аргументы и факты» № 12, 1999 г.). Ариеля Шарона в Израиле называют «Арик-бульдозер» за его напористость.

Существительное **борт** было заимствовано из французского языка со значениями «край, кайма, бок, сторона и полоса запашной одежды». Именно в этих значениях данное слово употреблялось в XIX веке, о чем свидетельствуют материалы словаря В.И. Даля.

Однако уже в это время лексема **борт** функционировала и как морской термин, обозначавший «корабельную стенку, бок судна».

В.И. Даль приводит в качестве примера такое словосочетание: «сражаться на правый, на левый борт». Затем слово **борт** в переводной французской литературе начинает употребляться со значением «корабль», что было вызвано наличием данного значения у лексемы **борт** во французском языке. В.И. Даль рассматривал функционирование существительного **борт** в этом значении как ошибку переводчиков и указывал на это в своем «Словаре живого великорусского языка»: «Наши переводчики ошибочно пишут: это было на борту корабля, мы приняли его на борт. Моряки говорят: на судне, на корабле, а борт в этом значении не употребляют».

С развитием техники и появлением новых устройств лексема **борт** расширяет свою семантику. Благодаря сходству внешних признаков **бортом** стали называть не только бок корабля, но и стенку кузова грузовой машины, товарной платформы, танка, что подтверждают следующие примеры: *Николай залез в кузов и стал рубить деревянные борта* (С. Антонов «Порожний рейс»). *В ходе боя снарядом противника был пробит левый борт танка* (Москаленко «На юго-западном направлении»).

Кроме того борт – это и «невысокая стенка чего – либо». *Посредине плохой бильярд с изодранными лузами и обитыми бортами* (Златовранский «Устои»).

В профессиональной речи моряков и летчиков данная лексема функционирует и в значении «самолет, корабль». *А «святой троицей» на судне величают нас, старожилы, – тех, кто умудрился прослужить вместе на одном борту... чуть ли не всю свою жизнь* (Грачевский «Рейс как рейс»). *Пока он рыскал по аэродрому в поисках борта двадцать два четырнадцать, прошло еще минут десять* (Устьянцев «Почему море соленое»). Еще одно переносное значение слова **борт** в русском языке «левый или правый край одежды, снабженный петлями или пуговицами для застегивания». *«Я шел, ... засунув руку глубоко за борт шинели»* (Вересаев «В юные годы»). Кроме того, к концу XX века устарело, а ранее широко употреблялась лексема **борты** в значении «поля шляпы». *«Борты шляпки бросали тень на маленькое, немного загорелое, совсем прозрачное личико»* (Боборский «Ранние выводы»).

Существительное **механизм** было заимствовано из греческого языка со значением «машина». В XIX веке данная лексема имела одно значение «машинное устройство». Именно это значение зафиксировано в словаре В.И. Даля. В дальнейшем слово **механизм** приобрело абстрактное значение «внутреннее устройство, система функционирования чего –нибудь». *«Государственный механизм управления мало эффективен в нашей стране»* («Аргументы и факты» № 20 1998 г.). Кроме того **механизмом** принято называть «совокупность состояний и процессов, из которых складывается какое – либо физическое, хи-

мическое, физиологическое явление. *«Все верхушечные объединительные попытки СПС и «Яблока» неизменно приводили в действие механизм тектонического разлома»* («Известия» 7.11.05г.)

Заимствованная из французского языка лексема **каскад** в языке – источник имела значение «водопад», в котором вода падает с уступа на уступ». Позднее слово **каскад** получило переносное значение «слова и звуки, обильно и бурно льющиеся из уст кого – либо. «В цирке **каскадом** называют падение с лошади. «Словарь русского языка» Императорской Академии Наук приводит еще одно значение у данного слова «способ каскадов – способ решения численных алгебраических выражений, придуманный Роллем». Развитие техники и усовершенствование радиоаппаратуры способствовало возникновению нового значения у этой лексемы «каскад усиления – часть усилителя, состоящая из электронной лампы или полупроводникового прибора и радиоэлементов; является составной частью радиоаппаратуры и устройств автоматики». Кроме того «каскадом гидроэлектростанций называют группу гидроэлектрических станций, расположенных на одной реке и связанных общностью водохозяйственного режима».

Существительное **ракета** было заимствовано из итальянского языка со значением «веретено». В XIX веке ракетой называли «снаряд из гильзы, наполненный воспламеняющимся составом, приходящим в движение, взлетающий высоко в воздух при воспламенении». Такие снаряды употреблялись для фейерверков, а также для подачи военных сигналов. Усовершенствование военной техники привело к появлению «боевых реактивных снарядов», которые также называют ракетами. По сходству формы в 60-годы XX века **ракеты** – «летабельные аппараты с реактивными двигателями».

Заимствованное из латинского языка слово **камера** в языке – источник имело значение комната. В «Толковом словаре живого великорусского языка» В.И. Даля лексема **камера** зафиксирована со значением «пустота в казенной части ствола, где кладется снаряд». В раннем средневековье в Западной Европе камерой называли «казнохранилище франкских королей, а затем учреждение с камерарием во главе, ведавшее королевскими доходами. В России в XIX веке слово **камера** имело значение «дума, суд, заседание выборных от сословий, народное собрание». Изменение государственного устройства привело к тому, что данное значение лексемы **камера** устарело. Сейчас камерами называют только «некоторые государственные, чаще судебные учреждения». В дальнейшем **камера** – «помещение специального назначения». В военном деле **камера** – «казенная часть ружья или пушки, куда вкладывается заряд».

Возникновение фотоаппаратуры привело к приобретению существительным **камера** нового значения «светоприемный прибор в виде

темного с отверстием ящика, куда вставляется пластинка или пленка». Благодаря сходству внешней формы **камерой** стали называть «внутреннюю часть какого-либо прибора, аппарата, машины, сооружения». Затем данное название распространилось и на сам прибор, аппарат, устройство». Также по сходству формы **камерой** принято называть «внутреннюю оболочку шины, мяча, наполняемую воздухом». В горном деле **камера** – «капитальная горная выработка, имеющая при больших поперечных размерах небольшую длину и предназначенная для размещения оборудования, для подземной добычи полезного ископаемого, для размещения зарядов взрывчатых веществ, а также для хозяйственных, санитарных и других служб шахты».

Заимствованное из немецкого языка существительное **гильза** в языке – источнике имело значение «оболочка, стручок». В XIX веке **гильзой** называли «трубку сигнальной и потешной ракеты», о чем свидетельствуют материалы словаря В.И. Даля. «Словарь русского языка» Императорской Академии Наук зафиксировал еще два значения у данной лексики «патронная гильза» и «бумажная трубочка, набиваемая табаком для изготовления папирос». Усовершенствование книгопечатания привело к появлению нового значения «двойная бумажная полоска, наклеиваемая на корешок книжного блока для придания ему прочности и лучшего внешнего вида». Развитие техники позволило слову **гильза** получить значение «сменная вставка, устанавливаемая в цилиндрах поршневых тепловых двигателей, внутри которой перемещается поршень. Эта вставка применяется для облегчения ремонта двигателя».

Лексема **аппарат** была заимствована из латинского языка и первоначально обозначала «снаряд, прибор, приспособление». Наряду с этим значением существительное **аппарат** уже в XIX веке получает переносное значение «примечания, указатели и другие вспомогательные сведения к научному труду, собранию сочинений». В дальнейшем лексема **аппарат** приобретает новые абстрактные значения. В XX веке аппарат – «совокупность органов управления, руководство чем – либо; совокупность учреждений, обслуживающих какую-либо область управления или хозяйства». Кроме того **аппаратом** называют совокупность работников какой-либо организации, штат какого-либо учреждения». *«Аппарат уступил часть власти своему второму эшелону, вышедшему теперь на авансцену, – хозяйственным генералам, магнатам нефти, угля и леса»* («Огонек» № 12-13, 1998 г.). *«Правительство со своей стороны обещало заняться экономией и, в частности, резко сократит аппарат»* (НВ, 18.01.94). В значении «совокупность органов управления» лексема **аппарат** выступает компонентом в сложносокращенных наименованиях: **госаппарат, партаппарат**. *«Работа была сконцентрирована по пяти направлениям: совершенствование госаппарата, развитие экономики, развитие стратегических регионов»* («Известия», 23.12.05, с. 8). В дан-

ное время **аппарат** еще и «совокупность органов человека, животного или растения, выполняющих какую-либо особую функцию организма».

Лексемы, войдя в состав русского языка, постепенно изменяют свой семантический объем. Они приобретают значения, которых не имели в языке-источнике. Расширение семантики слов происходит в результате развития переносных значений, а также благодаря увеличению количества конкретных значений. Таким образом, семантическая деривация среди заимствованных лексем является активным процессом обогащения семантики слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Краткий справочник по современному русскому языку / Под ред. Л.Л. Касаткина. – М.: Высш. шк., 1991. – 382 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой, – М., 1998. – 662 с.
3. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1976. – 543 с.
4. Языкознание БЭС – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 510 с.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается один из наиболее активных процессов обогащения семантики слов – семантическая деривация в сфере заимствований в русском литературном языке XIX-XXI в.; показано при каких условиях и благодаря каким факторам происходит приобретение переносных значений лексическими единицами данной группы.

SUMMARY

The present article deals with one of the active processes in the lexicology. It is a semantic derivation among the adopted nouns in Russian literary language from the XIX century till nowadays. This work widens and deepens our views about lexicosemantic system of language, nominative word property.

Historical changes, dynamism of the lexical system is one of the axioms of the current linguistics.

УДК 81'373.611 = 161.2

ПРИКМЕТНИКИ – НОВОТВОРИ У СУЧАСНОМУ ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ

Всебічний аналіз індивідуально-авторських новотворів – позасистемних мовленнєвих одиниць, яким притаманне індивідуальне, усвідомлене одним або кількома носіями мови контекстне значення, становить одну з проблем сучасної лінгвістики. Незважаючи на значний доробок науковців у визначенні сутнісних ознак оказіональних слів, їх структурно-семантичних особливостей (О.А.Земська, Г.Й.Винокур, В.В.Лопатін, В.П.Ковальова, В.А.Чабаненка, Л.П.Мойсієнка, В.В.Герман та багатьох інших), багато питань залишаються не вирішеними. У поданій статті здійснюється словотвірний аналіз ад'єктивних оказіоналізмів, розглядаються особливості їх функціонування у сучасному поетичному дискурсі, що зумовило вирішення наступних завдань: 1) виявити у сучасному віршованому мовленні оказіональні прикметники; 2) дослідити структурно-семантичну природу таких утворень; 3) з'ясувати їх роль у формуванні поетичного дискурсу.

Невід'ємною складовою сучасного поетичного дискурсу є прикметникові інновації, які створюють найбільш цікаву за організацією і за експресивно-стилістичними функціями групу слів. Звернення поетів до новотворів-прикметників надає прекрасну можливість оновити поетичне мовлення, поширити коло його зображально-виражальних та оціночних засобів. Велика кількість прикметникових інновацій будується як за загальномовними, так і за оказіональними моделями, зумовлюючи їх семантичну, структурну і стилістичну своєрідність у поетичному дискурсі [2, с. 18]. Відбір мовних засобів у сфері поетичної комунікації будується на структурно-семантичних критеріях. Сприймаючи оказіональні прикметники, реципієнт зберігає ту особливу художню інформацію про зображуване явище, на якій наголошує автор.

У сфері ад'єктивного словотворення значне місце належить суфіксації. Звичайні словотворчі афікси використовуються в новій для них функції, дають нове уявлення про предмет, виступають вторинними ад'єктивними номінаціями. Майже більше половини нових нетривіальних одиниць (близько 60 %) створені внаслідок додавання того чи іншого суфікса до незвичайної основи. В сучасних поетичних творах автори досить часто вживають суфікси, які позначають різні ступені інтенсивності якості. Із групи якісних прикметників

привертають до себе увагу новотвори, у складі яких наявні продуктивні емоційно-експресивні суфікси, що вказують на наявність посиленої ознаки, засобу визначеного предмета або істоти.

Словотвірне значення канонічних слів із суфіксом *-ист-* – високий ступінь прикмети, надмірність чогось, що виражене мотивуючою основою. А у новотворах здебільшого спостерігається відхилення від цього словотвірного типу. У ролі вихідної основи виступає прикметник іншого лексичного змісту. Звідси і словотвірне значення новоутворених прикметників – «нагадують те, що назване вихідним словом». Утворення із цим суфіксом умовно поділимо на три підгрупи: а) слова, які мають іменникову основу й означають зовнішньо-конфігураційну особливість предмета: «Розкутий і геть *простористий*» (І. Драч); «Відважні прадіди в ловах на *буїстих* турів» (Славутич Яр); «Кривавий мій! *Моглистий!* Космічний!» (М. Вінграновський); сконцентровану ознаку: «Акації в травні *нектаристі*» (І. Драч); «...неподільні, як *непаристі* числа» (Ю. Тарнавський); «Віра – *циганиста* вся, пломениста» (І. Драч); зовнішні фізичні властивості предмета: «Волочать осінь і весна чуття *шрамисте* тіло» (Славутич Яр); б) слова, утворені від дієслів: *конозити* – «*Конозисту* і гнівну її палила помста нелегка...»; *плодити* – «Небесами чистий, землями *плодистий* наш Херсонський край» (Славутич Яр); в) слова, в яких твірною основою виступає прикметник. Це синонімічні за відношенням до канонічних утворення з іншим суфіксом, який використовується не лише як засіб утворення рими, але й зі стилістичною метою надання вислову відтінку інтенсивності: *повний* – «У дні *повнисті*, променисті я чую голос...» (М. Синаївський); *грозяний* – «Підбитий буйним *грозянистим* градом» (Яр); *громовий* – «Кричить *громовистим* голосом» (Синг.); *медв'янистий* напій (ВС).

За допомогою суфікса *-аст-* творяться якісні прикметники із загальним значенням «мають якість того, що названо мотивуючим словом». У новотворах із цим суфіксом твірною основою може також виступати: а) іменник: «Наш кришать *жиластий* лоб» (Б. Рубчак). У слові *жиластий* відбулася заміна канонічного суфікса *-ав-* на *-аст-*, що зумовило посилення інтенсивності виразу ознаки, а основа при цьому залишилась незмінною; «Пливло, як море під *човнастий* бриль...»; «Шугає степом, як *югастий* птах» (Славутич Яр). У поданих випадках авторами використовувався прийом порівняння; б) дієслово, що суперечить правилам творення, адже канонічні прикметники із цим формантом творяться лише від іменникових основ: «Перелесний вечір траву *кохасту* химороді виростить» (Б. Рубчак); «... будемо лічити *дзвонясті* копійки» (В. Бровченко).

Іноді при творенні новотворів-прикметників авторами використовуються поруч із суфіксами *-аст-* та *-ист-* суфікс *-ичн-*, який вживається для творення відносних прикметників від іменників

іншомовного походження, що демонструє порушення правил словотвору: «Без битв і нарікань *кольористичних* орій спливає день» (С.Гординський); «Річ рідкісна у нас на тлі то *бомбастичнім* то оспалім...» (С.Гординський). Таке поєднання суфіксів ще більше посилює інтенсивність вияву ознаки.

Розглянемо приклади авторського новаторства в межах прикметникового творення з нейтральним ступенем інтенсивності якості. Новотвори за їх словотворчими формантами, з урахуванням характеру твірної основи, поділяються на кілька підгруп. Так, слова із суфіксом *-н-*, які виражають ознаку, що містить вказівку на відношення одного предмета до інших предметів, понять або на засоби, властиві особам. Стилістична функція таких прикметників залежить від змісту і стилістичного забарвлення твірного слова:

«Немовби від тебе привіти на росах *світанного* дня» (Н.Півторацька); «...і *ворожбитні* вдаль пливуть вінки» (В.Коломієць); «Встає *сіромашиний* світ» (С.Гординський). Використання в ролі твірної основи іменників – найменувань неістот зумовлене спеціальною стилістичною метою персоніфікації предметів чи понять, олюднення предметів, названих твірними іменниками; «Папір *терпений* здавна, як народ» (М.Влад); «Дві перлини жагучих, *німовних* очей» (Славутич Яр); «І я, заслуханий в її *гримітний* чвал...» (С.Гординський).

Новотвори із суфіксом *-ов-*, як правило, належать до розряду відносних прикметників і вказують на: а) значення загальної відносності: *димаровий* (М.Вінграновський) – автор для створення цього okazіоналізму використовує іменникову твірну основу *димар* на позначення неістоти з метою олюднення предмета. Можливо, що новотвір *димаровий* являє собою модель із власне okazіональним значенням, вона позбавлена чіткого емоційно-оціночного забарвлення, її головна функція є номінативною. Поет навмисне використовує okazіоналізм, оскільки актуалізація у ньому відтінку індивідуальної належності дозволяє представити мотивуючий іменник як живу істоту. Поява таких інновацій свічить про місткість словотвірної моделі, за якою вони утворені; б) відношення до кольору, хоча це властивість якісних прикметників: «Сип, білий, *біловий*, білошелесний сніг.» (І.Драч); «Барвистий стяг хай лопоче над *буруновим* клетотом» (С.Гординський).

Серед авторських ад'єктивних новотворів виділяється група прикметників, утворених в результаті додавання суфіксів *-цьк-*, *-ськ-* до основ іменників. Ці прикметники виражають ознаки, які містять вказівку на відношення одного предмета до інших предметів, понять або на їх якості, властиві особам, тобто автор не дає предмету звичайної назви, а заміняє її називанням властивих йому ознак, в результаті чого оповідь абстрагується від конкретних персонажів чи явищ, а увага читача зосереджується на емоційному боці зображува-

ного: «А дядько Сем недобачав нічого, пригрівши їх *доларницьким* крилом»; «Твої *дітвацькі* мари золоті» (Славутич Яр); *незлецька* пшениця (В.Стус); «Як тихнуть очі зморені *народицьких* малят...» (В.Крищенко). Із цим суфіксом зустрічаються приклади контамінації та відомішого творення: *сковородинівські* дні (О.Дяк);

скраю

скраїнське

(Славутич Яр) українське

Подібні новотвори використовуються у поетичному дискурсі як виразний засіб, їх стилістична функція знаходиться у повній залежності від змістового значення та стилістичного забарвлення твірного слова.

Незначну групу складають якісні прикметники із суфіксом *-лив-*, які утворюються переважно від дієслів і означають активно-функціональні якості предмета (творення від іменникових основ) або особливості характеру людини: *шелескітливий* (М.Василенко); «... і *шепітливі* руки говорили» (М.Вінграновський); *робачливий* (Б.Рубчак), а також новотвори з дієслівним суфіксом *-ав-*, які походять переважно від дієслівних та прикметникових основ і характеризують зовнішні ознаки предмета, людини: «Тоді не змовчав *молодавий* дід» (Славутич Яр); «Щоб я, дознавши день *лунавий*...вчув жах османської неслави» (Славутич Яр); «Баба *солодкава* і лукава» (І.Драч); «Не добренько – м'якеньким, *соложавим*...бути...» (В.Бровченко) або фізичні особливості предмета: «Надії озерецька довкола *тьмавих* вій...» (В.Стус); «Пустий, *гірчавий* молочаю, на цій землі рости не смій» (Славутич Яр). Більшість утворень цієї групи у канонічному мовленні мають синонімічні пари, на фоні яких інновації сприймаються як слова з іншими стилістичними компонентами в семантиці і використовуються як важливі засоби поетичного мовлення, що відрізняються лаконічністю та евфонічною яскравістю і виконують не лише номінативну, але й емоційно-оцінну функцію.

Таким чином, суфіксальні оказіоналізми поетичних творів відрізняються від канонічних одиниць багатством семантики і різноманітністю функцій, які вони виконують. Як видно, найбільш продуктивним є творення оказіональних прикметників із суфіксами *-ист-*; *-аст-*; *-ат-*; *-н-*. Новотвори із формантами *-ов-*; *-ськ-*; *-лив-* зустрічаються рідше. Всі вони є одним із яскравих засобів виразності, який дозволяє передати авторське ставлення до дійсності.

Префіксальні оказіоналізми у сучасних поетичних творах представлені не так широко, як суфіксальні. Якщо розглядати загальну картину вживання префіксів, то всі префіксальні новотвори можна поділити на дві групи, враховуючи міру вираження інтенсивності ознаки. До першої входять слова, утворені за допомогою префіксів-кваліфікаторів, що вжи-

ваються у формах надмірного ступеня інтенсивності ознаки, а до другої – префікси, де ступінь інтенсивності є нейтральним. Крім того, в першому випадку лексичне значення слова залишається незмінним, лише відбувається незвичайне поєднання того чи іншого префікса із твірною основою, а у другому – слова набувають нового лексичного значення. Розглянемо найпоширеніші випадки вживання префіксів у поетичних новотворах: префікс *пре-* із значенням надмірної ознаки: «...недарма у трубку *пречутливу* він землю слухав...» (М.Сом); префікс *пра-*, який за змістом відповідає прислівникові «дуже», передає стан предмета за збільшеною часовою ознакою: «Очевидно, то *правітцівські* поселенці...» (М.Григорів); «Який же корінь *праглибинний*» (І.Драч); «А може *прачорна*, шовковиста, відзігорна...» (І.Драч); *справіковий* (В.Стус); формант *над-* передає ознаки предметів, які вони мають в занадто великій, надмірній кількості. Сфера вжитку цього афікса у канонічному мовленні поширена у терміносистемі, у поетичному мовленні, внаслідок приєднання його до незвичайної твірної основи, посилюється відтінок експресивної насиченості зображуваного: «І чорний низ, і *надблакитна* вись...» (Бров.); «*Надчуттє* у пальцях...душа в екстазі» (О.Доріченко); афікс *не-* служить для утворення якісних прикметників, які вводяться у контекст з метою конкретизації повідомлюваного і у деяких випадках виступають антонімами безпрефіксних прикметників: *неюнацька* (Ніна Гнатюк), *неокрає* (Славутич Яр); «В несамовитім світі діє *немашинований* концерт» (А.Бортняк); «А в дошову, *некомбайновану* пору батько, – як сонце над хату зрина» (В.Бровченко).

У сучасному поетичному мовленні зустрічаються поодинокі приклади використання дієслівних та іменникових префіксів при творенні новотворів-прикметників, що суперечить нормам творення слів у сучасній українській мові: «...всю *перечумну* ліричність приносиш так додому...» (С.Гординський); «Серед куців *півлистих* і сухих» (Славутич Яр); «...монголка на коні пройшла під скелі *підпорожні*» (І.Драч); «...мою солодку *прижиттєву* муку...» (М.Григорів); «спекла йому в *приплясному* лотку» (А.Бортняк); «Отак живу з чолом *прогрішним*...» (В.Стус); «...давним-давно, в *дометалевий* вік...» (В.Затулівітер); «Ідеш додому в *вечоровий* час» (М.Вінграновський); «Від них не бажаю й на мить *безпиріжної* ласки...» (А.Бортняк); «Я в час вечірній чи *доранній*, бодай у сні узрів Херсон» (Славутич Яр). Також в сучасних поезіях можна зустріти прикметники, які виникли шляхом поєднання так званих складних префіксів: «На *понадобрійних* засніжених дорогах...» (С.Гординський); «...і рідні лица...тобі здадуться з *понагірних* веж» (В.Стус); «*понадсутнє*» (Т.Майданович); «Я є один із вас, недалекий, *ненепокірний*...» (Ю.Тарнавський); *незахмарне* (Г.Чубач); «Ущухлим світлом сяють вишні *опонічні*» (В.Стус).

Префіксальні утворення, порівняно із суфіксальними, більш інформативні. Їх значимість у надфразовій єдності пояснюється художньо-образними можливостями, здатністю підвищувати інформативну щільність поетичного дискурсу, хоча за межами тексту такі утворення не існують, здаються абсурдними.

Характерною особливістю авторських новотворів – прикметників є наявність серед них компаративних форм. Саме в них виражається істотна риса прикметників – властивість передавати таку ознаку, яка в різних предметах може виявлятися в різних кількісних характеристиках. Оказіональний порівняльний ступінь є індивідуальним формотворенням, якщо це: результат появи якісного значення у відносних прикметниках: «...*стебилинніший* від осінніх птахів.» (М.Григорів); «Ожина стала ще *ожіша*...» (М.Вінграновський); *доціший* дощ; *денніший* день; *травніший* травень (В.Затулівітер); додавання до існуючої форми компаратива префікса *най-*, іноді у складному префіксі, що посилює ступінь переваги тієї чи іншої ознаки: «Цвіли сади *цонайрхтіших* барв...» (В.Стус); «Кишеньковий видивля стрілець *найнабитішу* з дурних кишень» (І.Жиленко); «*Найстраховинніший* з ланів, *найстраховинніший*...» (Сам.); «Жбухни *цонайяріших* молоху у бляклі вирла!...» (М.Самійленко); «Аби дістати книжку *цонайверхню*...» (І.Драч). Іноді такі слова бувають незрозумілі без наявності контексту, точніше, без існування у контексті однокореневого слова, на фоні якого авторські новотвори стають зрозумілими (*ожина* – *ожіша*) тому експресивний потенціал таких слів у поетичному дискурсі досить великий.

Ще одну структурну групу становлять складні прикметники, які є прекрасним засобом образної передачі цілої сукупності ознак описуваних фактів, чим зумовлене їх широке використання у поетичних творах. Словоскладання – дуже продуктивний спосіб творення прикметників. Серед прикметників – okazіоналізмів більше 80% складають композиції, побудовані як за узальними, так і за okazіональними моделями, часто своєрідні у семантичному, структурному та стилістичному відношеннях. Сам по собі словотвірний принцип у цих випадках загальноприйнятій, новизна носить не морфологічний, а семасіологічний характер, тобто традиційність властива лише структурній побудові таких слів, оригінальним виступає семантичний бік твірних основ, їх змістова неспіввіднесеність. Звичайно складні прикметники компонуються з двох твірних основ. Автори поетичних творів нерідко порушують взаємозумовленість компонентів у складних прикметниках, поєднуючи складові таким чином, що існування другого не обумовлене першим. Тобто, в узальному мовленні перший компонент закономірно спричиняє появу другого, а у новотворах цей другий компонент цілком несподіваний. Завдяки такому поєднанню складових частин автори утворюють місткий художній образ. Складні прикметники – це вдалий засіб

передачі цілої сукупності ознак тих фактів, про які йдеться в поезії, тому автори і звертаються до подібних утворень, бо, як правило, тотожні узуальні слова не можуть задовольнити потреби поетів у створенні оригінальних поетичних образів.

Складання такого типу мають один компонент опорний, в якому міститься основне значення всього складання, а другий, який зазвичай стоїть у складанні першим, уточнює значення основного і залежить від нього. Оказіональний характер складних прикметників обумовлений, з одного боку, незвичайною співвіднесеністю опорного й уточнюючого компонентів у межах основоскладання, а з другого – незвичайністю вживання у контексті складного прикметника з іменником в атрибутивній синтагмі. Якщо враховувати, що у складному слові один компонент головний, який співвідноситься із певною частиною мови, то словотвірну класифікацію okazіональних складних прикметників будемо робити, враховуючи саме цей компонент.

Найчисленнішу групу становлять складні прикметники з основним компонентом – прикметником. До прикметника, що є в мові, можуть приєднуватися основи слів різних частин мови, зокрема: а) основа іменника: «О вікодавня, Запорозька Січе!»; «В Римі леви *зривокрасі*» (Славутич Яр); *зорехмарний* (М.Вінграновський); б) основа числівника, що дозволяє митцям слова в образних мовленневих зворотах, зобразити великі, а іноді навіть гіперболізовані розміри предметів або явищ. При цьому першим компонентом виступає числівник, а другим – власне якісний прикметник: «Одежі сірі, *стоганебні*...» (М.Вінграновський); *стоглобальний* біль (М.Вінграновський); «Любово! *Сторідна* сестро!» (М.Сом), віддієслівний: *многострічні* (М.Василенко); «Ми всі шматовані, катовані, *стоперетерзані* життям...» (О.Резниченко) або відсубстантивний: «Течіть, народи *многоязикі*...» (М.Вінграновський); *стобожий* (С.Гординський) прикметник. Подібні утворення припускають велику кількість словотвірної інтерпретації. У цих випадках числівники мають загальне значення «дуже багато»; в) основа означального займенника, за допомогою якої слово набуває відтінку всеохоплюючої ознаки: «Під всепожерними *вселюдними* руками» (М.Вінграновський); «Омий твоім *всетихим* громом...» (І.Сокульський); г) основа прикметника, де перший компонент вносить у таке утворення додаткову ознаку до якісної характеристики поняття, зокрема: об'єднання однорідних ознак, що в свою чергу дозволяє зосередити увагу комуніканта на важливих моментах висловлення: «Мовчать *суворосерді* наші друзі...» (С.Гординський); *тихотихі* губи, *тремтливо-полохлива* тінь (М.Вінграновський); *велично-урочистий* (М.Луків); «Як прохопитись чорнокрилям під сонцем *божевільно-білим*...», *безоглядно-голі* небеса (В.Стус); *глибокомудра* земля (М.Вінграновський); «*Жорстоко-суворо* карає злочинця...»; «І б'є холодний град *жорстоко-люто*...» (О.Олесь); поєднання в одному складному слові складових із цілком протилежним

значенням, внаслідок чого у реципієнта з'являються суперечливі емоції, активізується процес сприйняття тексту: *нічноденний* (М.Шостак); *безмовно-одномовний* (Ю.Старчевський) «... від ріки *тихошумної* подув...» (С.Гординський); *весело-строга* (І.Драч); інтеграція лексем, які у контексті означають кольорові відтінки: «Я ще піду в призначення *синьовинового* ранку...» (Б.Рубчак); *пурпурово-вечірні* (Л.Скирда); *чорно-кривавий* (О.Ющенко); «Ось вже барви *безсило-зелені*» (О.Олесь); *блакитно-шовкові* хвилини (М.Вінграновські) – обидві частини складних прикметників на позначення кольорових відтінків виступають взаємодоповнючими, причому роль уточнюючого компонента кольорової гама виконує відсутній прикметник; г) сполука ознак, де перша неначебто уточнює зміст другої: «Холодить душу *тихосумний* світ...» (Г.Чубач); «Дню мій *стоболісний, дню чорнозречий*» (І.Драч); «*Уривчасто-скуті* її аннали» (О.Олесь); «Оркестр пройме *морозно-чорний* шок...» (І.Драч); «Воно зросло з *шукання і розпуки безжурно-мужне*...» (О.Олесь); *люльково-філософський* смак (С.Гординський); д) об'єднання таких ознак, в одній з яких міститься причина наявності другої ознаки: «...*холуйсько-сталінська* епоха» (В.Бойченко), *засліплено-безокий* (О.Олесь), *беззахисно-дитинно* (М.Луків), *старечосклеротичний* (Марія Шунь).

Поруч із двокомпонентними утвореннями зустрічаються об'єднання з більшою кількістю основ, для яких у семантичному відношенні характерне збільшення інформації на одну одиницю плану вираження. Складові такого роду утворень виступають взаємодоповнючими, виникає своєрідне співіснування назв кількох якостей, які виступають уточнюючими по відношенню одна до одної: *всепрозореностарі* (Б.Рубчак); «Нехай в твій кпин *стобальнобасим* мревом впаде прокльон мій...» (А.Григоренко); «*Столезогостре* в нас життя...» (В.Коломієць) тощо. Незважаючи на складну побудову, наведеним okazіоналізмам властива прозорість змісту і словотвірної структури. Семантично ускладнені, вони виступають оригінальним художнім засобом твору, виконують експресивно-оцінні функції.

Складні прикметники із основним компонентом – іменником також досить часто зустрічаються в сучасному віршованому мовленні. Такі утворення сприяють прагненням поетів створювати поетичні образи, які передають багатство навколишнього середовища, риси живої людини. Подібні новотвори, якщо врахувати їх кінцеві компоненти (суфікси), можна поділити на дві групи. Новотвори з нульовим префіксом характеризуються таким чином: по-перше, з формального боку, - це слова, де наявні односкладні основи та основи з повноголоссям, і, по-друге, з семантичного боку, - це слова зі значенням частини тіла людини, тварини, частини рослини або їх невід'ємної частини. Поєднання таких основ посилює якісну оцінку, ставлення автора до зображуваного. Поширеним прийомом є також залучення одного з традиційних компонентів типу *-окий, -*

чолій, -бровий і т.і. Майже від кожної односкладної частини тіла утворюється необмежена кількість складних прикметників. Розглянемо найпоширеніші випадки такого роду новотворів, враховуючи частиномовну належність першої основи: 1) основа прикметників, яка може поєднуватися з іменниковою основою на означення частини тіла чи фізіологічних особливостей істоти: «Дивився так *буйнобородо...*», «Вона – *золотоцока* богиня...», «Куди ж тебе несе, таку *золоточолу?*», «Літо... переморгувалось *зеленоброво...*», *зеленокрилий, вишнево-крилий, ніжнесьлозий, золотоплечий, кам'яностанна* (І.Д.); «...подався десь на шахти *колючоокий* хлопець» (Колом.); «Іваночку! Ти чуєш, *доброокий?*»; *високогорлі* сони (В.С.); *хрещенолобі* (С.Титикайло); іменниковою основою іншої семантики: «...у постелях *кучерявокручих* жити...», «*Синьодугасті* тіні безпоцадно тебе обняли» *яркокрика* весна (Б.Рубчак); «...під небом *легкохмарим...*» (С.Гординський); «На душу *ніжнотонну, сонцетканну...*» (І.Драч); *тонкострунаві* цимбали (М.Влад.); «*Незламнокрила*, будь славно, куле куренів!» (ЯР); «Якою киркою довбати застій – найтовшу з *мерзлокри?*» (В.Коломієць). Наведені приклади аналогічні загальнономовним і за структурою, і за семантикою. Вони характеризують яскраві ознаки, але завдяки метафоризації одного з компонентів сполука набуває оригінального змістового навантаження; 2) основа іменника, що в свою чергу, спричиняє заміну якісного значення речовинно-предметним: *доцололистий* (І.Драч); «Сто плах перейди *серцеокий...*» (В.Стус); «Губи смажив *вогнегронний* жар» (Славутич Яр); «Світ мій ще не згас у цей пекельний *кінецьсвітний* час», «*Людотілий, птахочолій, незбагнений, мов Люксор...*» (Славутич Яр); «А може, мені треба лише спокою та лісову *птахогамірну* тишу?» (В.Бровченко); *зорехмарний* (М.Вінграновський); «Відпливши під вітрилом *козошкірим*» (Б.Рубчак); «*Квіткослівний* мій зов...» (М.Влад); *серцеокий* (В.Стус); 3) основа числівника: «Течіть, народи *многоязикі...*», *стосонцевий* (М.Вінграновський); *тисячоязика* (Г. Островський) – для наведених утворень також характерна метафоризація одного з компонентів (частіше іменника)..

Під впливом існуючих у мові потенційно можливих утворень, один з компонентів яких означає частину тіла, семантика новоутворених інновацій не передбачає збереження цього значення, що зумовлює порушення взаємозумовленості складових композита. «Великі творчі можливості, що закладені у самій системі словотвору складних прикметників, сприяють створенню найбільш несподіваних і єдиних у своєму роді епітетів, які сприймаються читачами не як «монстри», а як звичайні слова мови» [3, с.76], наприклад: *синьовиновий* ранок (Б.Рубчак); «...люди свої *червонокиті* розбрискала...» (С.Гординський); «*Квіткослівний* мій зов...» (М.Влад.); *джерельноводі* (І.Драч); «Перша – подруга дозвілля – *іскроока* діва з дів» (Славутич Яр); «...подався десь на шахти *колючоокий* хлопець» (В.Коломієць). Ці новотвори

підтримуються не лише високою продуктивністю словотвірного типу, вони є наслідком розширення сфери дії складної словотвірної моделі і несуть відповідне смислове навантаження.

Інші складні прикметники утворені в результаті злиття двох основ і одного із афіксів прикметника і мають значення «належати тому, що названо опорною основою, конкретизовано в першій основі складання». Такі інновації представлені поодинокими прикладами: з основою прикметника: «В мелодіях гички *зеленоросої*», «На душу *ніжнотонну*, сонцеткану...» (І. Драч); «...під небом *легкохмарим*...» (С. Гординський); «...а ми, братове *впертовусті*...набираймося терпіння...» (В. Коломієць); з дієслівною основою дієприкметника: «...Слізьми *змарнілолистих* туй...» (А. Григоренко); з основою іменника: «...*дзвонотонна* ген загула мелодія...», *дощолистий* (І. Драч); «*Квіткослівний* мій зов...» (М. Влад).

Прикметники з основним компонентом – дієслівним – явище менш розповсюджене в індивідуально-авторському словотворі. У таких прикметників першою основою словоскладання може виступати: основа прислівника: *далекосягнений* (І. Драч); «...твій *обуюдожальний* край» (В. Стус); *миттєвобіжний* (М. Григорів), займенника: *саможерний* (Б. Чепурко), прикметника: «Він розсипав очіці *синьоглумі*...» (І. Драч); «*Сивосниву* сосну нюха заєць...» (М. Вінграновський) та іменника: «*Злозачаті* сини України» (М. Самійленко); «...земля жене рослини *медодайні* все літо...» (Колом.); «*Скорботопомні* валуни крутих моїх доріг» (Славутич Яр); «Чорнокрильцю мій *сонценосний*...» (І. Драч). У наведених словах діють ті самі закони творення, які властиві прикметнику взагалі, хоча в них і відбиваються окремі закономірності взаємодії із визначеними морфологічними типами опорних основ.

Отже, аналіз складних прикметників-новотворів у поезії надає можливість судити про існуючі закономірності в розвитку словотвірних потенцій української літературної мови, про традиційне і нове у використанні складних прикметників як засобів художньої виразності. У художніх текстах оказіональні прикметники виступають, як правило, в ролі епітетів, в яких «...поєднання змістів покликане створювати новий зміст і концентрувати цей складний зміст в одному слові» [1; с. 121].

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що активність появи оказіональних прикметників, з урахуванням асоціативного фону їх твірної бази, зумовлена суто індивідуальними, психолінгвістичними причинами. Ад'єктивні оказіоналізми – це похідні номінативно-мовленнєві одиниці, що ліквідують індивідуально-авторський “лексичний дефіцит” і характеризуються своєрідними структурними особливостями. Наявність у поетичному дискурсі нової структурно-семантичної одиниці збільшує відсоток контакту між автором та реци-

п'єнтом. Причина активного створення інновацій полягає в тому, що поети не знаходять у сучасному узуальному мовленні достатньої кількості сильних і влучних слів, які могли б повною мірою реалізувати їх творчий задум, і, відповідно, вдаються до творення нових слів, здатних яскравіше живописати зображувану картину. Створюючи найнесподіваніші та єдині у своєму роді вислови, автори поезій тим самим збагачують сучасне поетичне мовлення і демонструють величезні можливості української мови, її словотворчий потенціал.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградова В.Н. Стилистический аспект русского словообразования. – М., 1984. – 184 с.
2. Земская Е.А. Словообразование и текст. – Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 17-30.
3. Лыков А.Г. О некоторых особенностях образования сложных имен прилагательных. – Русский язык в школе. – 1969. – № 5. – С. 74-80.
4. Чабаненко В.А. Норми словотвору і мовна експресія. – Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 13-21.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются окказиональные прилагательные, выявленные в современной поэтической речи. Обращается внимание на то, что семантическая емкость таких лексических единиц в поэтическом дискурсе обусловлена влиянием нескольких составляющих: словообразовательной моделью, по которой они образуются, словообразовательными аффиксами, которые используются при образовании окказиональных прилагательных, а также контекстом.

SUMMARU

The occasional and potential lexical units which are found in modern poetic works, are investigated in the article, also their role in poetic discourse is examined. In the work the analysis of author's poetic innovations is carried out in the view of their belonging to different parts of speech. The rate of use of innovations is established at creating new formations, and also structurally semantic connections and relation between occasional words and their motivating base is considered.

УДК 801.54

ГЕНЕЗА БІЛОРУСЬКИХ АВТОНОМНИХ ОБРЯДОВИХ
ТЕРМІНІВ ВЕСНЯНОГО КАЛЕНДАРНОГО ЦИКЛУ

Білоруські весняні обряди та їх вербальний компонент (у тому числі й термінологія) виступали об'єктом спеціального вивчення протягом XIX-XX століть. Варто пригадати дослідження Є.Карського [8, с. 9], П.Шейна [20, с. 21], П.Безсонова [3], К.Кабашникова [7], Г.Барташевич [1], М.Гілевича [5] та ін. Проте зазначені дослідники вивчали обрядову термінологію з позицій її семантичної наповненості й культурної значущості, натомість генетична характеристика цього найархаїчнішого шару лексики білоруської мови залишилася поза увагою вчених. З огляду на це, *метою* представленого дослідження є з'ясування походження (генези) білоруських обрядових автономних термінів весняного циклу. Поставлена мета передбачає вирішення таких *завдань*: 1) вилучення автономних термінів з обрядової терміносистеми білоруської мови; 2) дослідження їхньої генетичної історії, встановлення етимона; 3) поділ означених мовних одиниць на генетичні класи.

Найвищим ступенем асиметричності (автономності), відзначаються білоруські обрядові терміни юр'євського циклу. На факт існування в білоруській обрядовості моментів ритуального вшановування хатньої печі в Юр'єв-день звертали увагу Є.Романов [13, с. 180], М.Нікольський [11, с. 132], Б.Рібаков [14, с. 32-34]. Існував і спеціальний обряд, а також й обрядовий термін на позначення цього обряду саме в білоруській мові – *жаницьба коміна* [1, с. 66]. Під час цього обряду відбувалося замовляння комину чи печі, моління про багатий урожай та здоров'я худоби. До ниви господар звертається під час обряду з такими словами: "Таткава ніўка, да не ўлякайся: Радзіла пры мне, радзі і без мяне. Добрая доля, да ідзі за мной, З печы пламянём, З хаты *каміном*". Пригадується культ вогню давніх слов'ян, який утратив свою актуальність до XX століття [14, с. 255].

Розглянемо походження обрядового терміна блр. *жаницьба коміна*, який має двокомпонентну структуру й отримав статус стійкого словосполучення, оскільки характеризується семантичною злотованістю компонентів. Віддіслівний іменник блр. *жаницьба* утворений від дієслова блр. *жаниць*, яке, у свою чергу, є дериватом іменника блр. *жана*. Такі словотвірні зміни встановлюються на синхронічному зрізі мови: блр. *жаницьба* < блр. *жаниць* < блр. *жана*. Щоб установити спільний етимон цих лексем на діахронічному рівні, слід розглянути етимологію почат-

кової ланки цього словотвірного ланцюга – родинного терміна блр. *жана*, укр. *дружина*, *жінка*, рос. *жена*. Цей термін має звукові відповідники не тільки в східнослов'янських мовах, а й у південнослов'янських: ст.-сл. *жена*, болг. *жена* та в західнослов'янських: слн. *hena*, ч., слц. *hena* “жінка”, п. *iona*, в.-луж., н.-луж. *hona*. М.Фасмер установлює факт генетичної спорідненості цих слов'янських лексем навіть з лексемами інших за структурою мов, таких, як д.-пр. *genno*, що є кличним відмінком і перекладається як “жінко!” (рос. “женщина!”), д.-інд. *janis* “дружина, жінка”, *gnv* “богиня”, ав. *g?nv-*, *g?nv*, *gnv* “дружина, жінка”, *jaini* – те ж саме, вірм. *kin*, гот. *qino* “дружина”, *qzns* – те ж саме, гр. *gynō*, ірл. *ben*, тох. А *ндп*, тох. В *напа* “жінка” [18, т. 2, с. 46]. Усі дослідники погоджуються, що блр. *жана* та його східнослов'янські фонетико-семантичні еквіваленти походять від псл. **hena* “дружина, жінка”, яке сягає часів індоєвропейської єдності; і.-е. **g?nv* “жінка; людина жіночої статі”, що мало первинну семантику – “та, яка народжує; продовжує рід”, бо походить від кореня **gen-* “народжувати” ($g > h$ на слов'янському ґрунті) [19, с. 129]. Від іменника блр. *жана* шляхом додавання суфікса *-і-ць* утворилося дієслово блр. *жан-і-ць* (д.-руськ. *жен-а* + *-и-ти* > *женити*), яке і вступає стрижневим компонентом обрядового терміна-словосполучення блр. *жаниць комін*. Обрядовий термін блр. *жаницьба* *коміна* вступає у дериваційні відношення з вищеозначеним обрядовим терміном блр. *жаниць комін* по лінії стрижневого компонента, оскільки ці утворення мають спільну твірну основу: блр. *жан-а* + *-і-ць* > *жаниць*; блр. *жан-і-ць* + *-б-а* > *жаницьба*.

Походження другого компонента досліджуваних обрядових термінів-словосполучень на цей час повністю встановлене і не викликає сумнівів: блр. *комін*, укр. *комин* “жердина й шатер з трубою у пічки” є запозиченням із західнослов'янських мов, напевно, з польської – п. *komin* “димохід” (ч., слц. *komin* – те ж саме), а західнослов'янські лексеми походять від с.-в.-н., в.-н. *kamin*, лат. *svtonus* “очаг” [18, т. 2, с. 302].

Отже, з погляду походження структурних компонентів обрядовий термін-словосполучення блр. *жаницьба* *коміна* являє собою сукупність різних за мовою-джерелом утворень, у якій стрижневий віддієслівний іменник блр. *жаницьба* з псл. **hena* < і.-е. **gena*, а залежна лексема блр. *комін* є запозиченням, очевидно, з польської мови; укр. *комин* з аналогічною семантикою трактуємо також як запозичення з польської мови. Цей факт може свідчити про приблизний час термінологізації вільного словосполучення *жаницьба* *коміна* в білоруській мові. Очевидно, часом термінологізації тут треба вважати час становлення білоруської народності та білоруської мови (доба індоєвропейської, а також праслов'янської єдності виключаються). Такий можливий висновок доводить автономний характер досліджу-

ваного білоруського обрядового терміна-словосполучення, який підтверджується й фактами лінгвістичної географії: це складне утворення з такою семантикою функціонує тільки на території Білорусії, за її межами воно має статус вільного словосполучення.

У народній обрядовій реальності помічений зв'язок між різними групами обрядів (календарними, родинними й оказіональними), який виявляється в ізоморфізмі меж між групами. Так, рельєфно виражений ізоморфізм оказіонального обряду випікання блр. мінське *абыдзённага пірога* “ритуального пирога, що випікається з борошна різних злаків, коли у матері яка годує дитину, зникає молоко” [15, т. 1, с. 564]; цей обряд має зв'язок з календарними обрядами, оскільки найбільшою продукуючою силою наділені вироби, зроблені на Юрія. Цей обряд та термін на позначення обрядового виробу з борошна (блр. *абыдзённы пірог*) кваліфікуємо як автономний, оскільки функціонують вони тільки на території Білорусі (здебільшого в Мінській області) та прикордонних російських районах (Смоленська область). Спробуємо зробити етимологічний аналіз самого обрядового терміна на позначення цієї обрядової реалії, а саме блр. *абыдзённы пірог*.

Блр. *абыдзённы пірог* – двокомпонентний обрядовий термін-словосполучення. Стрижнева лексема блр. *пірог* має численні фонетично-семантичні відповідники в східнослов'янських мовах: укр. *пиріг*, рос. *пирог*, а також у західнослов'янських: ч., слц. *piroh*, п. *pirog*. У лінгвістиці не існує загальноприйнятого погляду щодо походження цієї лексеми, натомість бачимо велику кількість гіпотез:

1. Найвірогідніша з них установлює, що блр. *пірог* та його відповідники в інших слов'янських мовах є утвореннями із суфіксом *-огь* від лексеми псл. **pīrь*; первинна семантика **pīrogь* – “святковий хліб”. До цієї гіпотези схиляється М. Фасмер, вивівши її на перше місце за ступенем імовірності [18, т. 3, с. 265].

2. Друга гіпотеза суперечить першій, проте також має переконливі докази, а саме: блр. *пірог* та його фонетично-семантичні відповідники походять з псл. **pyrogь*, яке генетично пов'язано з д.-руськ. *пыро* “пшениця”; а фонетичні зміни **у > *і* (**pyrogь > *pīrogь*) пояснюють впливом народної етимології, яка встановлює факт зв'язку лексем блр. *пірог*, рос. *пирог*, укр. *пиріг* з іншою лексемою – блр. *пір*, рос. *пир*, укр. *пир* [12, т. 2, с. 60]. І дійсно, народноетимологічне наближення блр. *пірог* та блр. *пір* (аналогічно і рос. *пирог* та рос. *пир*, укр. *пиріг* та укр. *пир*) має семантичну мотивацію і є контамінаційним утворенням, що вміщує риси вихідного слова (псл. **pyrogь*) і “знайденого” мотиватора (д.-руськ., ст.-сл. *пирь*), який насправді має зовсім інше походження – від *пирь*, *пью* < псл. **piti*, з якого у праслов'янську добу і був утворений іменник **pīrь > пирь > пир* “святкування з розкішними стравами” [19, с. 302].

3. Зовсім наймовірною є гіпотеза, яка встановлює походження блр. *пiрог* та його слов'янських відповідників від ст.-сл. *пiра* “торба”, а первинне значення – “пиріг у торбі, пиріг у дорогу” (К.Штрекель). На помилковість такої етимології звернув увагу М.Фасмер і пояснив це тим фактом, що ст.-сл., цсл. *пiра* “торба” є запозиченням з гр. *ρiος* “торба”, що зустрічається в Новому Заповіті [18, т.3, с.264-265]. Цей учений як доказ використовує також факти лінгвістичної географії, яка свідчить, що це грецьке запозичення зафіксовано у східнослов'янських та південнослов'янських мовах і не зафіксовано в західнослов'янських; натомість, лексема **pirogъ* функціонує тільки у східнослов'янських та західнослов'янських мовах і відсутня в південнослов'янських.

4. Не має переконливих доказів і гіпотеза походження слов'янського **pirogъ* з чув. *pyrok*, крим.-тат., тур., чаг. *bxdk* “пиріг з м'ясом” (Г.Рамстедт).

5. М.Фасмер вважає невдалою й гіпотезу походження цієї лексеми з гр. *ρυσγντ* “вежа” (Р.Якобсон) як у фонетичному і в семантичному відношенні (відсутня семантична мотивація, оскільки не можна виділити мотиваційну ознаку), так і за даними лінгвістичної географії [18, т.3, с.266].

Отже, на сьогодні етимологія блр. *пiрог* та його слов'янських фонетично-семантичних відповідників не встановлена. Найвірогіднішими гіпотезами можна вважати гіпотези, що констатують: а) походження цієї лексеми від псл. **pir-ъ* шляхом додавання суфікса **ogъ* та б) утворення від псл. **pyrogъ* > **pirogъ* (за участю народної етимології), де **pyrogъ* < **pyro* “пшениця”. Проте від **pyro* могла утворитися тільки лексема рос. *пырог*; очевидно, у російській та білоруській мовах, на відміну від української, пом'якшення *n* і його перехід у *ni* відбулося внаслідок народноетимологічних асоціації (зближення з рос. *пир, печь*), що призвело до фонетичних інновацій. Обидві ці гіпотези встановлюють факт праслов'янського походження і відкидають можливий запозичений характер цієї слов'янської лексеми; про це свідчать і наведені вище дані лінгвістичної географії.

Другий структурний елемент обрядового терміна-словосполучення блр. *абыдзённы пiрог* – *абыдзённы* має переконливе етимологічне тлумачення, підкріплене фактом семантичної мотивації. Блр. *абыдзённы* має такі лексичні значення: 1) “зроблений протягом одного дня”, *абыдзённая работа*; 2) “щоденний”, *абыдзённы госьць* [10, с.1]. Проте, враховуючи загальну характеристику обрядового терміна-словосполучення блр. *адыдзённы пiрог*, до складу якого входить цей прикметник, – “ритуальний пиріг, який випікається з борошна різних злаків, коли у годувальниці зникає молоко”, а також його частково оказіональний характер, можемо з упевненістю стверджувати, що в досліджуваному обрядовому терміні актуалізується саме перше значення цього полісемічно-

го прикметника – “зроблений протягом одного дня”. Наразі, про це свідчать і дані етнографічних досліджень, що фіксують у білоруській мові цілий ряд обрядових термінів-словосполучень, до складу яких входить саме цей прикметник у значенні 1) “зроблений протягом одного дня”: блр. *абыдзённая церква* “церква, що побудована за один день, і яка служить оберегом від якогось спільного лиха (мору, війни, неврожаю тощо)”; блр. *абыдзённы рушнік* “рушник, зітканий протягом одного дня господинями всього села”, “цей рушник тчуть усім селом, а потім вішають його на коловороті через дорогу, щоб не пустити пошесть до села, переганяють через нього худобу, проводять під ним людей, коли мруть люди, обносять його навкруги села і вішають на хрести або на образи в церкві” [22, с.211-212]; блр. *абыдзённае полотно* є синонімом до блр. *абыдзённы рушнік*, а обрядова реалія, яку позначає цей термін, виконує такі ж захисні функції оберегу від хвороб. Блр. *абыдзённы* “зроблений протягом одного дня” походить від блр. *аб дзень* (порівняймо, блр. *абынач* “упродовж ночі; щоночі” [10, с.2; 23, т.1, с.65]). За значенням цей прикметник є результатом утворення від омонімічних форм: блр. *абыдзень* “протягом дня” < *аб дзень* і блр. *абыдзень* “щодня” < *абін-дзень* [23, т.1, с.65]. Такого ж погляду на походження блр. *абыдзённы* та його східнослов'янських фонетично-семантичних відповідників (рос. *обыденный / обыдённый*, укр. *обиденний*) тримаються О.Преображенський та М.Фасмер, проте М.Фасмер залишив поза увагою омонімію: установлюючи походження рос. *обыденный / обыдённый* “зроблений за один день; щоденний” з **объ инъ днь*, він заперечує походження з **обыднь*, усупереч О.Преображенському [18, т.3, с.111]. Можливо, це результат неточного визначення семантики цього полісемічного прикметника, оскільки у М.Фасмера спостерігаємо змішування двох значень: “зроблений за один день” та “щоденний”.

Свою гіпотезу походження блр. *абыдзённы* висуває Є.Ф.Карський, у якого твірна основа – блр. *абыдзень* є дієслівного походження (3 особа аористу), як у блр. *абыгде* [9, с.78], проте він не наводить переконливих доказів; тому ця гіпотеза видається нам сумнівною.

Отже, обидва структурні компоненти обрядового терміна-словосполучення блр. *абыдзённы пирог* є праслов'янськими за походженням. Імовірно, що часом термінологізації є протослов'янська доба, про що свідчить також і язичницька символіка цього обряду: накреслення магічного кола (пиріг – форма кола), через яке не може переступити нечиста сила, якою і вважалися в народній картині світу хвороби, у тому числі й відсутність молока у годувальниці.

До юр'євської обрядовості хронологічно відноситься й автономний білоруський обрядовий термін *карагод*, який є полісемічним, оскільки має декілька значень: 1) “юр'євське обрядове деревце, з яким молодь обходила все село й поля” [15, т.2, с.79]; 2) “масова народна гулянка по

колу з піснями, танцями”; 3) “люди, які стали в коло для участі в якій-небудь гулянці” [17, с.278]; 4) “масовий дитячий танок” [6, т.3, с.36].

Звернувшись до етнографічних джерел, ми отримали додаткову екстралінгвальну інформацію про функціонування в народному білоруському середовищі цієї лексеми в значенні 1) “юр’євське обрядове деревце, з яким молодь обходила все село й поля”. Такий обхід на Юрія обіцяв гарний урожай жита; отже, можна зробити висновок, що це обрядове деревце (блр. *карагод*) виконувало продукуючу функцію (“шток жыта родзілось”). Роль *карагода*, зазвичай, у Білорусі виконувала зрублена невеличка ялинка; обхід супроводжувався піснями: “*Карагод, Карагод, Сам бог наперед; Дзе карагод ходзіць, Там жыта родзіць, А дзе ён не бывае, Там жыта улягае*” [15, т.2, с.79]. Ареал поширення блр. *карагод* – Мінська, Брестська, Гомельська області.

Білоруський обрядовий термін *карагод* “юр’євське обрядове деревце” має розгалужену систему фонетичних відповідників в інших східнослов’янських мовах: пд.-рос. ряз. *карагод* “хоровод”, рос. олон. *коровод*, вят. *карагод* – те ж саме [18, т.2, с.332]; укр. діал. *коровод* “хоровод, хороводний танець” [6, т.3, с.36]. Автори “Етимологічного словника української мови” всі вищеперелічені лексеми відносять до одного етимологічного гнізда. Такий висновок, напевно, ґрунтується на факті повної фонетичної та семантичної відповідності.

У білоруській мові лексема *карагод* має численні деривати, семантика яких так само вказує на зв’язок з лексемою рос., укр. *хоровод* “танець по колу”, а також із символікою магічного кола: блр. діал. *караводом* “чередою”, *караводзіца* “водити хоровод”, *карагодзіць* – те ж саме, ст.-блр. *корогодь* “хоровод” (1520 р.) [6, т.3, с.36].

Походження блр. *карагод* остаточно не з’ясоване, що й ускладнює віднесення цієї лексеми до одного з генетичних шарів лексики. Генезу блр. *карагод* здебільшого пояснюють тотожністю слову рос., укр. *хоровод*; згідно з цією гіпотезою блр. *карагод* є “результатом видозміни не зовсім ясного *хоровод* під впливом якогось іншого слова” [6, т.3, с.36].

Не вдалося поки що встановити етимон цих східнослов’янських лексем, проте висувалася гіпотеза про їх запозичений характер: блр. *карагод*, рос. вят. та ряз. *карагод* тотожні укр., рос., блр. *хоровод*, що походить з гр. *κισπτ* + *водити*; тоді незрозумілими є літери *к* та *г* в основах блр. *карагод*, рос. діал. *карагод*.

Наявність фарингального [ɣ] у ст.-блр. *карагодь*, блр. *карагод*, а також у рос. діал. *карагод* “хоровод” може вказувати на те, що ці форми є давнішими за форми рос. діал. *коровод* та рос., укр. *хоровод*, де відбувся перехід *ɣ > в*.

Зовсім непереконливим учені (М.Фасмер, автори “Етимологічного словника української мови”) вважають зближення блр. *карагод* з укр.

черга; а також із семантично віддаленим лит. *kergti* “покривати, злучатися” (про тварин), *kergyti* – те ж саме, яку свого часу висунув Г.Ільїнський [18, т. 2, с. 332; 6, т. 3, с. 36]. Так само необґрунтованим є генетичний зв'язок блр. *карагод*, рос. діал. *карагод* з вепс. *kargaidan* “танцюю” та ест. *kargan* “плигаю, скачу”, про що зазначали М.Фасмер та автори “Етимологічного словника української мови” [18, т. 2, с. 333; 6, т. 3, с. 36].

Отже, слід спинитися на факті існування етимологічного зв'язку між формами блр. *карагод*, рос. діал. *карагод* та рос., укр. *хоровод*, оскільки вірогідність цієї гіпотези встановлює факт функціонування проміжної форми – рос. олон. *коровод* “хоровод”, укр. діал. *коровод* – те ж саме – у народному середовищі. Цей зв'язок підтверджується й однаковою роллю лексем блр. *карагод* та рос., укр. *хоровод* у вільних словосполученнях, таких, як блр. *вадзіць карагод* – рос. *водитъ хоровод* – укр. *водити хоровод*; блр. *стаць ў карагод* [17, с. 278] – рос. *стать в хоровод* – укр. *стати в хоровод*.

До автономних обрядових термінів слід віднести і блр. *валачобный абряд* “ритуальний обхід хат у перший великодній вечір” [16, с. 124]. Про автономний статус цього обрядового терміна свідчать дані лінгвістичної географії: “Цей звичай був зафіксований тільки в Білорусії та сусідніх з нею російських губерніях, в яких мешкала значна частина білорусів” [16, с. 124-125]. Першим зафіксував та охарактеризував ареал функціонування цього обрядового терміна та його численних дериватів, а також самої обрядової реалії П.В.Шейн ще в 1877 році: “Географічна область *валачобніков* об'єднує, як видно зараз, такі губернії: Витебську, Мінську, Могильовську, Віленську, Смоленську, Псковську й ті уїзди Калузької, Орловської та Чернігівської губерній, де ще звучить, хоча вже й в ослаблених відгомонах, білоруське нареччя” [21, с. 136]. Як бачимо, автономний статус терміна блр. *валачобный абряд* визначається локальністю поширення обрядової реалії, яку позначає термін.

Цей двокомпонентний за структурою обрядовий термін відзначається високою парадигматичністю. Відомі такі члени цієї словотвірної парадигми: блр. *волочобнікы* (П.В.Безсонов фіксує таку вимову в 1871 році: “воло-чоўники”), блр. *волочобные* (відповідно у П.В.Безсонова – “волочоўные”) – “...молоді парубки (жінки не беруть участь у цьому обряді) та бідні, які ходять по хатах з піснями, вихваляючи господарів, за що й отримують певну платню у вигляді продуктів харчування” [3, с. 20]. Продовжуємо цю словотвірну парадигму лексемами, які фіксує словник білоруської мови І.І.Носовича: блр. *волочобніцкій* “характерний, той, що годиться волочобнику. *Волочобницькій хльбъ. Волочобницкая натура. Волочобницкая хода*” [10, с. 65]; блр. *волочобнічек* “зменшувальна форма від *волочобнік*: “Слоўнік беларусай мовы” І.І.Носовича зафіксував ще два члени вищеозначеної парадигми – блр. *волочобное* (с. р.) – “подаяння, яке дають воло-

чобникам. *Волочобнаго* одно яйцо давь и за то спасибо” та блр. *волочобный* – “той, що відноситься до заняття *волочобника*. *Волочобные дни*. *Волочобный зборь*. Наше дзэльф *волфчобное*, хочь и по шиі дадуць, примаешь” [10, с. 65].

Цей обряд проводиться 1-го березня ст.ст.: “...він збігається і з початком весни, оранки і з початком року давніх слов’ян” [2, с. 20]. Загальна семантика обряду – закликання весни, звернення до неї з проханнями гарної оранки, багатого врожаю. Ця загальна семантика й послужила мотивацією такого семантичного наближення, яке ми знаходимо у П.Безсонова: “*волочобники...*, *волочобные*, *волочєбные...* те ж саме, що *Калъки Перехожіє*, *Бродячіє Странники*” [3, с. 20].

Розглянемо походження білоруського обрядового терміна *волочобнік* / *валачєбнік* / *валачєбнік*. У силу природного етимологічного інстинкту, пов’язаного з усталеними звичаями й традиціями, що спрямовують життя мови, наслідком якого виступає народна етимологія, у народному середовищі відбулося синхронічно-асоціативне наближення блр. *волочобнік* / *валачєбнік* / *валачєбнік* до дієслова блр. *волочыцца* / *валачыцца* “йти, брести, тинятися” [15, т. 1, с. 424]. Цей народноетимологічний зв’язок акцентується в характерному для волочобних пісень заспіві (Вітебська область): “Ишли-бряли *вылачобники*; Христось воскресь Сынъ Божій! *Вылачобнички* – люди добрыи; *Вылачилися* – нымачилися...” [20, с. 74]; Ишли-цєкли *валачоннички*, Да пытались слаўнага пана, Слаўнага пана, пана господара...” [20, с. 80].

Звернемося до наукових етимологічних досліджень. П.Безсонов ще в 1871 р. визначив твірну основу досліджуваної обрядової лексики та всіх її фонетичних варіантів: “*волочобники...*, *волочобные*, *волочєбные...* по происхождению и именованию (“*волочиться*”)....” [3, с. 20]. Звісно, відсутність переконливих доказів та аргументації вказує швидше на інтуїтивний характер такого висновку, який базується, як і народна етимологія, на формально-семантичних асоціаціях, ніж на науковий підхід до проблеми встановлення етимології цього білоруського обрядового терміна.

Отже, на синхронічному рівні можна визначити, що блр. *волочобнік* / *валачєбнік* / *валачєбнік* утворене від дієслівної основи блр. *валачыцца* / *волочыцца* 1) “тягнутися по землі”; 2) “тинятися” (розм.); 3) “залицятися” [17, с. 104] > *валачобн-ый* / *волочобн-ый* (шляхом додавання суфікса *-ік* з поширеним попереду додаванням в білоруській мові, як і в інших східно-слов’янських мовах, *н* > *нік* з *-ьн*). У “Слоўніку беларускай мовы” І.Носовича знаходимо застарілий правопис цього слова (як і у П.Безсонова): “*волочобникъ* ч. р. таскающійся поздравлять съ праздниками, особенно съ праздникомъ Воскресенія Христова. *Волочобники* ходзюць по склу” [10, с.65]. Бачимо акціональну семантичну мотивацію: блр. заст. *волочобникъ* < *воло-*

чицьця, що означало 1) “ходити”; 2) “тинятися, таскатися”; це значення реалізувалося в таких народнорозмовних сталих висловах, як “волочишся даромъ; поволочуся, куды вочи гльндзяць”, які зафіксував словник І.Носовича [10, с. 65].

Згідно з останніми науковими етимологічними дослідженнями, блр. *валачыцца* / *волочыцца* “тягнути по землі; тинятися (розм.); залицятися” < *валачыць* “тягнути щось, не відриваючи, по землі, воді тощо” за своїм звуковим оформленням – східнослов'янське, на що вказує повноголосся -оло- // -ала-, а за походженням – праслов'янське, що бере свій початок від спільноіндоєвропейського кореня *uel-k- /*uol-k-, *sel-k-, що розвинулося з ще давнішої основи – і.-є. *suel-k-, чергування *e//*o зберглося в праслов'янській основі *velk-ti / *volui-ti “тягнути”, яка утворена від іменника псл. *volkъ 1) “перетягування”; 2) “те, що тягнуть”; 3) перен. “зволікання” шляхом додавання дієслівного суфікса -i-ti [12, т. 1, с. 94; 18, т. 1, с. 345; 19, с. 67; 6, т. 1, с. 420]. Треба зазначити, що можливе спільноіндоєвропейське походження цієї слов'янської лексеми доводить і факт її генетичного зв'язку з неслов'янськими лексемами: лит. *vilkti* “волокти, тягти”, лтс. *vmlkt*, ав. *varek-*, гр. *Ελκω* – те ж саме, лат. *sulcus* “борозна”, *sulcere* “орати” [6, т. 1, с. 420] та ін.; причому семантичний зв'язок “тягти, волокти – боронувати, орати” підтверджує й існування в польській мові полісемічного терміна народної культури *wiyczebne* “1) плата за волочіння (боронування); 2) великодня данина в панський двір; 3) обряд парубків на перший і другий день Великодня; 4) подарунок за проповідь на Великдень” [6, т. 1, с. 422]. Проте факт функціонування в польській мові фонетичного відповідника білоруському *валачобнае* не може заперечити автономний статус цього білоруського обрядового терміна та його дериватів, оскільки поширений він тільки в сусідніх з Білорусією районах польського Підляся [15, т. 1, с. 424]; отже, ареал функціонування цього польського терміна надзвичайно локалізований. Швидше за все до Польщі (як і в деякі області Росії та України) він прийшов із сусідньої Білорусії, де він поширений на всій території. Про запозичений характер обрядового терміна п. *wiyczebne* та обрядової реалії, яку він позначає, свідчить і відсутність його будь-яких фонетично-семантичних відповідників в інших західнослов'янських мовах.

Отже, вважаємо повністю доведеним автономний статус білоруських обрядових термінів *валачобный абряд* “великодній обхід хат з піснями та побажаннями”; *валачобнае* “плата, яку отримують учасники волочечного обряду від господарів”; *валачобнік* / *валачёбнік* / *волочобнік* “учасник волочечного обряду”; *валачобніцкіі* “той, що відноситься до волочобників”. Народна етимологія допомагає встановити спільну твірну основу цих обрядових термінів на синхронічному рівні (від дієслова блр. *валачыцца*). Генеза цих обрядових

термінів, які є членами однієї словотвірної парадигми та одного етимологічного гнізда, сягає своїм корінням праслов'янської, а можливо, навіть протоіндоєвропейської доби. Ученими точно встановлено етимон – псл. **volui-ti* < **volkъ*, яке виводять з і.-с. **uel-k-/ *uol-k-* (чергування *e/lo* збереглося і в псл. **voluiti / *velkti*). Повноголосся – *оло-* розвинулося вже на східнослов'янському ґрунті.

Дослідники слов'янської давнини (О.Афанасьєв, Б.Рибаков, М.Толстой, В'яч.Іванов, В.Топоров та ін.) не раз відзначали, що саме на території Білорусі збереглися найархаїчніші обряди, які дійшли до нас з часів слов'янського язичництва. Одним з них є білоруська *Камаедзіца* “свято й обряд вшановування ведмедя, які припадають на 24 квітня ст.ст.” [4, с. 19, 85-86]. Сам обряд уперше був письмово зафіксований у ХІХ столітті П.В.Шейном у Богомольському приході колишнього Борисовського повіту (сучасна Вітебська область).

Архаїчність білоруського календарного свята й обряду *Камаедзіца* не викликає сумнівів у вчених-етнографів. Тому встановленню етимології такої архаїчної лексеми обов'язково повинна передувати заглиблена в міфологію та язичницькі вірування ретроспектива.

Дуже важко пояснити походження автономної лексеми блр. *Камаедзіца*, оскільки її не зафіксував навіть “Слоўнік беларускай мовы” І.І.Насовіча (1874), можливо з причини явного “поганства” самого обряду і як наслідку – заборони цього свята офіційною православною церквою. Вже в ХІХ столітті це свято й обряди, які його супроводжували, мали локалізований характер, хоча звичай вшановувати ведмедя був відомий у Давній Греції, в Естонії та інших країнах [14, с. 668]. Б.Рибаков у білоруських *камаедзіцах* знаходить культурні аналогії з грецькими “*камедиями*”, оскільки ці свята присвячені одній тварині – ведмедю, який у слов'янській традиції іменується як “батько”, “дід”, “лісова людина”, “господар лісу” тощо, а в давньогрецькій міфології вважався “звіром Артеміди, яка відповідає давньоруській богині Ладі” [14, с. 667-668].

Якщо словники літературної білоруської мови (“Слоўнік беларускай мовы” І.І.Насовіча, 1983; “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы”, 1977; “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы”, 1996) не фіксують обрядову лексему блр. *Камаедзіца*, то етнографічні праці дають багатий матеріал, у тому числі й мовний, який пояснює мотивацію цього найменування, а тому й походження цієї лексеми. Народна етимологія так тлумачить походження блр. *Камаедзіца* (за записами П.В.Шейна): “У гэты дзень гатуюць асобую ежу, менавіта: на першую страву – сушаны рэпнік у гонар таго, што мяздзедзь харчуецца переважна раслінным кормам, травамі; на другое падаецца кысель, бо звер любіць авёс; трэцяя страва складаецца з *гароховых камоў*, ад якіх ы само свята атрымала назву *Камаедзіцы*” [4, с. 19].

Імовірним буде трактування блр. *Камаедзіца* як складного утворення з двох твірних основ: *кама-* + *-едзіца-* – буквально “той, що поїдає горохові боби”; другу твірну основу блр. *-едз-іц-а* виводимо з псл. основи **md-*. За аналогічною моделлю утворена й інша назва звіря, якому присвячується це свято, – блр. *мядзведзь* < *мядз-* + *-ведзь* (< псл. **medvmdь*), що мало первісне значення “той, що поїдає мед”. Звертаємо увагу на те, що в білоруській обрядовій лексемі *Камаедзіца* збереглася первісна основа псл. **md-* (> блр. *едз'-*) без істотних фонетичних змін, що зайвий раз указує на надархаїчність як досліджуваного обрядового терміна, так і самого свята, а також обрядів, які його супроводжували. У цьому полягає унікальність цієї обрядової лексеми. За таких обставин, можемо з упевненістю визначити час термінологізації блр. *Камаедзіца* – доба праслов'янської єдності. Очевидно, блр. *Камаедз-іц-а* є формою жіночого роду від лексеми, що колись функціонувала, блр. *камаедзь* (порівняйте, блр. *мядзведзь* – *мядзведз-іц-а* рос. *медведь* – *медвед-иц-а*, укр. *ведмідь* – *ведмед-иц-я*). Вважаємо, що архаїчна лексема блр. *камаедзь* являла собою ще одну табуїстичну заміну і.е. **rkps*, як і лексема псл. **medvmdь*. До речі, за такою ж моделлю утворене й лит. *mls-ladis* – буквально “той, що їсть м'ясо”.

“Свій початок свято бере, без сумніву, в дохристиянській добі і служить вірогідною документацією того, що в цій місцевості поклонялися ведмедю”, – писав дослідник білоруської минувшини П.В.Шейн. І далі: “За згадками старожилів, у цьому регіоні колись були великі ліси й непрохідні хащі, де водилося багато диких звірів. Ведмідь, який вирізнявся своєю силою, зростом, наводив страх на людей. Щоб задобрити його, люди й придумали звичай ушановувати ведмедя” [4, с. 19]. Це й може служити поясненням причини табування.

Розглянувши етимологію автономних білоруських обрядових термінів, можемо зробити висновки. Мовні одиниці означеного лексичного шару вирізняються своєю надархаїчністю. Серед них ми виділили такі структурно-генетичні групи: 1) терміни-слова праслов'янського походження: блр. *карагод*, *Камаедзіца*; 2) термін-словосполучення, обидва компоненти якого є праслов'янськими за походженням: блр. *абыдзённый пірог*; 3) терміни-словосполучення, до складу яких входить компонент спільноіндоєвропейського походження: блр. *жаницьба коміна*, *валачобный обряд*.

Серед досліджених білоруських термінів не зафіксовано запозичених з інших мов лексем, за винятком блр. *комін* – структурного компонента обрядового терміна-словосполучення блр. *жаницьба коміна*, що є запозиченням з польської мови.

Обсяг статті не дозволив залучити більшу кількість фактичного матеріалу і тому зроблені висновки потребують уточнення, яке може супроводжуватися зіставленням і порівняльною характеристикою

білоруських автономних обрядових термінів з українськими та російськими у межах єдиного східнослов'янського мовного простору.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ МОВ І ДІАЛЕКТІВ

Ав. – авестійська, блр. – білоруська, болг. – болгарська, вепс. – вепська, вірм. – вірменська, в.-луж. – верхньолужицька, вят. – в'ятське, гот. – готська, гр. – грецька, д.-інд. – давньоіндійська, д.-пр. – давньопруська, д.-руськ. – давньоруська, ест. – естонська, і.-є. – індоєвропейська, крим.-тат. – кримськотатарська, лат. – латинська, лит. – литовська, лтс. – латиська, н.-луж. – нижньолужицька, олон. – олонецьке, п.-польська, п.-рос. – південноросійське, псл. – праслов'янська, рос. – російська, ряз. – рязанське, слн. – словенська, слц. – словацька, ст.-сл. – старослов'янська, тур. – турецька, укр. – українська, цсл. – церковнослов'янська, ч. – чеська, чаг. – чагатська, чув. – чуваська.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барташэвіч Г.А. Беларуская народная поэзія веснавога цыкла і славянская фальклорная традыцыя. – Мн.: Навука і тэхніка, 1973. – 268 с.
2. Берестнев Г.И. Иконичность добра и зла // Вопросы языкознания. – 1999. – №4. – С. 64-68.
3. Бессонов П. Белорусские песни, с подробными объяснениями их творчества, с очерками народного обряда, обычая и всего быта. – М., 1871. – 176 с.
4. Веснавыя святы: Дапаможнік для настаўнікаў. – Мн.: Беларусь, 2000. – 158 с.
5. Гілэвіч Н.С. Песні народных свят і абрадаў. – Мн.: Выд. БДУ, 1974. – 462с.
6. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наукова думка, 1982-1989. – Т. 1-3.
7. Кабашнікаў К.П. Беларускі фальклор у параўняльным асвятненні. – Мн.: Навука і тэхніка, 1981. – 231 с.
8. Карский Е.Ф. Белорусы: Введение к изучению языка и народной словесности. – Вильна, 1904. – 466 с.
9. Карский Е.Ф. Белорусы: Язык белорусского народа: В 2 т. – М.: Изд. АН СССР, 1955. – Т.2. – 476 с.
10. Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1983. – 575 с.
11. Никольский Н.М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. – Мн.: Наука и техника. – 1956. – 346 с.

12. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: В 2 т. – М.: Изд.гос. словарей, 1959. – Т. 1-2.
13. Романов Е.Р. Белорусский сборник. Вып 8. Быт белоруса. – Вильна, 1912.
14. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 782 с.
15. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти т. / Под ред. Н.И.Толстого. – М.: Международные отношения, 1995-1999. – Т. 1-2.
16. Соколова В.К. Весенне-летние обряды русских, украинцев и белорусов. – М.: Наука, 1979. – 562 с.
17. Тлумачны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1996. – 867 с.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачёва. – М.: Прогресс, 1986-1987. – Т. 1-4.
19. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Рад. шк., 1989. – 511 с.
20. Шейнь П.В. Белорусскіе народныя пьсні, съ относящимися къ нимъ обрядами и суеверіями, съ приложеніемъ объяснительного словаря и грамматическихъ примечаний / Собраль П.В.Шейнь. – СПб., 1874. – 567 с.
21. Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. – СПб.: Изд. Импер. АН, 1877. – Т.1.
22. Щербаківський Д. Сторінки з української демонології. Вірування про холеру // Науковий збірник за рік 1924. Записки Українського товариства / За ред. М.Грушевського. – К., 1925.
23. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / В.Ў.Мартынаў, А.А.Супрун, Г.А.Цыхун і ін. – Мн.: Навука і тэхніка, 1978. – Т. 1-2.

АНОТАЦІЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з етимології обрядових термінів слов'янських мов. Розглядається походження автономних білоруських обрядових термінів весняного циклу, з'ясовуються етимони їхніх структурних компонентів із залученням прийомів зовнішньої та внутрішньої реконструкції, а також даних народної етимології.

SUMMARY

The article proceeds with the series of author's works on etymology. It views the origin of autonomous Belarusian ritual terms of a spring circle, it establishes their etymons' structural components using the methods of outward and inward reconstruction and also popular etymology data.

УДК:81'37 + 373.612.2

**КОРЕЛЯЦІЯ МЕТАФОРИ З ІНШИМИ
СЕМАНТИЧНИМИ УНІВЕРСАЛІЯМИ В АСПЕКТІ
СУМІЖНОСТІ ТА БІНАРНОСТІ**

Проблема мовних універсалій і сьогодні залишається актуальною для сучасної лінгвістики, оскільки аналіз типових, універсальних явищ у мові дозволяє побачити спільні властивості всіх мов світу. До цього часу мовні універсалії виявлялися дослідниками на різних рівнях мови: *фонологічному* [6, 7, 11, 13, 16], *морфологічному* [2, 14], *семантичному* [1, 8, 12, 15], а також *синтаксичному* [9, 13]. Проте, на наш погляд, інтерес представляє пошук саме семантичних універсалій тому, що процес номінації є одним із базових для мови.

Завданнями даної статті є: 1) дослідити поняття семантичної універсалії, проаналізувати її класифікації та визначення; 2) простежити взаємодію семантичних універсалій з метафорою.

У другій половині ХХ століття серйозна спроба вивчення семантичних універсалій була зроблена С. Ульманном. Як такого визначення семантичної універсалії вчений не дає. Конкретизуються тільки, що слід розуміти під поняттям “семантичний”, яке вживається щодо слова, і “універсалія”, що застосовується досить гнучко щодо семантичних явищ, де доводиться мати справу з неточним і суб’єктивним [12, с. 253].

Водночас проблема лексико-семантичних універсалій набуває актуальності й у східнослов’янському мовознавстві. Російський вчений Д. О. Добровольський дає таке визначення лексико-семантичним універсаліям: “Це спільні для всіх мов механізми номінації, які фіксують регулярні закономірні відношення між мовними значеннями й широко інтерпретованою мовною формою” [4, с. 27], але, на нашу думку, увагу треба звертати не на механізми номінації, а на семантичні процеси, які відбуваються між мовними значеннями та формами. Досліджуючи типологію категорій лексичної семантики, С. П. Денисова під лексико-семантичною універсалією розуміє: “Тип контенсивно орієнтованого симетрично-асиметричного відношення між означуваним і означуючим в їх динамічній континуально-дискретній єдності” [3, с. 183]. Відношення між означуваним та означуючим слід аналізувати не тільки в межах контенсивної типології, а також і з когнітивної точки зору.

Погляди лінгвістів на типи семантичних універсалій більш неоднозначні. Так, у своїх дослідженнях із семантичних універсалій Г. Веж-

бицька дійшла висновку, що існують такі семантичні універсалії: 1) *полісемія* розпосюджена в природній мові, але ідентифікується лише відносно відповідних ілюстративних речень; 2) *алолексія* поширена тоді, коли одне значення має два або більше різних лексичних експонентів; 3) *обов'язкові та напівобов'язкові портмонто* – це своєрідний вияв алолексії, який зумовлений наявністю окремих експонентів одного вираження; 4) *факультативні валентності* розглядають різні сполучувані моделі, які знаходяться в розпорядженні одного й того ж елемента; 5) *некомпозиційні відношення* – це відношення семантично прості; вони не мають ніякої спільної частини, але їх елементи пов'язані певним чином; 6) *повторювані зразки полісемії* зустрічаються у випадку, якщо слово має два концепти, але при цьому в мові існує ще одне слово з ідентичним значенням. Різні значення такого багатозначного слова розмежовуються на підставі різних граматичних структур; 7) при резонансі експоненти *універсальних семантичних елементів* часто “відчуваються” по-різному, оскільки кожна мова втілює унікальну семантичну систему та відображає унікальну культуру; 8) *канонічні речення* – це речення, що сформульовані з використанням “локальних представників” універсальних семантичних елементів відповідно до універсальних синтаксичних правил (тобто правил сполучуваності примітивів) [1, с. 32 – 39]. Класифікація семантичних універсалій Г. Вежбицької побудована на універсальному синтаксисі смислу, яка має своє коріння в генеративній граматиці та спрямована на встановлення семантичних примітивів. На нашу думку, універсальність смислу слід доводити через універсальність лексичного значення.

З іншого боку, резюмуючи дослідження з типології лексичних систем та лексико-семантичних універсалій, С. Г. Шафіков стверджує, що “семантична універсальність повинна займатися пошуком універсалій семантичного поля та полісемантичних універсалій як кореляцій між еталоном та його реалізацією в конкретних мовах” [15, с. 128]. В емпіричному дослідженні С. Г. Шафіков виділяє три типи лексико-семантичних універсалій: 1) *універсалії семантичного поля* (параметри, які пов'язані з характеристикою сем та складають структуру семемного поля: таксономічна глибина, таксономічна ширина, щільність семантичної структури поля, номінативна атракція сем; значущість сем у мовній системі); 2) *універсалії зв'язку одиниць семантичного поля* (вони можуть бути пов'язані з варіюванням сем вихідного семемного поля, яке здійснюється в межах: а) семантеми (полісемантичні універсалії – ізоморфні семантичні зв'язки між смислами полісемантов, що відповідають різним семантичним (семемним) полям); б) повного семантичного поля (фразеосемантичні універсалії – ізоморфні семантичні зв'язки між смислом лексеми та смислом фразеологічної одиниці, до складу якої входить дана лексема як компонент); в) складного поля (категоріально-семантичні ун-

іверсалії – ізоморфні семантичні зв'язки між смислами різних (простих) семантичних полів, що мають протилежні категоріальні семи, тобто зв'язки, які засновані на варіюванні категоріальної семи вихідного семемного поля); 3) *універсалії внутрішньої форми* (універсалії, що пов'язані з категорією вмотивованості та типологією внутрішньої форми вмотивованих найменувань: ступінь вмотивованості номінацій; типологія вмотивованих номінацій; типологія номінацій, що варіюються за структурою внутрішньої форми; оцінна типологія вмотивованих номінацій) [15, с. 135 – 136]. Семантичні універсалії, що запропонував С. Г. Шафіков, окреслюють інформаційну сферу в семасіології, яку найчастіше називають семантичним полем. Ці семантичні універсалії не характеризують категорії лексичної семантики, що, на нашу думку, є дуже важливим, хоча і приділяється увага типології вмотивованих номінацій.

Вважаємо доцільним спиратися на класифікацію семантичних універсалій С. Ульманна [12], яка була вироблена на початку досліджень семантичних універсалій, побудована саме на категоріях лексичної семантики і репрезентує семантичні універсалії описової семантики (вмотивовані та невмотивовані слова, слова з окремим та загальним значенням, омонімія, синонімія, полісемія), універсалії в історичній семантиці (метафора, персоніфікація, синестезія) та універсалії у структурі лексики (лексичні константи та семантичні поля).

У нашому дослідженні під семантичною універсалією розуміємо спільні закономірності, які властиві парадигмі лексичного значення слова як з прагматичної, так і з когнітивної точки зору. Для структурних компонентів при утворенні нового лексичного значення слова характерна їх заміна; звуження, тобто зменшення об'єму лексичного значення; актуалізація, коли семи займають ядерну позицію; додавання, якщо виникають нові семи; генералізація, за умовою узагальнення значення новими семами та випадіння, що супроводжується зникненням деяких сем.

Оскільки метафора є складовою системи семантичних універсалій, а “співвідношення прямого та переносного значень ґрунтується на уподібненні (порівнянні) предметів або явищ, їх суміжності, їх контрасті (протиставленні) тощо” [10, с. 7], то її аналіз відносно семантичних універсалій, на наш погляд, можливо здійснити на базі цих функціональних полів.

Внаслідок суцільної вибірки з текстів англійською, французькою, українською та російською мовами було вилучено наступні типи метафор на мовному рівні в художньому дискурсі:

1. **Прозора метафора** побудована на оноματοпоетичних виразах та взаємодіє з вмотивованими та невмотивованими словами. Семантичні структури, що притаманні прозорій метафорі – це заміна АС та додавання нових ДС або заміна АС та узагальнення ДС. Наприклад, завдяки заміні АС “depth – глибина – глибина” на “center – середина – середина”

та узагальнюючій ДС “something – чого-нибудь – чого-небудь” спостерігаємо утворення прозорих метафор *thick of the story*, *thick of events*, *гуща історії*, *гуща событий*, *гуща історії*. В англійській мові *thick* – “great or specified depth > center, essence of something; gist” [OED, XI, 297]; [W, III, 2820], [C, 154]; “*That chapter will take you straight into the thick of the story*” [Collins]; у російській мові *гуща* – «густой осадок в жидкости > середина, суть чого-нибудь» [ССРЛЯ, III, 508]; [СРЯ, I, 359]; «*Эта глава введет вас прямо в самую гущу истории*» [Коллінз]; а в українській мові *гуща* – “густий відстій, осад на дні посудини, що виділяється з рідини > середина, суть чого-небудь” [СУМ, II, 334]; [НТСУМ, I, 690]; “*Цей розділ введе вас у саму гущу історії*” [Коллінз].

2. У полі суміжності перебуває і такий різновид метафори, як **антропоморфна**, або метафора-персоніфікація, яка полягає в “перенесенні ознак і властивостей людини на предмети, явища природи, абстрактні поняття, тварини” [5, с. 437]. Семантична структура персоніфікаційної метафори переломлюється через процеси заміни АС та додавання ДС і заміни АС та актуалізації ДС.

Утворення нового значення дієслів (англ.) *to awake*, (рос.) *пробуждать* відбувається за допомогою заміни АС “not asleep – проснутися” на “to arouse – вызывать” та додавання нових ДС “sense”, “recollections”, “воспоминания”, “ощущения” (порівняйте з первинним значенням цих дієслів “no longer or not yet asleep”, «заставлять проснутися, порушать чей-нибудь сон»): (англ.) *to awake* “no longer or not yet asleep > to arouse (a sense of)” [OED, I, 590]; [W, I, 152]; [C, 85]; “*Marianne’s note, by assuring me that I was still as dear to her as in former days – that in spite of the many, many weeks we had been separated, she was as constant in her own feelings and as full of faith in the constancy of mine as ever; awoke all my remorse*” [Austen]; (рос.) *пробуждать* «заставлять проснутися, порушать чей-нибудь сон > возбуждать, вызывать» [ССРЛЯ, X, 1383]; [СРЯ, III, 304]; «*Записка Марианны, из которой я узнал, что дорог ей, как прежде, что не смотря на долгие недели разлуки, она осталась верна собственным чувствам и по-прежнему свято верит в постоянство моих, пробудила во мне все бывшее раскаяние*» [Остен].

3. **Синестезія**, яка також вважається різновидом метафори, реалізується в полі протиставлення, бо відбувається зіставлення понять, що за своєю природою та прямими логічними зв’язками не могли б існувати поряд. Структурне відображення лексичного значення метафора-синестезія знаходить у семантичному процесі заміни АС та додавання нових ДС. Для метафоричних словосполучень “*soft manners*”, “*soft voices*”, “*мягкие манеры*”, “*мягкие голоса*” також характерна заміна АС “easily cut – легко режущийся” на “not rude – приятный” та додавання нових ДС “voice”, “manner”, “character”, “голос”, “манери”, “характер”, що і зафіксовано тлумачними словниками (англ.) *soft* –

“comparatively lacking in hardness, yielding to pressure malleable, plastic, easily cut > not crude or brilliant or dazzling (about voice, manner, character etc.)” [OED, IX, 1367]; [W, III, 2165]; [C, 1371]; “*Her manners were soft like the summer rain*” [Maugham]; (рос.) мягкий – «легко поддающийся давлению, сжатию, малоупругий, эластичный > приятный, лишённый грубости, резкости (о голосе, манерах, характере)» [ССРЛЯ, VI, 1438]; [СРЯ, II, 319]; «*Ее манеры были мягкими, как летний дождь*» [Моэм].

4. Метафоричний зв’язок як джерело полісемії реалізується в полі суміжності та формує **полісемічну** метафору. Семантичний процес, що стимулює прояв метафоричної полісемії – це заміна АС та додавання нових ДС. До семантичного кола прикметників (англ.) deep, (рос.) глубокий, (укр.) глибокий входять такі похідні значення. Перше метафоричне значення (англ.) “remote, out-of-the-way (about roads, lanes, countries etc.)” [OED, III, 118]; [W, I, 589], [C, 357]; “*Lizzy liked to wander along deep lanes of Pamberly manor*” [Austen]; (рос.) «отдаленный, глубинный (о дорогах, тропинках, странах и т.д.)» [ССРЛЯ, III, 145]; [СРЯ, I, 916]; «*Лизи любила прогуливаться по глубоким тропинкам поместья Памберли*» [Остен]; (укр.) «розташований далеко від якого-небудь місця, пункту (про дороги, стежки, країни); віддалений, стародавній, незапам’ятний (про час) [СУМ, II, 946]; [НТСУМ, I, 605]; “*Мадам Реналь ходила глубокими стежками, коли бажала залишитися на самоті, і вона не мала потреби у будь-якій компанії*” [Стендаль] утворюється завдяки заміні АС “extending – простираючийся – який простирається” на “remote – отдаленный – віддалений” та додаванню нових ДС “roads”, “lanes”, “countries”, “дороги”, “тропинки”, “страны”, “дороги”, “стежки”, “країни”, “час”.

Для метафоричного переносу, результатом якого є значення (англ.) “absorbing, serious, wise (about feeling, interest etc.)” [OED, III, 118]; [W, I, 589], [C, 357]; “*We are like people living in a country whose language they know so little that, with all manner of beautiful and deep thoughts to say, they are condemned to the banalities of the conversational manual*” [Maugham]; (рос.) “проницательный, серьезный, мудрый, большой и сильный (об уме, мыслях, чувствах и т.д.); обладающий глубиной» [ССРЛЯ, III, 145]; [СРЯ, I, 916]; «*Мы, как те существа, которые живут в стране, чей язык они знают настолько мало, что все красноречивые и глубокие мысли они сводили к банальностям разговорного жанра*» [Моэм]; (укр.) “проникливий, серйозний, вдумливий (про людей), виразний, мудрий; який відзначається глибиною дій, думок, вчинків” [СУМ, II, 946]; [НТСУМ, I, 605]; “*Яка глибока думка відзначила її горде чоло!*” [Стендаль] була використана семантична трансформація заміни АС з “extending – простираючийся – який простирається” на “absorbing – проницательный – проникливий” та додавання нових ДС “feelings”, “interest”, “ум”, “мысли”, “чувства”, “думки”, “розум”, “вчинки”.

Наступний метафоричний перенос (англ.) “intense, vivid, extreme (about emotions, sleep, night, sin, colour etc)” [OED, III, 118]; [W, I, 589], [C, 357]; “*Those words, though heaven only knew how often she had heard them, still made her feel a deep agitation*” [Maugham]; (рос.) «достигший полноты своего проявления, высшего предела (о ночи, грехе, цвете и т.д.)» [ССРЛЯ, III, 145]; [СРЯ, I, 916]; «*Элизабет в еще большем расстройстве ответила ему с глубокой серьезностью и убеждением*» [Остен]; (укр.) “який досяг високого ступеня; сильний (про душевний стан, почуття тощо)” [СУМ, II, 946]; [НТСУМ, I, 605]; “*І хоча життя його протікало в постійному спілкуванні з пані де Реналь – варто їм тільки було залишитися вдвох, між ними встановлювалося глибоке мовчання*” [Стендаль] також пов’язаний із заміною АС “extending – entendant – простираючийся – який простирається” на “intense – ярко выраженный – сильний” та додаванням нових ДС “emotions”, “night”, “sin”, “colour”, “емоции”, “ночь”, “грех”, “почуття”, “стан”.

5. “Образна метафора запроваджує в мові синонімію” [ЛЭС 1990:296] і відповідно породжує **синонімічну** метафору. Їх взаємодія відбувається в полі протиставлення. Структурно синонімічна метафора обумовлена заміною АС та додаванням нових ДС. Для синонімічної паралелі прикметників англійської мови **sharp** “having edge or point able to cut or pierce > acute, sensitive, quick to see or hear or notice, keen-witted, vigilant, clever” [OED, IX, 635]; [W, III, 2088]; [C, 1311]; “*Then; on one excuse and another, she sent him perl studs and sleeve-links and waistcoat buttons. To make him presents was a sharp joy for her*” [Maugham]; **shrewd** “sagacious, sensible, discriminating, astute, judicious > sharp, biting (of blow, thrust), severe, hard; mischievous, malicious” [OED, IX, 773]; [W, III, 2107]; [C, 1329]; “*I have a recollection of large, unbending women with great noses and rapacious eyes, who wore their clothes as though they were armour; and of little, mouse-like spinsters, with soft voices and a shrewd glance*” [Maugham]; **stinging** “affecting with tingling physical or sharp mental pain > acute pain” [OED, X, 967]; [W, III, 2244], [C, 1426]; “*I remember that I thought their conversation brilliant, and I used to listen with astonishment to the stinging humour with which they would tear a brother-author to pieces the moment that his back was turned*” [Maugham], при утворенні переносного значення, характерна заміна АС “having edge”, “sagacious”, “affecting” на “acute” та додавання нових ДС “sensitive”, “hard”, “severe”, “mischievous”, “malicious”. У парі синонімів (рос.) **острый** «отточенный, хорошо режущий, колющий > сильно, ясно выраженный; напряженный» [ССРЛЯ, VIII, 1205]; [СРЯ, II, 658]; «*Затем одно извинение за другим, она послала ему жемчужные запонки, подтяжки и пуговицы для жилета. Ей приносило острую радость дарить ему подарки*» [Моэм]; **колючий** «способный колоть, причинять уколы > язвительный, насмешливо-злой» [ССРЛЯ, V, 124]; [СРЯ,

II, 179]; «Я помню, что определил их разговор как блестящий; я привык слушать с изумлением их **ключичий юмор**, которым они легко разобьют в пух и прах брата-писателя в тот момент, когда он отвернется» [Моэм] похідне значення реалізується через заміну АС “отточенный”, “способный колоть” на “сильный” або “язвительный” та додавання ДС “чувства”, “слова”, “взгляд”.

6. Метафоризація слів синонімічного ряду є фундаментом для метафори **семантичних полів**. Їх сфери також суміжні. Структура метафор семантичного поля виявляється через семантичні процеси заміни АС та актуалізації ДС і заміни АС та додавання нових ДС. Простежимо це на прикладі семантичного поля дієслів руху. У ряді семантичних транспозицій дієслів (англ.) **to glide** – “change position, by smooth continuous movement; go quietly or steadily > (of time etc.) pass gently and imperceptibly; pass gradually, shade off insensibly” [OED, VI, 217]; [W, I, 964]; [C, 599]; “Peaceful, fast-flowing happy time! My **story glides** by you now as swiftly as you once glided by me” [Collins]; (рос.) **скользить** – «плавно двигатися по гладкій, скользящей поверхності > быстро и плавно, не задерживаясь, распространяться, двигаться» [ССРЛЯ, XII, 922]; [СРЯ, IV, 113]; «Милые, мимолетные блаженные дни! Мой **рассказ скользит** по ним так же быстро, как проскользнули они» [Коллінз]; (укр.) **ковзати** – “плавно рухатися, посуватися по гладкій, слизькій поверхні > легко, плавно рухатися, злегка доторкаючись до чогось” [СУМ, IV, 204]; [НТСУМ, II, 275]; “Тихі, бистроплинні, щасливі дні! Моя **доповідь ковзає** по вас так само швидко, як ви ковзнули повз мене” [Коллінз] відбувається заміна АС “change – перемещаться – переміщатися” на “pass – двигатися – рухатися” та актуалізація ДС “gently”, “плавно”, “плавно”.

Дієслова (англ.) **to run down** “progress at place faster than walk by advancing each foot alternately, never having both feet on ground > to descend, to come down (about streets, lanes etc.)” [OED, VII, 903]; [W, II, 1988]; [C, 1241]; “The quaint **backstreets** of Kingstone **ran down** to the water’s edge” [Jerome] та (рос.) **сбегать** «двигатися быстро, резко отгалкиваясь от земли движениями > сходить, спускаться вниз (об улицах, тропинках и т. д.)» [ССРЛЯ, XIII, 213]; [СРЯ, IV, 31]; «Узкие **улучки** Кингстона **сбегали** к воде» [Джером] реалізують свої метафоричні значення, замінюючи АС “to walk fast – двигатися быстро” на “to descend – спускаться” та додаючи нові ДС “streets”, “lanes”, “улицы”, “тропинки”.

Таким чином, семантичні універсалії слід визначати як спільні закономірності, що властиві парадигмі лексичного значення слова як з прагматичної, так і з когнітивної точки зору. Реалізація метафори стосовно семантичних універсалій у художньому дискурсі породжує наступні її різновиди, найбільш частотними з яких є: **прозора метафора** (така, що перетинається з вмотивованими та невмотивованими).

ваними словами [600 метафор – 40%]); **антропоморфна метафора** (така, що полягає в перенесенні ознак і властивостей людини на предмети, явища природи, абстрактні поняття, тварини [405 метафор – 27%]); **синестетична** (така, що виражається в фізіологічних асоціаціях між даними різних видів відчуттів [225 метафор – 15%]); **полісемічна** (така, що межує з багатозначними словами [150 метафор – 10%]); **синонімічна** (така, що протиставляється синонімам [90 метафор – 6%]); **метафори** та **метафора семантичних полів** (така, що перебуває в межах одного семантичного поля [30 метафор – 2%]). Отриману частотність можна обґрунтувати тим, що вмотивовані та невмотивовані слова складають найбільшу частину словника будь-якої мови, а поширеність ознакових слів зводиться до втілення основного логічного принципу від конкретного до абстрактного. Подальші дослідження можуть полягати у фіксуванні інших типів метафор, оскільки нами не було зафіксовано взаємодії метафори із словами окремого та загального значення, омонімією та лексичними константами. Вважаємо, що тут потрібні спеціальні дослідження в галузі кожної з цих семантичних універсалій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков: Пер. с англ. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
2. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // НЗЛ. – Вып. III. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. – С. 60-94.
3. Денисова С.П. Типология категорій лексичної семантики. – К.: КДЛУ, 1996. – 294 с.
4. Добровольский Д.О. К проблеме лексико-семантических универсалий// Филологические науки. – 1986. – № 5. – С. 24-30.
5. Енциклопедія: Українська мова. Енциклопедія / НАН України ім. О.О. Потебні. – К.: Українська енциклопедія, 2000.
6. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: Высшая школа, 1989. – 126 с.
7. Иванов В.В. Современные проблемы типологии (К новым работам по американским индейским языкам бассейна Амазонки) // Вопросы языкознания. – № 1. – 1988. – С. 118-131.
8. Мечковская Н.Б. Структурная и социальная типология языков: Учебное пособие. – Минск: Амалфея, 2000. – 368 с.
9. Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания // Исследования по структурной типологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 3-31.
10. Оноприенко Т.Н. Эпитет: семантика и структура. – Житомир: Полиграфика, 1997. – 48 с.

11. Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию. – М.: Наука, 1991. – 624 с.
12. Ульманн С. Семантические универсалии // НЗЛ. – Вып. V. – Лингвистические универсалии. – М.: Прогресс, 1970. – С. 250-293.
13. Успенский Б.А. Структурная типология языков. – М.: Наука, 1965. – 287 с.
14. Хоккетт Ч. Проблема языковых универсалий // НЗЛ. – Вып. V. – Языковые универсалии. – М.: Прогресс, 1970. – С. 45-76.
15. Шафиков С.Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий. – Уфа: Изд-во БГУ, 2000. – 259 с.
16. Шафф А. Введение в семантику: Пер. с польского. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. – 376 с.

СЛОВНИКИ

OED – Oxford English Dictionary / ed. by James A. H. Murray, Henry Bradley, W.A. Craigie, C.T. Onions. – Oxford: Oxford University Press, 1970. – V. I-XII.

W – Webster's Third New International Dictionary of the English Language. – Encyclopedia Britannica, 1981. – V. I-III.

C – Cambridge International Dictionary of English. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – 1773 p.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1950 – 1965. – Т. 1-17.

СРЯ – Словарь русского языка / Под. ред. А.П. Евгеньева. – М.: Изд-во Русский язык, 1981 – 1984. – Т. 1-4.

СУМ – Словник української мови / І.К. Білодід, А.А. Бурячок, В.О. Винник та ін.: У 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови / В. Яремченко, О. Сліпушко: У 4 т. – К.: Аконті, 1998.

ХУДОЖНІ ДЖЕРЕЛА

1. Austen J. Pride and Prejudice. – London: Penguin Popular Classics, 1994. – 299 p.
2. Collins W. The Moonstone. – London: Wordsworth Editions Limited, 1993. – 448 p.
3. Jerome K. Jerome Three Men in a Boat. – London: Penguin Popular Classics, 1994. – 185 p.
4. Maugham S. The Moon and Sixpence. – М.: Менеджер, 1999. – 320 p.
5. Джером К. Джером. Трое в одной лодке. Рассказы. – М.: Художественная литература, 1977. – С. 5-186.
6. Коллинз У. Лунный камень. Закон и жена. – Л.: Лениздат, 1992. – 450 с.

7. Моэм У.С. Луна и грош. Театр. – М.: Правда, 1982. – 432 с.
8. Остен Дж. Гордость и гордыня. – М.: Изд-во АСТ, 1999. – 416 с.
9. Стендаль Твори : В 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2: Пармський монастир. – 446 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена визначенню семантичної універсальї, класифікації семантичних універсальї та взаємодії і реалізації метафори відносно семантичних універсальї у художній літературі. Встановлено, що в результаті взаємодії утворюються наступні типи метафор: прозора, антропоморфна, синестетична, полісемічна, синонімічна та метафора семантичних полів.

SUMMARY

The article is dedicated to the definition of a semantic universal, the classification of semantic universals, interaction and realization of metaphor concerning semantic universals in fiction. It is established that as a result of interaction the following types of metaphor can be distinguished: transparent, antropomorphic, metaphor-synestezy, polysemic, synonymic and metaphor of semantic fields.

*В.І. Теркулов
(Горлівка)*

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: ЗАГНІТКО А.П.
ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОГО ТЕОРЕТИЧНОГО
СИНТАКСИСУ. – Ч. 1. – ГОРЛІВКА: ГДПІМ, 2004. – 228
С.; Ч. 2. – 254 С.**

Рецензована монографія А.П. Загнітка присвячена актуальним питанням теоретичного і функціонального синтаксису, охоплює широке коло проблем, значною мірою дискусійних, що вимагають нового прочитання й осмислення.

Аналізуючи загальноконцептуальні питання синтаксису, автор висвітлює співвідношення наукової парадигми і синтаксичної проблематики. Докладно з'ясовуються теоретичні і функціональні поняття синтаксису: система синтаксичних одиниць, типологія синтаксичних зв'язків, семантико-синтаксичні відношення, синтаксичні форми і синтаксичні категорії, семантика синтаксичних конструкцій, статус елементарних та неелементарних синтаксичних одиниць, їхнє співвідношення та ієрархія, коментуються особливості категорійних форм на формально-граматичному, семантико-синтаксичному, власне-семантичному і комунікативному рівнях речення.

Заслуговує на увагу розгляд типології синтаксичних зв'язків. Автор виділяє з-поміж усього загалу синтаксичних зв'язків реченнєвотвірні, реченнєвомодифікаційні, словосполученнєвотвірні. Детально схарактеризовано всі типи зв'язків, при цьому А.П. Загнітко ґрунтовно простежує співвідношення / неспіввідношення сурядного, підрядного зв'язків як реченнєвотвірних і реченнєвомодифікаційних з простеженням специфіки їх відповідних синтаксичних форм.

Важливим є з'ясування корелятивності синтаксичних зв'язків і синтаксичних одиниць. Автор цілком обґрунтовано доводить, що характер синтаксичних зв'язків в одиницях різних мовних ярусів неоднаковий.

Докладно з'ясовуються питання типології семантико-синтаксичних відношень. У роботі аналізуються основні різновиди семантико-синтаксичних відношень: предикативні, атрибутивні, об'єктні, обставинні, апозитивні, комплетивні. Цілком закономірно, що ці відношення розглядаються на рівні простого і складного речення, окреслюються активні і пасивні площини їхнього вияву.

Розглядаючи і коментуючи різні погляди на словосполучення, А.П. Загнітко відносить до словосполучень лише такі поєднання слів, що пов'язуються підрядним прислівним субординативним синтаксичним

зв'язком. За характером семантичних відношень між компонентами виділяються атрибутивні, об'єктні, суб'єктні, обставинні і комплетивні словосполучення. У виділених типах словосполучень реалізуються чотири синтаксичні форми підрядного прислівного зв'язку: узгодження, керування, прилягання, кореляція. Звичайно, питання про форми підрядного зв'язку є дискусійним, і тому цілком природно, що в рецензованій праці нема однозначного розв'язання цієї проблеми. У традиційному руслі автор розглядає типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова, за ступенем злитості компонентів, за будовою, хоча коментар останніх є особливо важливим, оскільки А.П. Загнітко не оминає гостро дискусійних питань і розглядає проблему розмежування простих і складних словосполучень на ґрунті специфіки вияву синтаксичних форм прислівного підрядного зв'язку.

Глибоко теоретичний характер праці засвідчує розділ «Філософські основи сучасного лінгвістичного аналітизму». Аналітизм, на думку автора, функціонує там, де синтаксична форма складається з кількох компонентів, і там, де реченнева структура як цілісність порушується. Дискусії викликає саме другий вияв аналітизму, у якому наявні внутрішньореченсвий і зовнішньореченсвий різновиди. Цілком закономірне твердження А.П. Загнітка, що морфологічний аналітизм є похідним від синтаксичного, тому він має безпосередній стосунок до синтаксису.

Належну увагу в монографії приділено питанню співвідношення позиційної моделі речення та валентності дієслова, що загалом розвиває загальнотеоретичні постулати автора (див.: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1997. – 432 с.).

Розглядаючи питання класифікації речень сучасної української мови, А.П. Загнітко аналізує різні концептуальні підходи дослідників українського синтаксису (Г.Шашкевич, М.Левицький, М.Осадца, О.Огоновський, С.Смаль-Стоцький, Ф.Гартнер, В.Коцовський та ін.), встановлює загальнотеоретичні позиції сучасної української синтаксичної класиології.

Автор справедливо зауважує: «Будь-яка класифікація вихідним своїм началом має концепт, під яким розуміється відносно стійкий і стабільний відбиток позамовного світу» (ч. 1, с. 108). Українська синтаксична класиологія, констатує А.П. Загнітко, еволюціонувала від апріорності до апостеріорності. Оскільки в сучасній українській синтаксичній класиології наявний розподіл об'єктів на класи, що уможливило систематизацію досліджуваних об'єктів, то, безсумнівно, слід говорити про особливий класифікаційний метод, суть якого виявляється у вивченні специфіки досліджуваного об'єкта, встановленні його диференційних ознак, простеженні відповідних фактів та визначенні параметрів розподілу об'єктів за симетрією й асиметрією (ч. 1, с. 112).

Автор аналізує типи речень за структурою, модальністю, експресією, особливостями ускладнення простого речення і типами мовленнєвої членованості / нечленованості, повноти / неповноти речень, за співвідношенням із судженнями, співвідношенням з об'єктивною дійсністю. Новим є встановлення дослідником прагматичних типів українських речень з простеженням особливостей їх репрезентації та корелятивності з відповідними комунікативними інтенціями.

Значну увагу в монографії приділено аналізу граматичної основи простого речення, вченню про другорядні члени речення. А.П. Загнітко розглядає ієрархію синтаксичних категорій на формально-граматичному, семантико-синтаксичному і комунікативному рівнях. Висвітлюються актуальні проблеми аналізу синтаксичних категорій формально-граматичного і семантико-синтаксичного ярусів. На особливу увагу заслуговують спостереження дослідника щодо лінгво-когнітивних параметрів предикативного ядра. Аналізуються кваліфікаційні та класифікаційні ознаки підмета та присудка як граматичної категорії.

Всебічно розглянуто погляди мовознавців на другорядні члени речення. Аналізуючи вітчизняну практику класифікації другорядних членів речення, А.П. Загнітко враховує структурні і семантичні ознаки при виділенні другорядних членів речення, пропонує хронологічні етапи вивчення членів речення.

З'ясовуючи поняття структурного мінімуму речення, автор монографії розглядає ряд визначальних чинників теоретичного тлумачення головних і другорядних членів речення і приділяє основну увагу традиційній класифікації другорядних членів. Цілком закономірним є і виділення синкретичних членів речення із зосередженням уваги на корелятивності / некорелятивності проблеми синтаксичного і морфологічного синкретизму, пор. розгляд функціонального навантаження і лінійної маркованості інфінітива у структурі речення.

Ураховуючи обсяг монографії, порівняно небагато приділено уваги статусові односкладного речення в системі синтаксичних одиниць. Розглянуто проблему односкладного речення в сучасній лінгвістиці, формально-граматичні типи односкладних речень, корелятивність / некорелятивність семантичної структури речення і його синтаксичної будови. Як позитивне слід виділити прагнення автора подати еволюцію поглядів на односкладне речення і прокоментувати основні етапи аналізу цих утворень в українському теоретичному мовознавстві.

Висвітлено типи формального ускладнення простого речення: відокремлені обставини, порівняння, однорідні члени, вставні і вставлені компоненти, звертання. Речення з однорідними присудками А.П. Загнітко розглядає як перехідні. Цікавими є спостереження щодо семантики і прагматики вставлених одиниць у реченні, особливо переконливими є ілюстрації і коментарі до них, що свідчать про нові підхо-

ди до тлумачення цих структур. Заслужують на увагу і міркування про звертання, різновиди напівпредикативності (статичної і динамічної), зіставлення лінійного статусу вставних і вставлених елементів.

У світлі сучасних підходів розглянуто і семантико-синтаксичну структуру речення: особливості предикатів, актантів, детермінантів, хоча тут також автор пропонує розмежовувати структурні і семантичні типи детермінантів та простежувати їхні особливості в лінійному і семантичному аспектах. Такий підхід уможливив викінчений коментар рамкових детермінантів. Аналіз семантико-синтаксичної структури речення ґрунтується на загальних постулатах номінативно-екзистенційної лінгвістичної парадигми (ч. 1, с. 9-50).

У процесі розгляду актуального членування речення А.П. Загнітко з'ясовує аспекти вивчення актуального членування речення, висловлення, бінарність актуального членування речення, співвідношення актуального членування речення з формально-граматичним і власне семантичним структуруванням речення, засоби вираження актуального членування речення.

Значне місце в роботі відведено аналізу складного речення. Автор монографії висвітлює закономірності формальної і смислової організації складного речення, граматичне значення, граматичну форму та конкретний зміст речень різних типів, вільність, зв'язаність будови складних речень, їх основні різновиди. При цьому звертається увага на дискусійні моменти, зокрема на граматичну природу речень із кількома присудками, прокоментовано статус речень з порівняльними зворотами тощо.

А.П. Загнітко аналізує різні погляди на природу складносурядних речень, з'ясовує принципи їх класифікації, розглядає складносурядні речення з урахуванням особливостей їхньої формально-граматичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації, окреслює місце українських синтаксичних теорій у слов'янському лінгвістичному світі.

У роботі досить ґрунтовно проаналізовано погляди мовознавців на природу складнопідрядного речення, особливості синтаксичних зв'язків у складнопідрядних реченнях. Докладно з'ясовано основні принципи класифікації складнопідрядних речень: логіко-граматичний, формально-граматичний, структурно-семантичний. Автор висвітлює різновиди структурно-семантичної класифікації. На особливу увагу заслуговує розгляд А.П. Загнітком регулярності/нерегулярності підрядності у системі складного речення.

Складні безсполучникові конструкції в монографії виділяються передусім за формальними ознаками – відсутністю сполучників і сполучних слів на межі предикативних одиниць, запропоновано викінчений структурний і семантичний аналіз цих конструкцій. Ґрунтовно прокоментовано особливості використання розділових знаків у структурі складного безсполучникового речення.

МОВОЗНАВСТВО

<i>Л.В. Боброва</i> СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ПРОСТОРОВОГО ДЕЙКСИСА В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ	3
<i>А.С. Зеленюк</i> ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ВИВЧЕННЯ СТРУКТУРНОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ МОВНОЇ СИСТЕМИ (ІЗОМОРФІЗМ ГЕННОГО ТА МОВНОГО КОДІВ)	15
<i>И.А. Нагорный</i> КОНЦЕПЦИЯ СПЕЦКУРСА «ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ПЕРСПЕКТИВА ПРЕДЛОЖЕНИЯ» В СВЕТЕ НОВЫХ ПОДХОДОВ И ПРЕПОДАВАНИЮ РУСИСТИКИ В ВУЗЕ	24
<i>Ю.В. Дорофеев</i> РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ	32
<i>Т.С. Слободинська</i> ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО- СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ТАКСИСУ	39
<i>В.Г. Байков</i> СОЦИОЛИНГВИСТИКА МАЛЫХ ГРУПП И ПОНИМАНИЕ ЧАСТЬ 3. СЛОВО В МИКРОСОЦИУМЕ*	47
<i>Е.Н. Белицкая</i> ЛОГИЧЕСКИЙ И МИФОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ ВОСПРИЯТИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН	73
<i>Н.В. Николенкова</i> УСПЕНСКИЙ СБОРНИК XII ВЕКА: К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ СОСТАВА	79

В.І. Теркулов

ДО ПИТАННЯ ПРО НУЛЬОВУ АФІКСАЦІЮ ПРИ
УТВОРЕННІ ПРОСТИХ АБРЕВІАТУР ТА КОМПЗИТИВ
УНІВЕРБАЛЬНОГО ТИПУ 92

Е.В. Холодняк

ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВЫХ ПИСЕМ
М.А. МАКСИМОВИЧА 99

О.В. Колган

ВЛАСНІ НАЗВИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ГІРНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ 111

Л.І. Парильяк

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПРЕФІКСА ВИ- У МОРФЕМНО-СЕМАНТИЧІЙ
СТРУКТУРІ ДІЄСЛІВ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ
ІТЕРАТИВНОСТІ 117

Н.О. Скоробагатько

ФРАЗЕОЛОГІЧНА СОМАТИЧНА КАРТИНА СВІТУ
СХОДУ УКРАЇНИ 124

Ю.О. Дем'янова

ЧАС У КОНЦЕПТОСФЕРІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 132

С.О. Марцин

ФУНКЦІОНУВАННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ
СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКИХ КАЗКАХ 140

В.В. Мерінов

НЕВІДПОВІДНОСТІ ГРАМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ
РОДУ ГРАМАТИЧНІЙ РОДОВІЙ ФОРМІ В ПРИЗВИЩАХ,
ГРАМАТИЧНО СПІВВІДНОСИХ З ІМЕННИКАМИ-
МАСКУЛІЗМАМИ 148

Н.М. Івкова

РІЗНОРІВНЕВИЙ ХАРАКТЕР ЗАСОБІВ
ЕКСПРЕСІВІЗАЦІЇ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО
МОВЛЕННЯ 155

І.М. Нікітіна

**ФОЛЬКЛОРНІ ТЕКСТИ ЯК ДЖЕРЕЛО
РЕКОНСТРУКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ КАРТИНИ
СВІТУ 161**

Н.А. Лобачева

**ИЗ ИСТОРИИ НАИМЕНОВАНИЙ ЛЕСНЫХ УГОДИЙ
(БОР, СОСНЯК) В ПАМЯТНИКАХ ПИСЬМЕННОСТИ
XVI-XVII ВВ. 168**

О.Г. Цехмейструк

**ФАТИЧНА МЕТАКОМУНІКАЦІЯ ЯК ЗАСІБ
ПІДТРИМАННЯ ДІАЛОГУ У ДИПЛОМАТИЧНОМУ
ЛИСТУВАННІ І.МАЗЕПИ 175**

Е.А. Мусатова

**УВЕЛИЧЕНИЕ СЕМАНТИЧЕСКОГО ОБЪЕМА
ЛЕКСЕМ
КАК АКТИВНЫЙ ПРОЦЕСС СЕМАНТИЧЕСКОЙ
ДЕРИВАЦИИ 182**

О.О. Жижома

**ПРИКМЕТНИКИ – НОВОТВОРИ У СУЧАСНОМУ
ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ 192**

Т.В.Голі-Оглу

**ГЕНЕЗА БІЛОРУСЬКИХ АВТОНОМНИХ ОБРЯДОВИХ
ТЕРМІНІВ ВЕСНЯНОГО КАЛЕНДАРНОГО ЦИКЛУ ... 203**

О.О. Балабан

**КОРЕЛЯЦІЯ МЕТАФОРИ З ІНШИМИ
СЕМАНТИЧНИМИ УНІВЕРСАЛІЯМИ В АСПЕКТІ
СУМІЖНОСТІ ТА БІНАРНОСТІ 216**

РЕЦЕНЗИИ ХРОНИКА ИНФОРМАЦИЯ

В.І. Теркулов

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: ЗАГНІТКО А.П.
ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОГО ТЕОРЕТИЧНОГО
СИНТАКСИСУ. – Ч. 1. – ГОРЛІВКА: ГДПІМ, 2004. – 228
С.; Ч. 2. – 254 С. 226**

Наукове видання

Східнослов'янська
філологія

Збірник наукових праць

Випуск сьомий
Мовознавство

Відповідальний редактор С.О. Кочетова
Технічний редактор К.О. Дирява
Коректори: Н.В. Дьячок
М.М. Івахненко
Р.А. Куцова
О.Ю. Спотар

Підписано до друку 27.03.2006
Формат 60x84/16. Папір Maestro
Гарнітура Times. Друк - різнографія
Умов.-друк. арк. 12,79. Обл.-вид. арк. 14,5.
Умов.-вид. арк. 13,48.
Тираж 500 прим. Зам. № 136

Видавництво ГДПШМ
84626 м. Горлівка, вул. Рудакова, 25